

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВБАСА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94:341.223. 1](477/8-89Гал/Бук) «1914/ 1917»

ДИСЕРТАЦІЯ
КУЛЬТУРНЕ І ОСВІТНЄ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ
ТА БУКОВИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1914–1917 РР.)

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. М. Ковбаса

Науковий керівник: **Зуляк Іван Степанович**, доктор історичних наук,
професор

Тернопіль – 2023

АНОТАЦІЯ

Ковбаса В. М. Культурне і освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації (1914–1917 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії за спеціальністю 032 – Історія та археологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2023.

Зважаючи на складну військово-політичну ситуацію, у якій зараз перебуває Україна, через повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації, яка, окрім окупації частин Луганської та Донецької областей і анексії Автономної Республіки Крим у 2014 р., тимчасово окупувала в 2022 р. частину українських територій. Водночас одним із викликів, що постав перед Україною в 2023 р., стала мілітарна неоімперська політика російської влади, що актуалізує необхідність вивчення історії воєнних агресій цієї держави. Історичний досвід окупації територій Галичини та Буковини в роки Першої світової війни засвідчує, що в релігійній, освітній та культурній сфері тогочасна російська влада дотримувалася імперських, шовіністичних загарбницьких принципів, які використовуються і зараз в ході повномасштабної війни РФ з Україною на окупованих російськими військами територіях півдня та сходу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлена відсутністю в українській та зарубіжній історіографії спеціальних узагальнюючих праць із визначеної теми у вказаних хронологічних рамках. У дисертації детально проаналізовано наявний історіографічний доробок українських та іноземних науковців з теми дослідження та введено у науковий ужиток маловідомі документальні джерела із архівів та наукових бібліотек України, Польщі та Росії, які не використовували раніше або вивчалися фрагментарно.

Уточнено механізми реалізації російською окупаційною адміністрацією колоніальної політики та її трансформація у різні періоди окупації,

спричинені змінами військово-політичного характеру; динаміку кількості переходів греко-католицьких парафій до православ'я внаслідок діяльності місії архієпископа Євлогія та кількісні показники заарештованих діячів релігії, культури та освіти; напрямки діяльності москвофільських діячів та організацій на окупованих територіях.

Подальший розвиток отримали теоретико-методологічні засади історіографічного та джерелознавчого характеру, що дало змогу поглибити вивчення культурного та освітнього становища окупованих російськими військами територій Галичини та Буковини у 1914–1917 рр.; фактологічні відомості та теоретичні підходи до вивчення еволюції російської загальноімперської релігійної, освітньої і культурної політики та проєкції її на землі Галичини та Буковини.

Уперше в дисертації, в історіографії, комплексно досліджено культурне та освітнє становище Галичини та Буковини в умовах російської окупації в 1914–1917 рр. Доведено, що існування спеціально створених органів у складі цивільного управління окупованих земель свідчить про бажання російського окупаційного режиму сформувати вертикаль владних інституцій з метою якнайшвидшої інтеграції захоплених територій не лише в адміністративному та економічному плані, але й у культурному та освітньому.

Проаналізовано принципи формування та організації релігійної політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині під час Першої світової війни та охарактеризовано загальні тенденції поширення православ'я на окупованих територіях. Заходи російської окупаційної адміністрації щодо «переведення» греко-католиків до православного віросповідання були одним із елементів програми русифікації. Релігійне питання вважалося наріжним, оскільки у відповідності із планами вищого російського керівництва, у випадку військової перемоги над Австро-Угорщиною, територія Галичини та Буковини мала бути «возз'єднана» із Російською державою задля досягнення «історичної справедливості».

Наявність офіційної парафіяльної системи ГКЦ ускладнювала боротьбу із «українським сепаратизмом» в Україні. Використання релігійного чинника заради зміцнення позиції російської влади в Галичині та Буковині виявилось невдалим. Швидкі успіхи на ПЗФ та необ'єктивна оцінка релігійних настроїв місцевого населення, які нібито «масово» бажали перейти до православ'я, призвели до краху та катастрофічних наслідків не скоординованої тактики.

Досліджено політику органів російської окупаційної влади й щодо іудейського, протестантського та католицького населення Галичини та Буковини у визначений період. Якщо ставлення російської влади до римо-католицького населення впливало із загальнодержавної політики імперії щодо польського питання та, зважаючи на сильні політичні і культурні позиції польського населення, вимагало вкрай обережного підходу, що демонструє відсутність суттєвих репресій проти представників РКЦ. То євреї та протестанти розглядалися як внутрішні вороги, що становили небезпеку для Російської імперії ще перед активним розгортанням військових дій. Перша світова війна спрацювала як каталізатор, унаслідок чого відбулася акумуляція антисемітських та ксенофобських настроїв у суспільстві за сприяння політичної пропаганди окупаційної адміністрації.

Докладно показано, що питання освіти використовувалося російською владою для боротьби проти українського національного руху. Російська імперія намагалася одночасно із релігійним та мовним питанням вирішувати й освітні проблеми заради досягнення своїх політичних цілей. Визначено, що наявність української школи в Австро-Угорській імперії ускладнювала боротьбу із «українським сепаратизмом» в Російській імперії. З'ясовано, що використання питання освіти для зміцнення російської окупаційної влади у Галичині та Буковині упродовж 1914–1917 рр. призвело здебільшого до результатів, протилежних очікуваним. Дії російської окупаційної адміністрації у сфері освіти фактично спричинили руйнацію всіх рівнів розгалуженої мережі навчальних закладів, які функціонували в Галичині та Буковині у довоєнний період.

Необ'єктивна оцінка настроїв місцевого населення та відступ російських військ у червні 1915 р. призвели до краху планів російської влади щодо русифікації Галичини та Буковини. Політизованість російських чиновників серйозно дискредитувала владу як таку, а радикальність і непродуманість дій місцевих москвофілів посилювали ці процеси. Встановлений у другій половині 1916 р. у Галичині та Буковині російський окупаційний режим був більш поміркованим як щодо програми, так і значно «м'якшим» за попередній зразка 1914–1915 рр. У його основу покладено тезу про першочергове задоволення інтересів та потреб російської армії й уникнення будь-яких дій, що могли б призвести до політичних чи соціальних криз серед українського населення на окупованих територіях.

Незважаючи на зусилля у нав'язуванні російської системи освіти, вона не мала масової підтримки. Практично усі педагогічні кадри, запрошені на роботу в Галичину та Буковину, а також більшість випускників короткотермінових педагогічних курсів, на організацію яких витрачено багато зусиль та коштів, залишили території із російськими військами, які відступали. Кадрова політика у сфері освіти зазнала краху. Плани «далекоглядних» реформ не мали під собою достатньої основи для їх реалізації.

З'ясовано, що політика, яку проводила російська влада на окупованих територіях, не мала чітко окреслених планів щодо організації управління, що стосувалося питання релігії та освіти, а також сфери культури. Це підтверджується тим, що в РМ у перші місяці війни зовсім не підіймалися питання, пов'язані з національними, культурними чи релігійними проблемами. Плани щодо розв'язання цих питань склалися вже в ході військових дій, про що свідчать кардинально різні підходи в управлінні на різних етапах війни, через що політику російського самодержавства можна вважати імпульсивною, ірраціональною й до кінця не продуманою в тому, що стосується перспектив та наслідків війни.

Після початку активних бойових дій стало очевидним величезне геополітичне значення охорони історичних пам'яток, зібрань книг та рукописів, шедеврів архітектури та живопису, наукових колекцій у зоні бойових дій, особливо в районах, окупованих російськими військами. Однак була зацікавленість російською владою місцевою культурно-історичною спадщиною. Активне створення в Галичині українських музеїв у кінці XIX – на початку XX ст. стало результатом старань української інтелігенції, скерованих на формування на цій території мережі національно-культурних установ, які окупаційна влада намагалася використати у своїх інтересах.

У цілому культурна та освітня діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині стала свідченням різкої різниці між офіційно декларованими «визвольними» гаслами та реальною політикою, що мала виразно імперський, шовіністичний та загарбницький характер.

Ключові слова: Перша світова війна, Галичина, Буковина, Австро-Угорська імперія, Російська імперія, російська окупація, релігія, освіта, культура, русифікація.

Abstract

Kovbasa V. M. The cultural and educational situation of Galicia and Bukovyna under the conditions of Russian occupation (1914–1917) – Qualifying research paper presented as manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in History, specialty 032 – History and Archaeology. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2023.

Considering the difficult military and political situation in which Ukraine is now, due to the full-scale military invasion of the Russian Federation, which, in addition to the occupation of the parts of Luhansk and Donetsk regions and the annexation of the Autonomous Republic of Crimea in 2014, temporarily occupied a part of the Ukrainian territories in 2022. At the same time, one of the challenges

facing Ukraine in 2023 is the military neo-imperial policy of the Russian authorities, which actualizes the need to study the history of military aggressions of this state. The historical experience of the occupation of the territories of Galicia and Bukovyna during the First World War proves that in religious, educational and cultural spheres, the Russian authorities of that time adhered to the imperial, chauvinistic principles of aggression, which are used even now during the full-scale war of the Russian Federation with Ukraine in the territories occupied by Russian troops in the south and east.

The scientific novelty of the dissertation study is due to the absence of special generalizing works on a specific topic in the specified chronological framework in Ukrainian and foreign historiography. The dissertation analyses in detail the existing historiographical work of Ukrainian and foreign scientists on the topic of research and puts into scientific use little-known documentary sources from the archives and scientific libraries of Ukraine, Poland and Russia, which were not used before or were studied in a fragmentary manner.

The mechanisms of implementation of the colonial policy by the Russian occupation administration and its transformation in different periods of occupation, caused by changes of a military-political nature; the dynamics of the number of conversions of Greek Catholic parishes to Orthodoxy as a result of the activities of Archbishop Evlogiy's mission and the quantitative indicators of arrested figures of religion, culture and education; directions of activity of Muscovite figures and organizations in the occupied territories were clarified.

The theoretical and methodological foundations of historiographical and source studies were further developed, which made it possible to deepen the study of the cultural and educational situation of the territories of Galicia and Bukovyna occupied by Russian troops in 1914–1917; factual information and theoretical approaches to the study of the evolution of the Russian empire-wide religious, educational and cultural policy and its projection on the lands of Galicia and Bukovyna were developed as well.

For the first time in the dissertation, in historiography, the cultural and educational situation of Galicia and Bukovyna under the conditions of the Russian occupation in 1914–1917 was comprehensively investigated. It was proved that the existence of specially created bodies as part of the civil administration of the occupied lands testifies to the desire of the Russian occupation regime to form vertical power institutions with the aim of the fastest possible integration of the captured territories not only in the administrative and economic terms, but also in the cultural and educational ones.

The principles of formation and organization of the religious policy of the Russian occupation authorities in Galicia and Bukovyna during the First World War were analysed and the general trends of the spread of Orthodoxy in the occupied territories were characterized. The measures taken by the Russian occupation administration to «convert» Greek Catholics to the Orthodox faith were one of the elements of the Russification program. The religious issue was considered a cornerstone, since according to the plans of the Russian top leadership, in the event of a military victory over Austria-Hungary, the territory of Galicia and Bukovyna was to be «reunited» with the Russian state in order to achieve «historical justice».

The presence of the official parish system of the Greek Catholic Church made it difficult to fight against «Ukrainian separatism» in Ukraine. The use of the religious factor to strengthen the position of the Russian authorities in Galicia and Bukovyna was unsuccessful. The rapid successes on the South-Western Front and the biased assessment of the religious sentiments of the local population, who allegedly «massively» wished to convert to Orthodoxy, led to the collapse and catastrophic consequences of uncoordinated tactics.

The policy of the bodies of the Russian occupation authorities regarding the Jewish, Protestant and Catholic population of Galicia and Bukovyna in a certain period was studied. If the attitude of the Russian authorities towards the Roman Catholic population stemmed from the empire's national policy regarding the Polish question and, given the strong political and cultural positions of the Polish

population, it required an extremely cautious approach, which demonstrates the absence of significant repression against representatives of the Roman Catholic Church, Jews and Protestants were viewed as internal enemies that posed a danger to the Russian Empire even before the active deployment of military operations. The First World War acted as a catalyst, as a result of which there was an accumulation of anti-Semitic and xenophobic sentiments in society, with the help of the political propaganda of the occupation administration.

It was shown in detail that the issue of education was used by the Russian authorities to fight against the Ukrainian national movement. The Russian Empire tried to solve educational problems at the same time as religious and language issues in order to achieve its political goals. It was determined that the presence of a Ukrainian school in the Austro-Hungarian Empire complicated the fight against «Ukrainian separatism» in the Russian Empire. It was found that the use of the issue of education to strengthen the Russian occupation power in Galicia and Bukovyna during 1914–1917 mostly led to the opposite of the expected results. The actions of the Russian occupation administration in the field of education actually caused the destruction of all levels of the extensive network of educational institutions that functioned in Galicia and Bukovyna in the pre-war period.

An unbiased assessment of the mood of the local population and the retreat of Russian troops in June 1915 led to the collapse of the Russian government's plans for the Russification of Galicia and Bukovyna. The politicization of Russian officials seriously discredited the government as such, and the radical and thoughtless actions of local Muscophiles intensified these processes. The Russian occupation regime established in the second half of 1916 in Galicia and Bukovyna was more moderate both in terms of the program and significantly «softer» than the previous model of 1914–1915. It was based on the thesis about the primary satisfaction of the interests and needs of the Russian army, as well as avoiding any actions that could lead to political or social crises among the Ukrainian population in the occupied territories.

Despite efforts to impose the Russian education system, it did not have mass support. Practically all the teaching personnel invited to work in Galicia and Bukovyna, as well as most of the graduates of the short-term teaching courses, on the organization of which a lot of effort and money were spent, left the territories with the retreating Russian troops. Personnel policy in the field of education collapsed. Plans for «far-sighted» reforms did not have a sufficient basis for their implementation.

It was found that the policy carried out by the Russian authorities in the occupied territories did not have clearly defined plans for the organization of management, which related to the issue of religion and education, as well as the sphere of culture. This is confirmed by the fact that in the first months of the war in the Republic of Moldova, issues related to national, cultural or religious problems were not raised at all. Plans to resolve these issues were drawn up already in the course of military operations, as evidenced by radically different management approaches at different stages of the war, due to which the policy of the Russian autocracy can be considered impulsive, irrational and not fully thought out in terms of prospects and consequences of war.

After the start of active hostilities, the enormous geopolitical importance of protecting historical monuments, collections of books and manuscripts, masterpieces of architecture and painting, as well as scientific collections in the hostilities zone, especially in areas occupied by Russian troops, became obvious. However, the Russian authorities were interested in the local cultural and historical heritage. The active creation of Ukrainian museums in Galicia at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries was the result of the efforts of the Ukrainian intelligentsia, directed to the formation of a network of national and cultural institutions on this territory, which the occupation authorities tried to use in their interests.

In general, the cultural and educational activities of the Russian occupation administration in Galicia and Bukovyna became evidence of a striking difference between the officially declared «liberation» slogans and the real policy, which had

a distinctly imperial, chauvinistic and invading character.

Keywords: the First World War, Galicia, Bukovyna, Austro-Hungarian Empire, Russian Empire, Russian occupation, religion, education, culture, Russification.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації**

1. Ковбаса В. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 32 (71). № 3. 2021. С. 65–73. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.10>
2. Ковбаса В. Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.) *Knowledge, Education, Law, Management.* № 7 (43) vol. 1. 2021. С. 101–108. URL: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.16>
3. Zulyak, I. & Kovbasa, V. Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovina (1914–1917). *Східноєвропейський історичний вісник.* 2023. Вип. 26. С. 43–54. URL: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.26.275199>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Ковбаса В. Війна як чинник формування цінностей (На прикладі Галичини під час Першої світової війни 1914–1918 рр.). *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід.* Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 18–19 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 76–78. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16196/1/35_Vasyl_KOVBAS_A.pdf
5. Ковбаса В. Протестантське питання в політиці російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині (1914–1917 рр.). *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід.* Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 144–

148.URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19881/1/41_KOVV_ASA.pdf

6. Ковбаса В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної влади у Галичині та Буковині (1914–1917 рр.). *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 10–11 вересня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 14–19. URL: <http://surl.li/keeui>
7. Ковбаса В. Людина у Великій війні 1914–1918 рр. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 209–212. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25851/1/Kovbasa.pdf>
8. Ковбаса В. Становище освіти в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914–1915 рр. *VI Таврійські історичні наукові читання*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14–15 жовтня 2022 р.). Київ: Liha-Pres, 2022. С. 12–16. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-269-5-3>
9. Ковбаса В. «Порятунок» культурної спадщини в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1915 рр.). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: «Управління археологічною спадщиною та музейні практики»* (Залізці, 18 квітня 2023 р.). Залізці, 2023. С. 44–45. URL: <http://surl.li/keeuo>
10. Ковбаса В. Національно-культурна політика російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині у 1914–1915 рр. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*. Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 11–12 травня 2023 р.). Тернопіль, 2023. С. 203–206. URL:

http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/30026/1/Zb_Tsinnisni_orientu_ru.pdf#page=204

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Історіографічний огляд.....	26
1.2. Джерельна база.....	43
1.3. Теоретико-методологічні основи наукової проблеми.....	55
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ.....	80
2.1. Греко-католицька «проблема» в релігійному питанні імперської адміністрації.....	80
2.2. Становище римо-католицьких, протестантських та іудейських громад	118
РОЗДІЛ 3. ОСВІТА В ПЛАНАХ ОКУПАЦІЙНИХ СТРУКТУР.....	149
3.1. Українська освіта в Галичині та Буковині напередодні війни.....	149
3.2. Освіта в умовах першої російської окупації (1914–1915 рр.).....	156
3.3. Вплив російської окупаційної влади на освіту (1916–1917 рр.).....	179
РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРА В ІМПЕРСЬКІЙ СИСТЕМІ.....	205
4.1. Ідеологічні основи культурної політики Російської імперії та перші заходи в її реалізації на окупованих територіях	205
4.2. Відновлення театрального життя (1914–1915 рр.).....	220
4.3. Спроби збереження пам'яток історії та культури.....	232
4.4. Зміна парадигми у сфері культури (1916–1917 рр.).....	247
ВИСНОВКИ.....	265
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	271
ДОДАТКИ.....	303

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ

- АВПРИ – Архів внешней политики Российской империи.
- АРК – Автономна Республіка Крим.
- ВГГГ – Військовий генерал-губернатор Галичини.
- ВЗС – Всероссийский земский союз.
- ВСГ ЮЗФ – Всероссийский союз городов на Юго-Западном фронте.
- ГКЦ – Греко-Католицька Церква.
- ГРБО – Галицко-русское благотворительное общество.
- ГШ – Генеральный штаб.
- ДД – Державна Дума.
- Держархів Івано-Франківської обл. – Державний архів Івано-Франківської області.
- Держархів Львівської обл. – Державний архів Львівської області.
- Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області.
- Держархів Чернівецької обл. – Державний архів Чернівецької області.
- Д-р, др. – Доктор.
- ІАН – Імператорська академія наук.
- КДП – Конституційно-демократична партія.
- КРОК – Карпато-русский освободительный комитет.
- МВС – Міністерство внутрішніх справ.
- МЗС – Міністерство закордонних справ.
- МНО – Міністерство народної освіти.
- НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка.
- о. – отець (священник).
- ПЗФ – Південно-Західний фронт.
- РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.
- РГИА – Российский государственный исторический архив.
- РКЦ – Римо-Католицька Церква.
- РМ – Рада міністрів.
- РНСПР – Русский народный совет Прикарпатской Руси.

РПЦ – Російська Православна Церква.

руб. – рубль (рублів).

РФ – Російська Федерація.

св. – священний.

СПбФ АРАН – Санкт-Петербурзький філіал Архіва Російської академії наук.

ст. – стаття (статті).

ТТВ – Тернопільські Театральні Вечори.

УПТ – Українське педагогічне товариство.

УТР – Українська Тернопільська Рада.

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

ЦК – Центральний комітет.

ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого.

ЧХ – Червоний Хрест.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію, у якій зараз перебуває Україна через повномасштабне військове вторгнення РФ, яка, окрім окупації частин Луганської та Донецької областей і анексії АРК у 2014 р., тимчасово окупувала в 2022 р. частину південних та східних областей України. Водночас одним із викликів, що постав перед Україною у 2023 р., стала мілітаристська неоімперська політика російської влади, що актуалізує необхідність вивчення задекларованої проблематики. Захопивши частину України, Росія, в залежності від її агресивної мети, наявних засобів та умов, вибудовує своєїрідну колоніальну культурну політику стосовно цих, тимчасово підконтрольних їй, територій, що формує значний суспільний інтерес до дослідження, через проведення історичних паралелей між сучасною війною РФ проти України та подіями у Галичині та Буковині під час російської окупації у 1914–1917 рр.

З'ясування основних ідеологічних підвалин та вивчення діяльності російської окупаційної адміністрації під час Першої світової війни у сфері релігії, освіти та культури та визначення причин її провалу, дає змогу прослідкувати певну модель поведінки та мінімізувати деструктивний вплив на українське суспільство та державну безпеку.

На початку ХХ ст. основою політики російського самодержавства залишалася ідеологічна концепція, розроблена очільником МНО С. Уваровим у ХІХ ст., ключовими засадами якої були «Православ'я, Самодержавство, Народність». У цей же час відбувалося активне становлення модерних націй та формування чіткої національної ідентичності. Зважаючи на колоніальну політику на підконтрольних Російській імперії українських землях Наддніпрянщини, саме Галичина та Буковина поступово ставали основними центрами розвитку українського національного руху, через що першочерговим завданням російського імперського уряду було знищення так званого «мазепинства», у якому він вбачав загрозу ймовірного відокремлення українських земель від Росії, а також через страх спростування міфу про

спільну російську народність, що на думку влади, могло зруйнувати ядро російської державності.

Вступивши в Першу світову війну, російське суспільство та політична еліта вбачали у Галичині та Буковині об'єкт не лише політичного, але й культурного впливів, називаючи цю територію «російською», що у минулому, проти волі місцевого населення відірвана від Росії та буде законно повернена під її владу. Ототожнюючи місцеве населення з росіянами чи «малоросами» Російської імперії, український національно-культурний рух підпадав під пояснення антинародного, штучного, фінансованого за рахунок австрійців чи поляків, а українофільство як ідеологія розглядалася виключно з антидержавних та сепаратистських позицій.

Вивчення історичного досвіду окупації територій Галичини та Буковини в роки Першої світової війни засвідчує, що у релігійній, освітній та культурній сфері тогочасна російська влада незмінно продовжувала дотримуватися імперських, шовіністичних загарбницьких принципів, які використовуються і зараз в ході повномасштабної війни Російської Федерації з Україною на окупованих російськими військами територіях півдня та сходу України. Колоніальна політика Росії на окупованих територіях України завжди мала один вектор: тотальна русифікація та знищення будь-яких проявів національного чи культурного руху, репресії та фізичне знищення найактивніших представників інтелігенції з метою повної анексії захоплених земель.

Актуальність дисертації зумовлена відсутністю в українській історіографії ґрунтовного дослідження проблем культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації у 1914–1917 рр. Існуючі наукові праці українських та іноземних істориків, як правило, присвячені військово-політичним чи соціально-економічним питанням та хронологічно обмежені періодом першої російської окупаційної адміністрації, яка діяла у 1914–1915 рр. Натомість період другої російської окупації Галичини та Буковини, яка тривала у 1916–1917 рр. практично не

отримала висвітлення у наукових дослідженнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в межах наукового напрямку кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України» (державний реєстраційний номер 0111U009915).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі культурного та освітнього становища Галичини і Буковини під час російської окупації у 1914–1917 рр.

Для реалізації мети сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати ступінь вивчення проблеми в історіографії, її джерельну базу, теоретико-методологічні засади й відповідний науковий інструментарій;
- дослідити релігійну політику російської влади крізь призму становища ГКЦ, РКЦ, протестантського та іудейського населення у 1914–1917 рр.;
- охарактеризувати становище української освіти в Галичині та Буковині напередодні війни й упродовж 1914–1917 рр.;
- висвітлити ідеологічні основи культурної політики Російської імперії;
- простежити відновлення театрального життя (1914–1915 рр.), спроби збереження пам'яток історії та культури, зміну парадигми у сфері культури (1916–1917 рр.).

Об'єкт дослідження – Галичина і Буковина в умовах російської окупації періоду Першої світової війни (1914–1917 рр.).

Предмет дослідження – особливості культурного і освітнього становища Галичини та Буковини під час російської окупації в окреслений період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період російської окупації територій Галичини та Буковини упродовж 1914–1917 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена серпнем 1914 р., коли внаслідок «Галицької

битви» війська ПЗФ Російської імперії захопили Галичину та Буковину, що в той час були у складі Австро-Угорської імперії. Верхня межа визначається відступом російських військ із території Галичини та Буковини в серпні 1917 р. Проте слід враховувати зміни лінії фронту, через що діяльність російської окупаційної влади можна умовно поділити на два періоди. «Перша» окупація – серпень 1914 р. – червень 1915 р. 4 вересня 1914 р. російська армія захопила Львів, однак уже 9 червня 1915 р. змушена покинути місто та значну частину окупованих територій, закріпившись станом на жовтень 1915 р. на лінії Тернопіль – Дубно – Пінськ. Тернопіль та населені пункти на схід від лінії фронту перебували під російською окупацією із серпня 1914 р. – до серпня 1917 р. Після проведення російськими військами Брусиловського прориву в травні-вересні 1916 р. вони захопили Чернівці та Станіслав, через що другий період окупації можна окреслити червнем 1916 р. – серпнем 1917 р.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють територію захоплених російськими військами у роки Першої світової війни частин Австро-Угорської імперії: Королівства Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима й Затору, а також Герцогства Буковина, що з 1772 р. і 1775 р. відповідно, відійшли до Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Окупувавши нові території, російська влада розпочала формування нових адміністративно-територіальних одиниць. Відповідно, у період 1914–1917 рр. існувало Галицько-Буковинське генерал губернаторство, однак у різних географічних межах у залежності від ситуації на фронті, яке очолював військовий генерал-губернатор. Після 1991 р. досліджувані території входять до складу сучасних Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Чернівецької областей України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше* в українській історичній науці:

- детально проаналізовано історіографічний доробок українських та

зарубіжних науковців з теми дослідження;

- виявлено, опрацьовано та введено до наукового вжитку значний масив документальних джерел із архівів та наукових бібліотек України, Польщі й Росії, які не використовували раніше, або вивчалися фрагментарно;
- проведено ґрунтовне вивчення діяльності російської окупаційної адміністрації на окупованих територіях Галичини та Буковини у сфері релігії, освіти та культури за її основними компонентами в історичному контексті досліджуваного періоду;
- охарактеризовано структуру, завдання та функції окупаційних органів у сфері релігії, освіти та культури, створених при ВГГГ;
- досліджено провідні напрямки діяльності імперської влади та ІАН у питаннях збереження культурно-історичної спадщини;
- визначено основні причини несприйняття культурної політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині в досліджуваний період.

Поглиблено:

- теоретико-методологічні засади історіографічного та джерелознавчого аналізу, що дало змогу поглибити вивчення культурного та освітнього становища окупованих російськими військами територій Галичини та Буковини упродовж 1914–1917 рр.;
- фактологічні відомості та теоретичні підходи до дослідження еволюції загальноімперської релігійної, освітньої і культурної політики та проєкції її на землі Галичини та Буковини;
- аналіз діяльності архієпископа Євлогія та його місіонерів у процесі поширення на окупованих територіях православ'я і його спроб навернення греко-католиків до нього;
- роль самочинно організованих приватних уроків та лекцій, як осередків поширення освіти, розвитку духовності й морально-етичних засад серед дітей та молоді у Галичині та Буковині в умовах російської окупації;

- вивчення специфіки діяльності культурних закладів розважального характеру під час Першої світової війни.

Набуло подальшого розвитку:

- механізми реалізації російською окупаційною адміністрацією колоніальної політики та її трансформація в різні періоди окупації, спричинені змінами воєнно-політичного характеру;
- динаміку кількості переходів греко-католицьких парафій до православ'я, внаслідок діяльності місії архієпископа Євлогія та кількісні показники заарештованих діячів релігії, культури та освіти;
- напрямки діяльності москвофільських діячів та організацій на окупованих територіях Галичини та Буковини, зокрема у сфері культури, освіти та релігії;
- висновки українських та іноземних дослідників, що, незважаючи на російську окупацію, тотальну русифікацію та ліквідацію всіх культурно-освітніх установ, національно-культурне життя в Галичині та Буковині продовжувало розвиватися в нових умовах, зокрема через приватне шкільництво, організацію як аматорських, так і професійних театрів та спротив поширенню російської мови і православ'я.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали принципи наукової об'єктивності та історизму, термінологічний, когнітивний та системний підходи для вивчення історичних явищ та процесів, а також як спеціально-наукові методи історичного пізнання (діалектичне розуміння історичного процесу, періодизації, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний), так і низка загальнонаукових методів дослідження (системності, спостереження та порівняння, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, ідеалізації та абстрагування, опису та інтерпретації).

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукового дослідження, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У друкованій праці,

опублікованій у співавторстві, конкретний особистий внесок автора дисертації становить 90 % тексту [3, с. 43–54].

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тема дослідження апробована на Всеукраїнських та Міжнародних конференціях, науково-практичних семінарах, зокрема на II Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 18–19 червня 2020 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 10–11 вересня 2021 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 13–14 травня 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «VI Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 14–15 жовтня 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, приуроченій до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць «Управління археологічною спадщиною та музейні практики» (сmt. Залізці, 18 квітня 2023 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 11 травня 2023 р.).

Публікації. Основні концептуальні положення дисертації викладено у 10 наукових публікаціях, з них 2 – статті у фахових наукових виданнях України (категорія «А» і «Б»), які входять до міжнародних наукометричних баз даних, 1 – у закордонному періодичному виданні, 7 – матеріали наукових конференцій.

Структура дослідження. Робота складається з анотації, переліку умовних скорочень і позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (425 позицій), додатків (1). Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 307 сторінок., з них основного тексту 198 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Питання культурного та освітнього становища Галичини та Буковини під час російської окупації у 1914–1917 рр., з огляду на сучасні політико-культурні обставини, дедалі частіше стають предметом зацікавлення українських істориків, які в наукових дослідженнях намагаються, зважаючи на різноплановість проблеми, визначити місце, роль і вплив подій та процесів у загальній картині національно-культурного життя України. Однак попри досить тривалу традицію вивчення окреслених питань, вони досі залишаються маловивченими та переважно виступають як доповнення до історичних праць військово-політичного характеру, про що свідчить аналіз наукової літератури.

Незважаючи на те, що значна частина дисертації виконана на основі опрацьованих архівних матеріалів та спогадів, у процесі роботи над дослідженням також проаналізовано й значну кількість наукових праць, які умовно можна поділити на чотири групи за хронологічним принципом: 1) роботи безпосередніх сучасників подій та процесів (1914–1939 рр); 2) наукова спадщина радянської доби (1922–1991 рр); 3) дослідження зарубіжних науковців; 4) праці сучасних українських учених (з 1991 р.).

До першої групи відносимо праці таких авторів, як І. Крип'якевича [1], Д. Дорошенка [2], І. Ющишина [3], М. Андрусика [4, с. 296–299], С. Чарнецького [5, с. 155–162], О. Терлецького [6, с. 7–48], І. Филипчака [7], Я. Біленького [8] та інших, які у своїх роботах, серед іншого, розглядали питання колоніальної політики російської окупаційної адміністрації.

Надзвичайно важливий внесок у дослідження різних аспектів життя під час російської окупації належить українському історикові І. Крип'якевичу [1], який, будучи безпосереднім свідком подій, фактично перший, хто професійно проаналізував функціонування російської окупаційної

адміністрації у Галичині впродовж 1914–1915 рр. Свідомо проігнорувавши воєнні дії, зосередивши увагу виключно на економічних та культурних питаннях в умовах окупації. Хоча І. Крип'якевич і не був ознайомлений зі стратегічними напрямками колоніальної політики російської окупаційної адміністрації, проте в дослідженні подає цінну інформацію про дії влади, скеровані на впровадження тих чи інших заходів освітнього, релігійного чи культурного характеру на захопленій території. Зокрема, ним детально висвітлено процес формування та структуру російської окупаційної адміністрації у Галичині, діяльність і роль ВГГГ Г. Бобринського в реалізації культурної політики на окупованих територіях [1, с. 13–25]. Окремий розділ праці присвячено вивченню стану освіти, процесу створення дирекції народних шкіл, упровадження курсів російської мови в Галичині та Києві, особливості організації приватних та церковних шкіл, місце та роль місцевих москвофілів у реалізації зазначених процесів [1, с. 50–70].

Щодо реалізації релігійної політики на окупованій території, то І. Крип'якевич наводить дані про становище ГКЦ напередодні війни, її роль у формуванні національної свідомості українства та причини репресій проти представників релігійних громад. Наприклад, він розкриває діяльність архієпископа Євлогія в спробах поширення православ'я, його складні взаємини із ВГГГ Г. Бобринським, який не був настільки радикальним у вирішенні релігійних проблем [1, с. 71–82].

У цілому дослідження І. Крип'якевича призвело його до однозначного та беззаперечного твердження, що на початку окупації у сфері освіти, релігії та культури панувала відсутність визначених завдань, російська окупаційна влада не мала чіткого алгоритму відповідної роботи, очікуючи інструкцій від різноманітних міністерств, які у свою чергу, зважаючи на події на фронті, не мали планів конкретних дій.

У цій групі варто виокремити й дослідження, що безпосередньо стосується теми дисертації, а саме працю С. Чарнецького «Нарис історії українського театру в Галичині» [5, с. 155–162], видану накладом фонду

«Учітеся, брати мої» в 1934 р. у Львові. Автор, будучи театральнo-музичним критиком, актором та режисером театру «Руської Бесіди», на основі «історій зсередини», спогадів та досліджень, зосереджував увагу на становищі театру та самовідданих роботі акторів, у тому числі, й під час російської окупації Галичини. Проте легкий та дещо іронічний тон роботи, незважаючи на елементи мемуаристики та фактологічного матеріалу, змушує серйозно аналізувати наведені дані.

Певні відомості про становище освіти у Галичині під час російської окупації містяться в роботах І. Ющишина, який після війни налагодив видавничу діяльність «Взаємної помочі українського вчительства» та у 1932 р. опублікував працю «Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства» 1905–1930» [3], у якій детально описав діяльність цього об'єднання в зазначений період.

У 1935 р. світ побачило дослідження з історії товариства «Учительська Громада» українського історика, педагога та громадського діяча, О. Терлецького [6, с. 7–48], у якому автор, на основі офіційних засідань організації, спробував всебічно охарактеризувати й проаналізувати діяльність товариства. У статті наведено систематизовані дані про динаміку зростання чисельності товариства, створення й характер діяльності філій, роботу керівних органів та співпрацю з іншими товариствами.

Таким чином, попри досить поширену думку, що роботи цієї групи є суб'єктивними та базуються переважно на власних спогадах, ніж на документах, їм характерна розгорнута історична аналітика та критика використаних джерел, зокрема шовіністичної російської літератури. Варто зауважити, що вони є першими спробами оцінки російського репресивного режиму на окупованих українських землях.

Друга група – наукова спадщина радянської доби (1922–1991 рр) – представлена працями радянських істориків, які розпочали активні дослідження подій Першої світової війни у 1920-х рр., коли, незважаючи на існуючу політичну систему, що характеризувалася тенденційною оцінкою

певних фактів та процесів, усе ще існувала можливість вивчення накопичених джерельних матеріалів більш-менш об'єктивно. Цим відзначалися роботи М. Ашукіна [9], Л. Войтоловського [10], В. Семеннікова [11] та інших, які, зазвичай, були безпосередніми учасниками війни, не ставили перед собою завдання фальсифікувати історичні події.

Однак, у 1930-х рр., на зміну опису переважно воєнних дій та актуальних питань міжнародної політики, прийшов виразно новий напрямок досліджень, що вирізнявся зосередженням уваги на класовій боротьбі, матеріальних аспектах життя соціуму, важкому становищі військових ворогуючих армій крізь призму використання типових українських «буржуазно-націоналістичних» штампів.

Проблеми окупації російськими військами Галичини та Буковини активно цікавили радянських авторів вже після окупації цих територій у 1939 р. та 1940 р. відповідно. Цей період російської окупації вони традиційно аналізували переважно в дусі імперської публіцистики і пропаганди довоєнного та воєнного часу на кшталт визволення поневоленого народу, лише із тією відмінністю, що у нових дослідженнях окреме місце відведено класовій боротьбі. Зокрема, у працях академіка В. Пічети «Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии» [12] та І. Трайніна «Национальные противоречия в Австро-Венгрии и её распад» [13], здебільшого повністю ігнорувалося питання політики, зосереджено основну увагу темі боротьби українського населення проти, так званого «польського та австрійського панування».

До кінця 1940-х рр. у радянському офіційному лексиконі закріпилося поняття «українські буржуазні націоналісти», яке використовувалося, серед іншого, й до культурних діячів Галичини та Буковини. Наприклад, автори праці «История Украины. Краткий курс» [14] звинувачували українську інтелігенцію під час Першої світової війни у прихильності до «німецького імперіалізму» та протиставляли її простому народу, який «всім серцем прагнув возз'єднатися із братнім російським народом».

У 1950–1960-х рр. в УРСР з'являються перші спеціальні дослідження, присвячені подіям 1914–1917 рр. у Галичині та Буковині: «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму» В. Осечинського [15] та робота І. Компанійця «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.)» [16], у яких історики зосередилися саме на боротьбі «мас», критикуючи всіх учасників політичних та культурних процесів періоду Першої світової війни – від австро-угорського уряду, поляків, ГКЦ та українофілів до – російського військового командування, цивільної окупаційної адміністрації та москвофілів.

Уже в наступні десятиліття радянські історики, дотримуючись заданого В. Осечинським та І. Компанійцем вектору досліджень, незмінно висвітлювали українських національно-культурних діячів як зрадників та душителів «справжнього» українського національно-визвольного руху [17].

Описана риторика дещо пом'якшилася лише під час перебудови, коли проведені політичні та економічні реформи одночасно із запровадженням гласності призвели до потужного спалаху національно-культурного і визвольного руху, що супроводжувався станом переходу від мовчазного однодумства – до свободи слова.

Загалом, радянські історики у своїх працях продовжували дотримуватися ще імперських пропагандистських штампів про «визволення» місцевого населення від австро-угорської влади, однак з тією різницею, що головним аспектом їх робіт стала класова боротьба.

Третя група – дослідження зарубіжних науковців. Сучасна російська історіографія також не оминула питань, пов'язаних із культурною політикою уряду Російської імперії на окупованих землях Галичини та Буковини у 1914–1917 рр. Однак незважаючи на спроби здійснити об'єктивне та високопрофесійне наукове дослідження, більшість російських науковців продовжують оцінювати діяльність імперської окупаційної адміністрації через типові пропагандистські штампи, що можна простежити у

характеристиці окупаційного режиму та свідомому замовчуванні деяких фактів.

Серед сучасних російських дослідників варто виділити праці О. Бахтуріної [18–19], яка однією з перших розпочала ґрунтовно досліджувати політику Російської імперії у Галичині та Буковині під час Першої світової війни. Тим не менше, використовуючи унікальні документальні матеріали виключно із архівів Російської Федерації, авторка фактично знехтувала численними напрацюваннями українських та зарубіжних істориків, що призвело до однобічності та деякої заполітизованості роботи.

Що стосується культурної політики російської влади, то О. Бахтуріна зауважувала, що окуповані російською армією території розглядалися як джерело українського сепаратизму, який за підтримки Австро-Угорщини потрапляв в українські губернії Російської імперії та що саме це і стало причиною вкрай жорсткої релігійної, освітньої та культурної політики. У цей же час, авторка наголошувала, що ще до початку війни уряд Російської імперії активно фінансував москвофільські політичні та культурно-освітні організації, що мало слугувати формуванню у регіоні певного паритету сил, при цьому, розуміючи, що така діяльність на території іншої держави могла спричинити серйозні зовнішньополітичні ускладнення.

У висновках О. Бахтуріна виступала проти винятково негативного підходу щодо оцінки дій російської адміністрації в Галичині та Буковині і, попри це, нею ж наведені факти агресивної русифікації впродовж 1914–1917 рр. Вона намагалася довести, що російська влада проводила загалом ліберальну політику в судовій сфері та релігійних відносинах, при цьому визнавши, що питання релігії вийшло з культурної площини та стало суто політичним.

На відміну від О. Бахтуріної, праці якої все ж можна назвати професійними, що претендують на певну об'єктивність, В. Савченко [20, с. 95–106] досліджуючи національно-культурну та політичну ситуацію в

Галичині упродовж 1914–1915 рр. на основі матеріалів АВПРИ та документів москвофільських організацій, яким безапеляційно довіряє, фактично свідомо перекручує та маніпулює фактами задля доведення своєї концепції. Про це можуть свідчити наведені ним суперечливі дані про нібито тотальні проросійські настрої місцевого населення навіть після пережитої російської окупації 1914–1915 рр., схвалення поведінки російських солдатів. Конфлікти, що з часом виникали між представниками москвофілів та імперською окупаційною адміністрацією у питаннях русифікації, він пояснював тим, що російська влада не могла застосовувати вкрай радикальні методи, як того хотіли москвофіли, через підпорядкування культурної політики військово-економічній. Отож увесь період російської окупації Галичини подається В. Савченком як час втрачених можливостей, трагедія «російської Галичини», що призвело до перемоги українських національних сил, які надалі залишалися для автора штучними та антинародними, що фінансувалися австрійцями і поляками.

Як і дослідження В. Савченка, у кращих традиціях тенденційної російської історіографії написана робота Н. Пашаєвої [21], у якій авторка дотримувалася стереотипних оцінок ще радянської історіографії, для якої будь-який національно-культурний розвиток розглядався виключно як багатовікове бажання українського народу возз'єднатися з Росією. Москвофільський рух дослідниця характеризувала як єдиний, що мав історичне підґрунтя, розвиток якого став справжнім проявом національного відродження місцевого населення. Мешканців Галичини та Буковини авторка називала не інакше як «руськими», при цьому не підбираючи слова та порушуючи будь-які норми неупередженого підходу до історичних досліджень, представників українського національного руху – «мазепинцями» та п'ятою колоною справжнього москвофільського національного руху.

Досить важливі свідчення про діяльність москвофілів під час російської окупації у дослідженнях публікував С. Суляк [22, с. 168–190], якого можна

назвати одним з найрадикальніших істориків-українофобів. Фактично, окрім необхідного для цієї дисертаційної роботи «сухого» фактажу, статті автора практично не становлять наукової цінності через упередженість, заангажованість та українофобські тези. Аналізуючи у своїх статтях роботи українських істориків, він заперечував достовірність наведених ними фактів, а численні задокументовані злочини російської армії порівнював із австрійською пропагандою часів Першої світової війни. Загалом С. Суляк навіть не намагався дотримуватися принципу об'єктивності чи історичної справедливості, в агресивній манері, наполягаючи на істинності лише його точки зору, свідомо обирає тільки ті факти, які її підтверджували.

Підсумовуючи історіографічний огляд праць російських дослідників, слід відзначити, що опосередкований внесок у дослідженні різних аспектів культурної політики російської окупаційної влади у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. зроблено К. Басаргіною [23], Ю. Жердяєвою [24, с. 307–322], Т. Ісламовим [25, с. 14–46], Е. Колчинським [26, с. 184–206], О. Сенявською [27], В. Соболевим [28] та іншими.

Отже, в наукових працях російських істориків переважає підхід виправдовування діяльності російської окупаційної влади, що в загальній свідомості має формувати образ Російської імперії як миролюбної держави, для якої будь-яка територіальна чи культурна експансія була протиприродною та непотрібною, а репресивні акції пояснюються лише як аналогічна відповідь на агресивні дії ворожих сил.

Однією із найважливіших проблем, якими займається сучасна польська історіографія щодо історії XIX–XX ст., є вивчення процесу утворення польської модерної нації. До робіт сучасних польських дослідників, які певним чином використано у нашому дослідженні, належать праці Я. Паяка «*Od autonomii do niepodległości: kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*» [29], І. Флорчак «*Obraz armii rosyjskiej w okupowanej Galicji w świetle dzienników i wspomnień (1914–1915)*» [30, s. 75–87], Г. Крамарж «*Tadeusz*

Rutowski. Portret pozytywisty i demokraty galicyjskiego» [31, s. 111–133] та інші.

Отож сучасні польські історики, розглядали територію, переважно Галичини під час Першої світової війни, здебільшого в плані формування національної та соціальної свідомості поляків, їх боротьби за державність.

Окрім російських та польських дослідників, територія Галичини та Буковини опосередковано стає об'єктом вивчення Т. Снайдера у його праці «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999» [32], Н. Дейвіса «Боже ігрище: історія Польщі» [33], Е. Цьольнера «Історія Австрії» [34] та інших, які основну увагу зосереджували на соціально-політичних аспектах.

Четверта група – праці сучасних українських учених (з 1991 р.). Характеризуючи розвиток сучасної української історіографії Першої світової війни та незважаючи на досить значну кількість досліджень, опублікованих за роки незалежності України переважно у вигляді наукових статей та дисертацій, окреслили наявність лише декількох основних базових праць українських істориків, які мають значний вплив на загальні оцінки та висновки щодо діяльності російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр.

Попри високий рівень професійності та спроби бути максимально об'єктивними, дослідження українських науковців, цілком логічно, мають виключно україноцентристське спрямування, що можна пояснити не так відсутністю критичного мислення та аналізу, як обмеженим колом джерел, що призвело до їх упередженого відбору. Оскільки через природні почуття патріотизму дослідники досить часто, не завжди свідомо, намагаються накласти тогочасний політичний дискурс на сучасні умови та під час наукових розвідок спеціально подають факти жорстокої та репресивної політики російського окупаційного режиму, що звісно ж звужує об'єктивність дослідницької роботи.

Слід зауважити, що останнім часом українські дослідники все більше акцентують на вивченні соціальної історії Першої світової війни, звертаючи значно менше уваги на військові чи політичні аспекти, що дозволяє забезпечити багатогранний різновекторний підхід. Враховуючи наявність значної кількості сучасних наукових праць із проблем історії Першої світової війни, слід обмежитися лише аналізом досліджень українських науковців, які вивчали освітнє та культурне становище окупованих територій Галичини та Буковини у період 1914–1917 рр.

Сучасні українські дослідники російської окупації Галичини та Буковини, як-от: О. Мазур, І. Баран, І. Патер, О. Реєнт, І. Кучера, І. Берест, І. Лозинська, В. Любченко та інші одностайні у своїх висновках: головним завданням цивільної окупаційної адміністрації було створення відповідних умов для фіксації анексії та подальшої інтеграції захоплених територій в адміністративну, політичну та культурну систему Російської імперії. Основними напрямками цієї політики було проведення низки заходів та кардинальних перетворень у сфері економіки, управління та судів, а також окреме місце відводилося тотальній русифікації, передусім в освітній, релігійній та загальнокультурній сферах.

Серед українських науковців першим звернув увагу на вивчення російської окупації Галичини та Буковини у 1914–1917 рр. О. Мазур [35; 36, с. 26–35], дослідження якого ґрунтуються на використанні та введенні у науковий вжиток тоді ще маловідомих джерел, знайдених як в українських, так і російських архівах. Висвітлюючи переважно питання соціально-економічного становища окупованих територій, автор звертав увагу на проблеми культурної політики російської окупаційної адміністрації, яка, на його думку, полягала в тотальній забороні та ліквідації проявів українського національного руху із поступовим перетворенням краю на одну із внутрішніх губерній Російської імперії. Для реалізації своїх планів російська влада використовувала чиновників з різним рівнем освіти, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм та місцевих

москвофілів, що призвело лише до тимчасового знищення українського національного життя та результатів протилежних від очікуваних [36, с. 26–35].

Спільні праці О. Мазура з іншими авторами – І. Патером [37, с. 305–324.], О. Сухим [38, с. 73–78; 39, с. 104–113] та І. Бараном [40, с. 99–107] суттєво збагатили розкриття теми вкрай важкого культурного та освітнього становища Галичини та Буковини під час російської окупації у 1914–1917 рр. Якщо у роботах у співавторстві з І. Патером та О. Сухим основна увага зверталася переважно на соціально-економічне становище, то стаття із І. Бараном цілковито присвячена вивченню діяльності російської окупаційної адміністрації у питаннях юридичної організації державної політики, асиміляції місцевого населення через тотальну русифікацію, знищення української мови, школи та закриття культурно-освітніх організацій.

І. Баран здебільшого акцентував увагу на аналізі воєнних дій та їх впливові на становище міст і сіл [41, с. 46–55], а також на політичній діяльності російської окупаційної влади у Галичині в 1914–1915 рр. [42, с. 154–161]. Особливої уваги заслуговує його стаття, присвячена антиукраїнській політиці представників РПЦ у Галичині в 1914–1915 рр. [43, с. 148–156], у якій автор поставив перед собою завдання визначити основні напрямки її діяльності, як складової загальної культурної політики окупаційного режиму та довести, що російське православне духовенство було повністю інтегроване в самодержавну систему влади. На його думку, релігійне питання в Російській імперії займало важливе місце як у внутрішніх, так і зовнішніх політичних концепціях. У висновках І. Баран наголошував на повному провалі релігійної політики, коли через відступ російської армії в 1915 р. офіційні структури РПЦ у Галичині припинили своє існування, окрім того серйозної дискредитації зазнав і весь москвофільський рух.

Однак найбільш проблемним чинником наукових робіт автора було звуження ним хронологічних рамок дослідження, обмежених лише 1914–

1915 рр., через що повністю проігноровано не менш важливі події, процеси та суттєві зміни, яких зазнала політика російської влади на окупованих територіях упродовж 1916–1917 рр.

Важливою працею для дослідження, що відображало діяльність російської окупаційної влади у сфері релігійних відносин на окупованих територіях, є доповідь А. Стародуба «Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я», виголошена у 2006 р. [44]. На основі аналізу архівних документів історик детально висвітлив обставини та процеси, пов'язані з поширенням православ'я в Галичині напередодні та упродовж Першої світової війни, визначив причини катастрофічного провалу експансії, як він сам називав, «воєнного православ'я», серед яких виокремив неадекватну оцінку з боку окремих російських урядових кіл релігійної ситуації на окупованих територіях та невдалу взаємодію православних місіонерів з окупаційною адміністрацією.

Цінні для дисертації матеріали містяться й у спільних статтях Е. Бистрицької та Ю. Грабець «Position and Activities of the Greek-Catholic Parish Clergy of Eastern Galicia in 1914–1939» [45, с. 105–116] й «Зміст та особливості розвитку Греко-Католицької освіти в Східній Галичині в першій половині ХХ століття» [46, с. 14–19], у яких науковці, серед іншого, доводять, що політика російської окупаційної влади в Галичині під час Першої світової війни призвела до значних матеріальних та людських втрат, що негативно вплинуло на діяльність ГКЦ, наводячи цифри зменшення кількості греко-католицького духовенства на 36,7 % [45, с. 106].

Досліджувала релігійну політику російської адміністрації І. Лозинської у статті «Церковна політика російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни» [47, с. 266–274], у якій вона здійснила аналіз проблем, пов'язаних із віросповідними питаннями під час першої російської окупації Галичини у 1914–1915 рр., вважаючи цей напрямок російської політики ледь не основним та назвичайно важливим. Проте якихось суттєво нових висновків І. Лозинська не сформувала, тим не менше, акцентувала увагу на

важливі питання ставлення російської військової влади не лише до українців, а й до поляків та євреїв.

Окрім релігійних питань, І. Лозинська звертала увагу й на проблеми освіти в час перебування Галичини під російською окупацією у 1914–1915 рр., вивчаючи основні напрями діяльності російського воєнного генерал-губернаторства в цій сфері, яка підлягала тотальній русифікації [48, с. 120–132]. В окремій статті [49, с. 21–31] авторка досліджувала формування та діяльність у Галичині російського воєнного генерал-губернаторства, організацію цивільного управління через створення спеціальних інституцій та в загальних рисах описувала ставлення українського населення до російської адміністрації, державної, соціально-економічної та культурної політики. Однак як і роботи І. Барана, дослідження І. Лозинської хронологічно обмежуються лише 1914–1915 рр., що не дозволило охарактеризувати весь процес російської окупації.

Слід наголосити, що політику російської окупаційної адміністрації в Галичині у 1914–1917 рр. досліджувала І. Кучера [50; 51, с. 194–201]. Авторка на основі значної джерельної бази, аналізувала можливі аспекти діяльності російської влади упродовж усього періоду окупації, але не внесла якихось суттєво принципових уточнень до висновків попередників. Незважаючи на те, що дослідниця не пропонувала якісно нових підходів чи концепцій, у її роботі введено до наукового вжитку нові факти та цікаві аспекти вивчення процесів формування окупаційного управління крізь призму визначення завдань органів російської влади у питаннях національної, культурно-освітньої та релігійної політики, а також розкритті діяльності москвофільських організацій та їхніх лідерів.

З метою вивчення «білих плям» в українській історії періоду Першої світової війни, О. Реєнт у співавторстві з іншими науковцями започаткував масштабний науковий проєкт «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», що передбачав написання колективної монографії, опублікованої у 2-х томах у 2014 р. «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси» [52] та у

2015 р. «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень» [53]. Автори монографії значною мірою розкрили проблеми політичного та соціально-економічного становища населення України в період Першої світової війни, проте питання становища освіти та культури, уже традиційно, здебільшого залишилися поза увагою дослідників.

Цікавий фактичний матеріал міститься в наукових статтях В. Любченка [54, с. 125–142; 55, с. 345–368] та С. Макарчука [56, с. 82–98], які досліджували москвофільський рух як явище, його загальний суспільно-політичний стан напередодні та в період воєнних дій 1914–1917 рр., взаємини із російською адміністрацією вже під час окупації.

Необхідно зупинитися і на дослідженні О. Сердюка [57, с. 111–132], який, розглядаючи питання біженства під час Першої світової війни, слушно зауважував, що воно не було винятково наслідком паніки та добровільною спробою втекти від війни, а проявлялося, зокрема, й у тому, що при відступі російських військ відбувалася депортація населення, вивезення або знищення продовольчих запасів та інших матеріальних цінностей.

Окремі дослідження із історії Івано-Франківщини під час Першої світової війни здійснили А. Королько [58, с. 24–32], С. Адамович [59], В. Великочий та інші [60], які розглядали особливості російської окупаційної політики, перебіг воєнних дій та їх вплив на соціально-економічне, політичне та культурне життя населення регіону.

У статтях М. Сеньківа «Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століття» [61, с. 242–256], І. Береста «Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни» [62, с. 429–434], Р. Береста «Найдавніші музеї Львова: Оссолінеум – Музей Любомирських» [63, с. 33–45] та Т. Марискевича «Видатні фундатори українського музейництва в Галичині» [64, с. 254–262] подано науковий аналіз становища музейних установ у Галичині під час російської окупації, спростовано популярну тезу про цілковите призупинення музейного життя, оскільки окремі установи за першої ж нагоди відновлювали роботу.

Важливі для дисертаційного дослідження матеріали містяться й у спільній статті І. Зуляка та С. Сегеди «Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії)» [65, с. 48–62], у якій автори доводять, що діяльність російської окупаційної адміністрації у перші місяці війни мала загарбницький характер, що призвело до руйнації суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку окупованих територій. У статті І. Зуляка та А. Кліша «Використання російською армією транспортних комунікацій у Першій світовій війні (на прикладі Тернопільської губернії)» [66, с. 190–203], у якій, серед іншого, досліджено використання місцевого населення для підтримки в належному стані комунікацій, що призводило до зловживань окупаційної влади.

У спільній статті В. Старки та С. Копилова «Everyday Life of the Rural Population of Eastern Galicia in Juli-September of 1914 (According to the Materials of the Ukrainian-Language Press)» [67, с. 128–135] на основі опрацьованих матеріалів, проведено ґрунтовне дослідження повсякденного життя сільського населення Галичини на початку Першої світової війни, як важливого чинника у формуванні української національної ідентичності.

Сучасну українську історіографію досліджуваної теми безпосередньо доповнюють наукові розвідки автора дисертації: «Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.)» [68, с. 65–73], «Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.)» [69, с. 101–108], «Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovina (1914–1917)» [70, с. 43–54], «Війна як чинник формування цінностей (На прикладі Галичини під час Першої світової війни 1914–1918 рр.)» [71, с. 76–78] та інші [72, с. 144–148; 73, с. 14–19; 74, с. 209–212; 75, с. 12–16; 76, с. 44–45; 77, с. 165–168].

Серед дисертаційних досліджень останніх років необхідно варто відмітити роботи В. Гайсенюка, С. Орлик, Р. Куцика та У. Безпалько.

Зокрема, В. Гайсенюк у дослідженні «Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни» [78], на основі аналізу джерельного та історіографічного матеріалу з'ясував становище москвофільського руху напередодні та під час Першої світової війни, визначив напрямки діяльності москвофільських діячів та інституцій на окупованих територіях, їх взаємовідносини із російською окупаційною владою, спростував поширене в російській історіографії твердження про значну підтримку москвофілів населенням Галичини та Буковини.

С. Орлик у докторській дисертації «Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)» [79] здійснила комплексну реконструкцію фінансової політики російської окупаційної адміністрації Галичини та Буковини за її основними елементами: розглянула структуру, завдання та функції спеціальних фінансових органів, створених при ВГТГ, дослідила питання функціонування митних органів і особливості реалізації митної політики та провела аналіз механізмів стягнення державних та місцевих податків і зборів, у тому числі із закладів культури розважального характеру.

У праці Р. Куцика «Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.)» [80] уперше в українській історіографії проведено дослідження методів та способів реалізації інформаційної політики Російської імперії на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. Висвітлено юридичне оформлення військової цензури як форми контролю за розповсюдженням інформації та, що найбільше цікавить в контексті досліджуваної теми, з'ясовано роль РПЦ в інформаційно-пропагандистській політиці імперського уряду, основні заходи влади у процесі боротьби з агітацією національного та революційного характеру, що, у свою чергу, дозволило зробити порівняння відповідної політики на окупованих територіях Галичини та Буковини.

У. Безпалько у дисертації «Інституалізація Католицької Церкви східного обряду в Росії (1901–1917 рр.)» [81], поміж іншого, дослідила характер розбіжностей між офіційним ставленням Ватикану до реалізації унійного проєкту в Російській імперії й таємною підтримкою унійних ініціатив митрополита А. Шептицького. Окрім цього авторка здійснила аналіз процесів формування особливої моделі взаємин очільника ГКЦ з представниками громад російських греко-католиків та його роль в контексті зародження і розвитку громад російських греко-католиків.

Окремо слід відзначити, що у своїх дослідженнях деякі аспекти національно-культурної політики, яку проводила російська влада на захоплених територіях, звертали увагу А. Круглашов «Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918)» [82, с. 19–24], А. Крутоус «Львівські музеї і Олександр Чоловський» [83, с. 3–13], В. Сергійчук «Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах» [84], І. Власовський «Нарис історії Української Православної Церкви» [85], Д. Танащик «Про долю західноукраїнських музейних колекцій та приватних збірок у роки Першої світової війни» [86, с. 380–384], О. Боньковська «Український народний театр товариства «Українська бесіда» в роки Першої світової війни» [87, с. 111–133], С. Турків «Діяльність сестер Чину Святого Василя Великого у Східній Галичині наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століть» [88].

Отже, задекларована тема досі залишалася поза увагою дослідників або розглядалася опосередковано через вивчення лише окремих її аспектів. Значна кількість робіт має досить обмежену історіографічну базу, що негативно вплинуло на загальний зміст, форму та обсяг опрацювання вибраної для дисертації теми. Діяльність російської окупаційної адміністрації в культурних питаннях в окреслений період у розглянутих працях відображено фрагментарно, неповно та потребує подальшого комплексного вивчення та систематизації.

1.2. Джерельна база

Зважаючи на особливість дисертаційного дослідження та керуючись необхідністю досягнення поставленої мети, робота над ним потребувала опрацювання значної кількості різноманітних джерел, архівних фондів, друкованих та рукописних матеріалів.

Основу джерельної бази наукової роботи становлять раніше неопубліковані матеріали та документи центральних державних та обласних архівів України, наприклад: Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Чернівців, державних наукових бібліотек України. Окрім цього, використовувалася значна кількість матеріалів із закордонних архівів та бібліотек Кракова та Варшави (Польща), Санкт-Петербурга та Москви (Росія).

Джерельну базу дослідження доцільно умовно поділити на п'ять груп. До першої групи можна зарахувати раніше неопубліковані архівні документи центральних державних та обласних архівів України у Львові [89–99], Києві [100–112], Тернополі [113–117], Івано-Франківську [118–123] та Чернівцях [124–126], РГИА [127–135] та філії СПБФ АРАН у Санкт-Петербурзі [136–137], АВПРИ [138–143] та РГВИА в Москві [144–145], які ще потребують подальшого структурування та впорядкування.

Другу групу джерел складають оцифровані друковані та рукописні матеріали із Національної бібліотеки України імені В. Вернадського в Києві [146–150], ГПИБ у Москві [151, с. 178–199; 152, с. 109–137; 153, с. 3–5] та ПБ ім. Б. Єльцина у Санкт-Петербурзі [154, с. 57–60; 155, с. 120–131; 156, с. 100–101; 157, с. 55–57], електронної бібліотеки Варшавського університету [158, s. 56; 159, s. 41–52; 160, s. 3–4; 161, s. 255–270; 162] та Публічної бібліотеки в Кракові [163–169].

Третю групу формують періодичні видання, зокрема довоєнна та воєнна російська преса, яка виходила як на території Російської імперії, так і згодом на окупованих землях Галичини та Буковини у 1914–1917 рр., а також видання української діаспори [170–223].

До четвертої групи слід віднести спогади безпосередніх учасників і пересічних свідків тих подій [224–232].

П'ята група – опубліковані збірники документів та матеріалів [233–249].

Першу групу матеріалів репрезентують архівні джерела ЦДІАК України. Зокрема, у фонді 361 «Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, м. Київ, м. Тернопіль, м. Чернівці» [100–110], який налічує 3352 справи, зберігаються документи видані головнокомандувачем арміями ПЗФ, головним начальником постачання армій ПЗФ та ВГГГ у 1914–1915 рр. Саме в цьому фонді, серед іншого, зберігаються накази та постанови про військову цензуру друкованих видань, публічних лекцій, театральних вистав та показу кінофільмів. Окремі документи стосуються охорони та збереження історичних пам'яток, наукових колекцій та вивозу культурно-історичних цінностей із Галичини та Буковини, процесу відновлення діяльності навчальних закладів, дитячих притулків (захоронок) та створення курсів російської мови, призначення православних священників в нові парафії, зміну віросповідання та передачу греко-католицьких храмів православному духовенству.

У фонді 365 «Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини» [111, арк. 59–60] містяться матеріали, що стосуються боротьби з українським національним рухом та введення військової цензури, звіти про діяльність українських, єврейських та польських політичних партій і культурних організацій, а також агентурні відомості та кореспонденція.

Фонд 431 «Тернопільське польове казначейство при Управлінні головного казначея армій Південно-Західного фронту, м. Тернопіль» [112, арк. 69–71] охоплює справи про перекази коштів при казначействі, сплату податків та приймання внесків установ, товариств і військових частин. Саме завдяки інформації з цього фонду, вдалося дізнатися про існування

розгалуженої мережі розважальних культурних закладів під час російської окупації Галичини та Буковини через сплату ними спеціального податку.

Значний масив документальних матеріалів знайдено у фондах ЦДІАЛ України. Найбільш інформативними є документи, що зберігаються у 768 фонді «Дирекція народних училищ Галичини, м. Львів» [97–99] які охоплюють період 1914–1915 рр. та містять листування між різними органами влади російської окупаційної адміністрації щодо організації двомісячних курсів для підготовки вчителів російської мови для народних шкіл Галичини та Буковини, фінансування діяльності дирекції та оплати праці вчителів, вирішення питань пов'язаних із забезпеченням навчальною літературою.

У згаданому фонді також містяться відомості про відкриття публічних і приватних гімназій та початкових шкіл, списки вчителів діючих шкіл, прохання місцевих вчителів про прийняття їх на курси та прохання вчителів із території Російської імперії про надання їм роботи на окупованих територіях [98, арк. 1–11].

Фонд 130 «Руський народний інститут «Народний дім» [90, арк. 1–6] уміщує документи про пожертви на користь «Народного Дому», встановлення і використання літературних, стипендіальних та інших фондів, діяльність бібліотеки та музею: положення та звіти про роботу бібліотеки, листування з українськими та російськими культурно-освітніми організаціями щодо книгообміну чи дарування речей у музей, а також безпосередній опис пожертв та списки музейних експонатів.

У фонді 309 «Наукове товариство ім. Шевченка» [91, арк. 5–12] налічується 3137 справ, що охоплюють період з 1757–1946 рр., серед іншого, збереглися документи про діяльність друкарні, палітурної майстерні, книгарні (каталоги літератури, книгарні, книги обліку видань та інформація про філії) та музею (звіти, статuti, переліки артефактів, листування про діяльність) товариства під час російської окупації Галичини та Буковини у 1914–1917 рр.

Інші фонди ЦДІАЛ України також містять окремі матеріали про національно-культурне становище на окупованих російськими військами територіях. Насамперед, йдеться про фонд 514 «Театральне товариство «Українська бесіда» [92–93], у якому збереглися статут товариства, протоколи засідань керівництва та інші матеріали про гастрольні виступи (репертуар та програми спектаклів) у Галичині та Буковині. Деякі необхідні для дослідження документальні свідчення про діяльність російської окупаційної адміністрації знаходяться у фонді 694 «Колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини в період Першої світової війни» [95], у яких подано розпорядження та накази ВГГГ Г. Бобринського, протоколи засідань львівського магістрату, описи повітів Львівської, Тернопільської та Чернівецької губерній та спогади і щоденник про події у Львові 1914–1915 рр. Неабиякий інтерес викликає фонд 750 «Український національний музей» [96, арк. 1–3], матеріали якого через пам'ятні записки І. Свенціцького та А. Шептицького, а також листи директора музею до різноманітних установ, дозволяють сформулювати цілісне уявлення про історію створення та діяльність музею безпосередньо під час російської окупації Львова у 1914–1915 рр. Окрім цього, у фонді 658 «Управління начальника Ланьцутського повіту» [94, арк. 4–18] виявлено хоч і нечисленні, але важливі відомості щодо питання відкриття шкіл.

Наукове дослідження також опирається на опрацьовані матеріали державних обласних архівів. Зокрема, у фонді 370 «Управління начальника Збарзького повіту» [115–117] Держархіву Тернопільської обл. серед документів наявні матеріали, що дають важливу інформацію про національний та культурний стан окупованого повіту: справи про кількість церков та їх власність і згодом про опечатування та конфіскацію їх майна у 1914–1915 рр. Доповіді чиновників про кількість бібліотек, шкіл та їхнє майно, громадські культурно-освітні установи та їх діяльність, а також протоколи обшуків та закриття бібліотек, приміщень шкіл і читалень «Просвіти». У фонді 322 «Канцелярія Тернопільського губернатора» [114]

цього ж архіву зберігаються відомості про навчальні заклади, державні та громадські установи Росії та Австро-Угорщини. Широкі хронологічні межі цих фондів, що охоплюють увесь період російської окупації Тернопільської губернії, зокрема, дають можливість вивчити процес становлення, функціонування та трансформації підходів російської окупаційної влади у таких питаннях, як релігія, освіта та національно-культурній політиці.

Ще одним важливим джерелом необхідної інформації стали матеріали Держархіву Івано-Франківської обл., фонд 528 «Станіславське міське поліцейське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Тернопільської губернії» [118–123], у якому містяться відомості про діяльність установ та організацій, проведення оперативно-розшукових заходів, прохання окремих осіб щодо отримання дозволів на відкриття приватних установ, отримання посвідчень, перепусток та ін.

У Держархіві Чернівецької обл. у фондах 283 «Канцелярія Чернівецького губернатора» [124–125] та 980 «Пристав четвертої ділянки Чернівецької міської поліції» [126, арк. 2–2 зв.] зберігаються матеріали про відновлення занять у навчальних закладах місцевої губернії, справи про встановлення таємного нагляду за особами, які підозрювалися у ворожому ставленні до російської окупаційної адміністрації, списки греко-католицьких церков і священників.

Держархів Львівської обл. представлено фондом 350 «Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва» [89, арк. 2]. Важливо наголосити, що документи та матеріали фондів, пов'язаних із поліцейським управлінням, стали важливим джерелом для дослідження особливостей культурної політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині.

Надзвичайно цінними для дослідження обраної теми є матеріали РГИА та філії СПБФ АРАН у Санкт-Петербурзі, АВПРИ та РГВИА в Москві. Зокрема, у фондах РГИА є відомості про заснування та діяльність ГРБО, листування його членів про роботу притулків, відкриття учительських курсів для населення Галичини та організації культурно-освітніх заходів [127–128];

звіти про ревізії навчальних закладів, справи щодо розгляду спеціально створеною комісією питань про формування навчальних програм, забезпечення шкіл та інших закладів освіти необхідною «правильною» літературою, про відновлення діяльності приватних навчальних закладів та про особовий склад окремих органів народної освіти [129–131; 133–135]; секретні матеріали про ставлення російської влади до представників різних віросповідань, у тому числі дані про становище ГКЦ та діяльність безпосередньо митрополита А. Шептицького, конфіскація майна церков, їх закриття та передавання православним священникам [132, л. 43–48].

Актуальною джерельною частиною наукового пошуку для цього дослідження є фонди АВПРИ, що здебільшого представлені матеріалами РНСР, щодо питання управління окупованими областями Галичини та Буковини, наприклад, численні справи із фонду 135, опис 474: «Записка Русского народного совета Прикарпатской Руси по вопросу управления областями русского Прикарпатья», «Об историко-культурном и этническом развитии Галиции, ее тесных связях с Россией. Записка Русского народного совета Прикарпатской Руси о прошлом, настоящем и будущем Прикарпатской Руси», «Об историко-культурном и этническом развитии Галиции, ее тесных связях с Россией. Записка заведующего продовольственным отделом военного генерал-губернатора Галиции ротмистра С. Данилова «Россия и Галиция» [138–142].

Окрему інформацію знайдено в документах філії СПБФ АРАН у Санкт-Петербурзі та РГВИА в Москві: матеріали про організацію та діяльність «Всероссийского земского союза» та «Всероссийского союза городов», протоколи засідань з'їзду керівництва організацій та доповідні записки уповноважених осіб [144–145]; джерела, що висвітлюють процес обговорення питання щодо збереження та порятунку історичної та культурної спадщини від мародерства та знищення через створення «Комиссии об охранении исторических памятников и научных коллекций в районе военных действий» та розробку спеціальних інструкцій [136–137].

Друга група – оцифровані друковані та рукописні матеріали із Національної бібліотеки України імені В. Вернадського в Києві [146–150], ГПИБ у Москві [151, с. 178–199; 152, с. 109–137; 153, с. 3–5] та ПБ імені Б. Єльцина у Санкт-Петербурзі [154, с. 57–60; 155, с. 120–131; 156, с. 100–101; 157, с. 55–57], а також електронної бібліотеки Варшавського університету [158, s. 56; 159, s. 41–52; 160, s. 3–4; 161, s. 255–270; 162] та Публічної бібліотеки в Кракові [163–169]. Наприклад, на сайті ПБ імені Б. Єльцина в Санкт-Петербурзі опубліковано вкрай цінні та важливі для дослідження детальні звіти діяльності штабу тимчасового ВГГГ у період з 29 серпня 1914 р. – по 1 липня 1915 р. [170–171], маніфести, звернення і донесення верховного головнокомандувача упродовж 19 липня 1914 р. – 19 липня 1915 р. [172]. Для вивчення загальної культурної політики російської окупаційної адміністрації напередодні та під час Першої світової війни використовувалися нариси спеціально присвячені Галичині та Буковині, у яких окрема увага приділяється історії, культурним та етнографічним особливостям, історичним та природним багатствам [173–176]. У брошурі «Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние...» виданій у 1914 р. зокрема, подається аналітика галицьких політичних партій, їх лідерів та ставлення до Росії, а також інформація щодо лояльності місцевого населення в різних регіонах [177].

Значна частина фактичного матеріалу зберігається й у ГПИБ у Москві: звіти Всероссийского союза городов [178] та Галицко-русского благотворительного общества [179], протоколи засідань Загальної асамблеї ІАН [180, с. 166–167; 1881, с. 16–34, 123; 182, с. 162–163], що стали основою при написанні частини про діяльність місії Є. Шмурло щодо порятунку культурно-історичної спадщини у зоні воєнних дій.

Третю групу формують періодичні видання, що широко використовувалися та істотно збагатили джерельну базу дослідження. Значну кількість необхідних матеріалів виявлено в пресі загальноросійського масштабу, місцевій та тій, що поширювалася окупаційною владою на

захоплених територіях Галичини та Буковини, а саме в таких виданнях, як: «Прикарпатская Русь» [183, с. 4; 184, с. 1; 185, с. 3; 186, с. 3; 187, с. 2; 188, с. 4; 189, с. 2–3; 190, с. 7; 191, с. 4; 192, с. 3; 193, с. 4], «Голось народа» [194, с. 15; 195, с. 2; 196, с. 2; 197, с. 12; 198, с. 3], «Украинская жизнь» [199, с. 81; 200, с. 104–105; 201, с. 100; 202, с. 44–52], «Нива» [203, с. 184–195; 204, с. 248–251], «Русская мысль» [205, с. 145–156; 206, с. 64–72; 207, с. 88–95], «Червонная Русь» [208, с. 7; 209, с. 15], «Діло» [210, с. 1; 211, с. 8; 212, с. 3–4], «Вістник Союзу визволення України» [213, с. 7–9], «Kurjer Lwowski» [214, s. 3; 215, s. 3; 216, s. 3; 217, s. 4; 218, s. 4], «Wiek Nowy» [219, s. 3; 220, s. 5–6], «Gazeta Wieczorna» [221, s. 2], «Вестник Европы» [222, с. 336–350], «Русский Голос» [223, с. 1] та інші.

Окремо слід виділити газету «Прикарпатская Русь» [183, с. 4; 184, с. 1; 185, с. 3; 186, с. 3; 187, с. 2; 188, с. 4; 189, с. 2–3; 190, с. 7; 191, с. 4; 192, с. 3; 193, с. 4], що стала справжнім рупором російської окупаційної влади у Галичині, значна частина сторінок якої присвячена пропаганді та публікації виданих російською владою наказів, обов'язкових постанов та оголошень, що стосувалися, у тому числі культурного життя місцевого населення. Саме з цієї причини це видання виявилось одним із найцінніших джерел цієї групи, позаяк містить детальну інформацію про діяльність окупаційної влади, москвофільських діячів, організацій та їх погляди щодо українського питання. До того ж, у «Прикарпатській Русі» друкувалася постійна рубрика анонсів розважальних заходів в окупованих містах [188, с. 4; 190, с. 7; 191, с. 4; 192, с. 3; 193, с. 4].

Поряд з газетою «Прикарпатская Русь», під час окупації виходила ще одна популярна москвофільська газета «Голось народа» [194, с. 15; 195, с. 2; 196, с. 2; 197, с. 12; 198, с. 3], що позиціонувала себе єдиним захисником національної гідності «русского» селянства, мала на меті пропагування ідей спорідненості місцевого населення з мешканцями Російської імперії.

Також такі українські часописи, як «Діло» [210, с. 1; 211, с. 8; 212, с. 3–4] та «Вістник Союзу визволення України» [213, с. 7–9], здійснюючи свою

діяльність уже за межами окупованих Галичини та Буковини, продовжували гостро критикувати російську окупаційну владу, публікуючи цінні матеріали, у яких викривали російську репресивну політику щодо національно-культурних питань, зокрема фіксуючи конкретні злочини вперської влади.

Джерельну базу дисертаційного дослідження суттєво доповнює четверта група, репрезентована спогадами, які розкривають світоглядні та психологічні мотиви як учасників, так і свідків описаних подій. Незважаючи на те що в них лише побіжно згадуються проблеми, пов'язані з національно-культурними питаннями на захоплених територіях, вони дозволяють відновити цілісний історичний контекст у якому діяла російська окупаційна адміністрація в Галичині та Буковині в 1914–1917 рр.

Особливої уваги заслуговують спогади Д. Дорошенка [224], який залишив сповнені фактами і глибокими роздумами оцінки подій, явищ та людей під час Першої світової війни. Уперше опубліковані ще в 1923 р. для багатьох дослідників, вони, по суті, стали основою до вивчення політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині. У нашому випадку найбільше цікавлять його спогади після призначення на посаду комісара Тимчасового уряду окупованих територій у 1917 р., коли він отримав доступ до архіву ВГГГ, на основі якого сформулював ґрунтовні висновки, провів порівняльну характеристику режиму «першої та другої окупації». Поряд з тим, частину мемуарів Д. Дорошенко присвятив опису складного національно-культурного становища українців, аналізу своєї діяльності у підтримці культурно-освітніх товариств і спроб налагодження освітнього процесу, що дозволило під кінець війни майже повністю відновити початкову шкільну освіту в Галичині та Буковині.

Цінними для дослідження релігійної політики російської окупаційної влади є спогади М. Лемке, Г. Шавельського та архієпископа Євлогія, який безпосередньо відповідав за поширення православ'я на окупованих територіях. Зокрема, історик за спеціальністю М. Лемке в мемуарах «250

дней в царской ставке (25 сент.1915–2 июля 1916)» [225] згадував, як, працюючи у ставці верховного головнокомандувача російської армії, стежив за всім, що відбувалося навколо та ретельно занотовував у своєму щоденнику. Приділяючи увагу здебільшого воєнним операціям російської армії, автор не оминув й релігійну політику, критикуючи її під час першої окупації, яка після відступу російських військ із Галичини та Буковини потребувала нових шляхів вирішення, зважаючи на її провал. Такої ж думки дотримувався і протопресвітер Г. Шавельський, який у спогадах [226] не схвалював агресивні підходи російського церковного управління в питаннях «навернення» місцевого населення у православ'я та розробив на початку 1916 р. власний план реалізації релігійної політики на окупованих територіях. Також Євлогій в мемуарах «Путь моей жизни» [227], незважаючи на важливі свідчення, у підсумку фактично виправдовувався за свою діяльність, намагався довести, що мав «добрі наміри» і лише виконував завдання, поставлені імперською владою.

Цікавими є спогади російських військових та політичних діячів, які не лише були учасниками подій, а й безпосередньо впливали на їх хід. Зокрема, у роботі використано мемуари російського генерала О. Брусилова [228] і спогади політика, міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду П. Мілюкова [229]. Цілком зрозуміло, що більшість спогадів О. Брусилова пов'язані з описом воєнних операцій російських військ, однак інколи трапляються факти пов'язані із культурною політикою, які виникали при контакті з місцевим населенням. Так, О. Брусилов детально описував свою зустріч із митрополитом А. Шептицьким і причини його арешту. Також уже після повторного захоплення Галичини та Буковини він розмірковував про помилки, допущені під час першої окупації, роблячи висновок, що саме прорахунки цивільної адміністрації в культурних питаннях призвели до катастрофи та налаштували місцеве населення вороже щодо російської армії та імперської влади. Натомість, П. Мілюков, як досвідчений політик, уже з перших днів окупації розумів та вкрай негативно оцінював акти насильства

та русифікації, що, на його думку, мали фатальні наслідки для російських інтересів, так як, і тут думки збігаються із висновками О. Брусилова, налаштували проти Росії все українське населення окупованих територій, що на початку зустрічало російську армію зовсім не вороже.

Певні відомості про становище Галичини та Буковини, захоплених російськими військами, і навіть культурні аспекти російської окупаційної політики, містяться у спогадах імператора Миколи II [230], французького посла в Росії М. Палеолога [231] та буковинського журналіста Ю. Вебера [232], який, зокрема, згадував про пограбування російськими солдатами Чернівецького університету.

П'яту групу формують опубліковані збірники документів та матеріалів. У збірнику «Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників [233] подано численні публікації місцевої преси та спогади очевидців про діяльність російської окупаційної адміністрації в питаннях знищення ГКЦ, примусового «навернення» у православ'я, ліквідації українських національно-культурних установ та переслідування української інтелігенції. Цікаві матеріали зі становища ГКЦ та діяльності митрополита А. Шептицького містяться в збірниках «Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр.» [234] та «Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899–1917» [235]. Важливі для дисертаційного дослідження документи та матеріали із розвитку ідей москвофільства та діяльності їх організацій у Галичині на початку ХХ ст. та у досліджуваній період, опубліковано в книзі «Москвофільство: документи і матеріали...» [236]. Окрім згаданих видань, значний масив інформації опрацьовано в цілій серії збірників, виданих у діаспорі, що містять історико-краєзнавчі розвідки, мемуари та архівні документи, які висвітлюють важливі події та явища, що відбувалися на Івано-Франківщині загалом [237] та Городенщині [238] і Коломийщині зокрема [239], на Зборівщині [240], Чортківщині [241], на Золочівщині [242] та Буковині [243]. До цієї групи джерел також належать матеріали з'їздів та конференцій Конституційно-

демократичної партії Російської імперії [244–245] та правих партій [246], записи засідань і листування членів Ради міністрів [247], дані, опубліковані в науково-історичному журналі «Красный архів» [248, с. 10–11; 249, с. 123–124].

Отже, зважаючи на особливості дослідження, робота над ним проведена на опрацюванні значної кількості джерел, архівних фондів, друкованих та рукописних матеріалів, відповідно, основу джерельної бази становлять раніше неопубліковані матеріали та документи центральних державних та обласних архівів України, а саме: Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Чернівців, державних наукових бібліотек України. Окрім цього, використовувалася значна кількість матеріалів із закордонних архівів та бібліотек Кракова та Варшави (Польща), Санкт-Петербурга та Москви (Росія).

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Дисертація, як і кожне ґрунтовне наукове дослідження, розпочинається із вибору методології, яка визначає подальше формування напрямків та способів пізнання. З огляду на досить значну кількість трактувань самого поняття «методологія», які здебільшого в кінцевому підсумку зводяться до одного й того ж, узагальнивши, цей термін можна пояснити як комплекс способів, прийомів, методів, певних кроків та операцій, що використовуються в процесі наукового дослідження задля досягнення заздалегідь визначеної мети [250, с. 374]. Для виконання цієї мети та зважаючи на те, що дана дисертаційна робота пов'язана із історичною галуззю наукових знань, у ході її написання доречно використовувати як спеціально-наукові методи історичного пізнання, так і ряд загальнонаукових методів дослідження. Необхідно підкреслити, що застосування широкого спектру методів у процесі наукового дослідження є обов'язковим компонентом фахової роботи [252, с. 16]. Відповідно, ґрунтуючи дослідження на використанні численних загальнонаукових методів наукового дослідження, серед яких: системний підхід, спостереження та порівняння, аналіз та синтез, дедукція та індукція, ідеалізація та абстрагування, опис, інтерпретація та світоглядний плюралізм, їх застосування спрямовувалося для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі при використанні загальноісторичних методів, при яких загальнонаукові методи виступають засобами, необхідними для реалізації підходів та принципів, що лежать в основі головного методу [253, с. 183].

Щодо спеціальних методів історичного дослідження, то під час написання дисертації з історії культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації у 1914–1917 рр., використовувалися, серед іншого, такі методи: діалектичне розуміння історичного процесу, періодизації, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний.

Застосування наведених методів дало можливість визначити характерні риси формування та реалізації національно-культурної політики російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковини у зазначений період. Зокрема, метод аналізу дозволяє розділити об'єкт на частини з метою ретельнішого вивчення окремих елементів його структури [254, с. 36–39]. Відповідно національно-культурні процеси, що відбувалися у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. упродовж функціонування російської окупаційної адміністрації, задля досягнення поставленої мети дослідження, можна умовно поділити на окремі суб'єкти, об'єкти та конкретні процеси, що логічно пов'язані у відповідні структури, які прийняті науковою спільнотою або самостійно створені автором у ході дисертаційного дослідження задля об'єктивного досягнення його цілей.

Метод синтезу, зі свого боку, навпаки породжує зворотні процеси, що полягають у мисленнєвому об'єднанні окремих елементів об'єкта з метою створення його загального образу [254, с. 37]. Тобто логічне об'єднання конкретних заходів та дій російської окупаційної адміністрації в певні загальні процеси або умовно сформовані структури окремих об'єктів та суб'єктів досліджуваної проблеми визначеного періоду.

Метод дедукції полягає у доведенні або виведенні логічних тверджень від загального до часткового на основі законів логіки, що мають достовірний характер [254, с. 37]. Саме завдяки цьому методу стає можливим визначення місця об'єкта даного дисертаційного дослідження, як одного із елементів, у загальній системі політики російської окупаційної влади у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр.

Індуктивний метод дає можливість сформулювати ряд послідовних логічних висновків від конкретного до загального та на їх основі вивести гіпотезу теоретичного характеру [254, с. 37]. Цей метод є одним із першочергових та ключових для об'єктивної інтерпретації результатів фахового наукового дослідження, його актуальності, практичного використання та визначення місця в сучасній українській історичній науці.

Саме під час виконання розумового опрацювання логічного ряду від окремого до загального, чітко простежується відображення тих чи інших процесів на прикладі діяльності російської окупаційної адміністрації. Одержані результати піддаються формуванню висновків та за необхідності, переносяться із окремого на цілісне, при чому вже активно використовується метод узагальнення як один із різновидів абстрагування, що має на меті дати змогу систематизувати певні образи предметів чи явищ для їх подальшого групування. Це також створює можливості на основі певних узагальнень зробити логічний підсумок про специфічні своєрідні ознаки, властиві компонентам визначеного класу [254, с. 37].

Використання методу абстрагування є обов'язковим під час процесу розумового опрацювання великої кількості інформації наявної в джерельній базі з метою умовного відокремлення низки важливих характерних ознак, зв'язків та процесів від відволікання на несуттєві властивості [254, с. 37].

Методи ідеалізації та моделювання як основні операції самостійного основоположного аналізу використовуються для заміни певного реального об'єкту, що є ідеальною, а не матеріальною сутністю, для побудови власної умовної моделі [254, с. 37]. Ці операції, у процесі написання наукового дослідження, виконуються задля отримання на основі якісної розумової обробки відомостей, аргументованих висновків.

Метод світоглядного плюралізму дозволяє усвідомити та зрозуміти об'єктивне існування у реальному світі альтернативних світоглядних учень та підходів [255, с. 92–93]. У випадку ігнорування цього методу, стає неможливим здійснення об'єктивного, а отже, фахового наукового дослідження. Лише розуміння відсутності єдиної ідеології та парадигми дозволяє об'єктивно сприймати навколишню дійсність при аналізі історичних подій та процесів. У даному науковому дослідженні використання цього методу необхідне з метою формування раціональної оцінки становища освіти та культури в Галичині та Буковині під час

реалізації російською окупаційною владою національно-культурної політики у 1914–1917 рр.

Під час роботи над дисертаційним дослідженням, окрім загальнонаукових методів, як уже згадувалося, використовувалися й загальноісторичні для аналізу діяльності російської окупаційної адміністрації у сфері релігії, освіти та культури в Галичині та Буковині.

Діалектичне розуміння історичного процесу дозволяє пізнати об'єктивну дійсність через надійно встановлені факти [256, с. 196]. Це наукове дослідження ґрунтується на доконаних та перевірених історичних фактах, в основному отриманих із першоджерел, що часто підтверджуються матеріалами із декількох різних, непов'язаних між собою джерел, якими переважно слугують архівні матеріали та спогади безпосередніх свідків подій.

Метод періодизації використовувався для визначення якісних змін у ході реалізації російською окупаційною адміністрацією національно-культурної політики на окупованих територіях, під час так званої першої та другої окупацій.

Історико-генетичний метод полягає в послідовному аналізі конкретних історичних фактів та процесів у національно-культурній сфері діяльності російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині, а також у розкритті причинно-наслідкових зв'язків формування цієї політики в процесі їх історичного руху. Що дозволило визначити характерні напрями національно-культурної політики на окупованих землях в контексті загальної культурної політики Російської імперії [257, с. 19–20].

Історико-порівняльний метод дав можливість розкрити сутність подій та явищ як за подібними, так і відмінними рисами, притаманних їм властивостей, а також здійснити порівняння в просторі та часі. Зокрема, порівняти діяльність російської окупаційної влади у різні періоди та в різних військово-політичних обставинах, навіть частково зіставити механізми та способи реалізації національно-культурної політики в українських губерніях,

що входили до складу Російської імперії та на окупованих територіях Галичини та Буковини, дослідивши регіональні особливості.

Історико-типологічний метод застосовувався з метою виявлення характерних особливостей та ознак у різних подіях та явищах, пов'язаних із національно-культурною політикою досліджуваного об'єкта, зокрема у сфері освіти, релігії та культури здійснюваними російською окупаційною владою в Галичині та Буковині, через поділ цілого на окремі компоненти та їх вивчення із подальшим об'єднанням у наукову картину історичної дійсності [249, с. 19]. Зважаючи на те, що даний метод перетинається із загальнонауковим методом аналізу, слід наголосити, що його суттєвою відмінністю при використанні для поділу об'єктів дослідження на окремі типи, є необхідність застосування конкретних історичних знань, термінології та історичної класифікації визначених процесів.

Історико-системний метод ґрунтується на встановленні системного та цілісного характеру національно-культурної політики російського окупаційного режиму з точки зору розкриття внутрішніх процесів її реалізації через аналіз конкретних структур та функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків та активних змін [252, с. 22]. Встановлюючи місце та роль політики у сфері релігії, освіти та культури, яку реалізували російські чиновники та військові на окупованих територіях у загальній системі державної політики щодо захоплених земель, стало можливим визначення характерних ознак та моделей її формування. Адже незважаючи на унікальність та специфіку національно-культурних питань, притаманних лише їм процесам об'єктивного розвитку, вони все ж були лише однією зі складових тієї масштабної політики російської окупаційної адміністрації, а сама ця частина була продуктом більш глобальних процесів, які відбувалися в Галичині та Буковині в 1914–1917 рр.

Отже, здійснений історіографічний огляд підтверджує відсутність цілісного та об'єктивного наукового дослідження із всебічним відображенням різноаспектного спрямування діяльності російської

окупаційної влади в Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. Такий стан вивчення проблем культурної політики (у тому числі релігійної, освітньої та культурної) російської окупаційної адміністрації вкотре доводить, що обрана тема дисертаційної роботи не була предметом спеціального дослідження українських істориків та ґрунтовно розглядається в українській та зарубіжній історіографії вперше, що актуалізує та підвищує її наукове та суспільне значення.

Комплексне використання віднайдених архівних матеріалів, друкованих та рукописних джерел сприяло досягненню поставленої мети – здійснення об'єктивного, ґрунтовного та цілісного аналізу культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації окресленого періоду.

Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на принципах наукової об'єктивності та історизму, термінологічного, когнітивного та системного підходів для вивчення історичних явищ та процесів, а також на використанні як спеціально-наукових методів історичного пізнання (діалектичного розуміння історичного процесу, періодизації, історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-типологічного та історико-системного), так і ряду загальнонаукових методів дослідження (системності, спостереження та порівняння, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, ідеалізації та абстрагування, опису та інтерпретації). Відповідно використання широкого спектру методів під час наукового дослідження доводить застосування міждисциплінарного підходу.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Л., 1915. 116 с.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. К., 2002. 320 с.
3. Юцишин І. Товариство «Взаїмна поміч українського вчителства» 1905–1930 рр. Львів, 1932. 339 с.

4. Андрусак М. Як поступали Галицькі москвофіли (від 70-х рр. XIX до світової війни) // Життя і знання. 1934. № 85 (10). С. 296–299.
5. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1934. 253, [1] с.: іл.
6. Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933) // 25-ліття Т-ва «Учительська громада». Львів, 1935. С. 7–48.
7. Филипчак І. Школа в Стрільбичах: нарис з історії шкільництва // Накл. Т-ва «Взаїмна поміч українського вчителства». Львів, 1936. 40 с.
8. Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1939. 148 с.
9. Ашукин Н. Как жилось солдатам и крестьянам во времена Николая I // Красная новь. Москва, 1924. 32 с.
10. Войтоловский Л. По следам войны (Походные записки 1914–1917 гг.). Ленинград: Госиздат, 1925. 200 с.
11. Семенников В. Монархия перед крушением 1914–1917 гг. Ленинград: Госиздат, 1927. 309 с.
12. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии: (краткий ист. очерк). Москва: Соцэкгиз, 1940. 136 с.
13. Трайнин И. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1947. 308 с.
14. История Украины. Краткий курс. Киев: Изд-во Академии наук УССР, 1948. 835 с.
15. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. 185 с.
16. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 роки). Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. 372 с.

17. Макаруч С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Изд-во при ЛГУ «Вища школа», 1983. 255 с.
18. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО-XX, 2000. 239 с.
19. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
20. Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. 1996. № 11–12. С. 95–106.
21. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. Москва, 2001. 201 с.
22. Суляк С. Будущее Галичины в планах Русского народного совета // Русин. 2016. № 4 (46). С. 168–190.
23. Басаргина Е. Императорская Академия наук на рубеже XIX–XX веков. (Очерки истории). Москва: Индрик, 2008. 655 с.
24. Жердева Ю. Восприятие российской политики в Галиции в дневниках и мемуарах участников Первой мировой войны // Научный диалог. 2021. № 8. С. 307–322.
25. Исламов Т. Австро-Венгрия в первой мировой войне: крах империи // Новая и новейшая история. 2001. № 5. С. 14–46.
26. Колчинский Э. Академия наук и Первая мировая война // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 184–206.
27. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. Москва: РОССПЭН, 2006. 288 с.
28. Соболев В. Для будущего России. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 192 с.

29. Pająk J. Od autonomii do niepodległości: kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918. Kielce, 2012. 416 s.
30. Florczak, I. Obraz armii rosyjskiej w okupowanej Galicji w świetle dzienników i wspomnień (1914–1915). Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, (2018). S. 75–87.
31. Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. S. 111–133.
32. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.
33. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ.: П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.: іл.
34. Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
35. Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997. 20 с.
36. Мазур О. Галичина під російською займанщиною 1914–1915 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2000. № 408. С. 26–35.
37. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львівські історичні нариси. Львів, 1996. С. 305–324.
38. Мазур О., Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2000. № 408. С. 73–78.
39. Мазур О., Сухий О. Галичина: «Галицько-російське благодійне товариство» (1902–1914 рр.) // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 1999. № 377. С. 104–113.

40. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2012. № 724. С. 99–107.
41. Баран І. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2009. № 652. С. 46–55.
42. Баран І. Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. № 17. С. 154–161.
43. Баран І. Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 4. С. 148–156.
44. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» // Доповідь на Міжнародній конференції «Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки)». Київ, 3–5.03.2006. С.194–222.
45. Bystrytska, E. & Hrabets, Yu. Position and Activities of the Greek-Catholic Parish Clergy of Eastern Galicia in 1914–1939 // Східноєвропейський історичний вісник. 2023. Вип. 27. С. 105–116.
46. Бистрицька Е., Грабець Ю. Зміст та особливості розвитку Греко-Католицької освіти в Східній Галичині в першій половині ХХ століття // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал 2023. № 10: СумДПУ імені А. Макаренка. С. 14–19.
47. Лозинська І. Церковна політика російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. № 17–18. С. 266–274.

48. Лозинська І. Діяльність Тимчасового російського воєнного генерал-губернаторства в сфері освіти (серпень 1914 р. – травень 1915 р.) // Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Проблеми гуманітарних наук. Історія. 2011. № 28. С. 120–132.
49. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. 2017. № 2. С. 21–31.
50. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2005. 18 с.
51. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. № 23–24. С. 194–201.
52. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Книга 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 784 с.
53. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Книга 2. Мовою документів і свідчень. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
54. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. № 6. С. 125–142.
55. Любченко В. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. № 19. С. 345–368.
56. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1997. № 32. С. 82–98.
57. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. № 4. С. 111–132.

58. Королько А. Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Питання історії України. 2012. № 15. Чернівці. С. 24–32.
59. Адамович С. Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. 79 с.
60. Станиславів–Станіслав–Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): монографія / керівник авторського колективу, гол. ред. В. Великочий. Івано-Франківськ; Львів; Київ: Манускрипт-Львів, 2012. 584 с.
61. Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця ХІХ – початку ХХ століття // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. 2007. № 8. Чернігів. С. 242–256.
62. Берест І. Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2008. № 12. Львів. С. 429–434.
63. Берест Р. Найдавніші музеї Львова: Оссолінеум – Музей Любомирських // Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму: Збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 27 березня 2015 р.). Львів: ЛІЕТ, 2015. С. 33–45.
64. Марискевич Т. Видатні фундатори українського музейництва в Галичині // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали V наукової краєзнавчої конференції. (Львів, 12 листопада 2010 р.). Львів, 2010. С. 254–262.
65. Зуляк І., Сегеда С. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 48–62.
66. Зуляк І., Кліш А. Використання російською армією транспортних комунікацій у Першій світовій війні (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 190–203.

67. Starka V., & Kopylov, S. Everyday Life of the Rural Population of Eastern Galicia in Juli-September of 1914 (According to the Materials of the Ukrainian-Language Press) // Східноєвропейський історичний вісник. 2022. Вип. 25. С. 128–135.
68. Ковбаса В. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (71). № 3. С. 65–73.
69. Ковбаса В. Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.) // Knowledge, Education, Law, Management. № 7 (43) vol. 1. 2021. С. 101–108.
70. Zulyak, I. & Kovbasa, V. Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovyna (1914–1917) // Східноєвропейський історичний вісник. 2023. Вип. 26. С. 43–54.
71. Ковбаса В. Війна як чинник формування цінностей (На прикладі Галичини під час Першої світової війни 1914–1918 рр.) // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 18–19 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 76–78.
72. Ковбаса В. Протестантське питання в політиці російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині (1914 – 1917 рр.) // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 144–148.
73. Ковбаса В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної влади у Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 10–11

- вересня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 14–19.
74. Ковбаса В. Людина у Великій війні 1914–1918 рр. // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 209–212.
75. Ковбаса В. Становище освіти в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914–1915 рр. // VI Таврійські історичні наукові читання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14–15 жовтня 2022 р.). Київ: Liha-Pres, 2022. С. 12–16.
76. Ковбаса В. «Порятунок» культурної спадщини в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1915 рр.) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: «Управління археологічною спадщиною та музейні практики» (Залізці, 18 квітня 2023 р.). Залізці, 2023. С. 44–45.
77. Ковбаса В. Національно-культурна політика російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині у 1914–1915 рр. // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 11–12 травня 2023 р.). Тернопіль, 2023. С. 203–206.
78. Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2015. 240 с.
79. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Київ, 2018. 806 с.

80. Куцик Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 20 с.
81. Безпалько У. Інституалізація Католицької Церкви східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність: 07.00.02 – всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 351 с.
82. Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.) // Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.: Зб. наук. ст. Чернівці, 1995. С. 19–24.
83. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки Львівського історичного музею. 1997. № 6. С. 3–13.
84. Сергійчук В. Погроми в Україні 1914–1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. 544 с.
85. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. (XVIII–XX ст.): монографія. Київ, 1998. 391 с.
86. Танащик Д. Про долю західноукраїнських музейних колекцій та приватних збірок у роки Першої світової війни // Питання історії України: Збірник наукових статей. 1999. № 3. Чернівці. С. 380–384.
87. Боньковська О. Український народний театр товариства «Українська бесіда» в роки Першої світової війни (Стрілецький театр) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці театрознавчої комісії. Львів, 1999. С. 111–133.
88. Турків С. Діяльність сестер Чину Святого Василя Великого у Східній Галичині наприкінці XIX – у першій половині XX століть. Дисертація на

здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Тернопіль, 2021. 297 с.

89. Держархів Львівської обл. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 4244. Арк. 2.
90. ЦДАЛ України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–6.
91. ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 5–12.
92. ЦДАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 113–114.
93. ЦДАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 1.
94. ЦДАЛ України. Ф. 658. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4–18.
95. ЦДАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.
96. ЦДАЛ України. Ф. 750. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3.
97. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38.
98. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–11.
99. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–3.
100. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 46–50.
101. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 10.
102. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1–34.
103. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 3–11.
104. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 9.
105. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 15–17.
106. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 23.
107. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 1–5.
108. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 991. Арк. 1–10.
109. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 1–67.
110. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1168. Арк. 29.
111. ЦДАК України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 59–60.
112. ЦДАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69–71.
113. Держархів Тернопільської обл. Ф. 300. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 38–43.
114. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57–267.
115. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.
116. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23–57.

117. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 зв.
118. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–183.
119. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–31.
120. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–36.
121. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8.
122. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–353.
123. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–199.
124. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 23.
125. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 38.
126. Держархів Чернівецької обл. Ф. 980. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–2 зв.
127. РГИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 12. Л. 1–2.
128. РГИА. Ф. 465. Оп. 1 Д. 26. 113 л.
129. РГИА. Ф. 733. Оп. 196. Д. 881. 22 л.
130. РГИА. Ф. 733. Оп. 201. Д. 158. Л. 171–174.
131. РГИА. Ф. 733. Оп. 211. Д. 5. 248 л.
132. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 38. Л. 43–48.
133. РГИА. Ф. 1129. Оп. 1. Д. 12. Л. 11–82.
134. РГИА. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 895. Л. 2–40.
135. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 13. Л. 19–38.
136. СРБФ АРАН. Ф. 1. Оп. 1. Д. 161 Л. 91–92 об.
137. СРБФ АРАН. Ф. 6. Оп. 1. Д. 37. Л. 28.
138. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 136. Л. 2.
139. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 152. Л. 93–132.
140. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 159. Л. 325–326.
141. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 191. Л. 44.
142. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 195. Л. 48.
143. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 196. Л. 4.
144. РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1. Л. 12.
145. РГВИА. Ф. 2067. Оп. 1. Д. 3001. Л. 1–107.

146. Д-р К.У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917–25.2.1957). Нью-Йорк: Накладом автора, 1957. 105 с.
147. Єфремов С. До історії галицької руїни: (Меморіал К. Паньківського) // Наше минуле. 1918. № 1. С. 57–58.
148. Шептицький Андрей, митрополит. До духовенства // Львівські єпархіальні відомості. 1939. № 9–10. С. 205.
149. Отчеть о дѣятельности Правящего Совѣта Ставропигийского Института во Львовѣ за 1927–28. Львовъ, 1928. С. 17.
150. Вергунъ Д. Что такое Галиція? // Второе исправленное и дополненное издание. Петроградъ, 1915. 68 с.
151. Записка П. Дурново // Красная новь. 1922. № 6. С. 178–199.
152. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1912. Т. XIV. С. 109–137.
153. Пророческие слова А. Керенского, произнесенные 19 июля 1915 г. в Гос. думе (Цензурою пропущена не была). Петроград, 1917. С. 3–5.
154. А. Т. В Галиции // Старые годы. 1915. № 3. С. 57–60.
155. Отражения войны // Старые годы. 1914. № 10–12. С. 120–131.
156. Правительственные заботы о старине // Старые годы. 1915. № 7–8. С. 100–101.
157. Отражения войны // Старые годы. 1915. № 3. С. 55–57.
158. Sprawozdanie zarzadu kola Towarzystwa «Szkoly Ludowej» w Tarnopolu za rok 1907. Tarnopol, 1908. S. 56.
159. Nałęcz-Dobrowolski M. Zbiory Muzeum Podolskiego w Tarnopolu, «Muzeum Polskie». Kijów, 1917. S. 41–52.
160. Regionalne Muzeum Podolskie TSL w Tarnopolu. Przewodnik po zbiorach. Tarnopol, 1930. S. 3–4.
161. Janusz B. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1924 i 1925 // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa. T. X. S. 255–270.

162. Hupka J. Z czasów Wielkiej Wojny. Pamiętnik nie kombatanta. Niwiska: Nakł. Autora, 1936. 464 s.
163. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915). Lwów, 1915. 262 s.
164. Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. Piotrków, 1915. 74 s.
165. Rossowski S. Lwów podczas inwazji. Lwów, 1916. 269 s.
166. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1914/15 i 1915/1916. Drohobycz, 1917. 71 s.
167. Białynia-Chołoddecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1934. 77 s.
168. Badecki K. Zbiory Bolesława Orzechowicza. Lwów, 1922. 83 s.
169. Pałczyński E. Prawosławie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915 roku. Lwów, 1918. 42 s.
170. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет деятельности Штаба Временного военного генерал-губернатора Галиции в период времени с 29 августа 1914 года по 1 июля 1915 года. Киев: тип. Штаба Киевского воен. Округа, 1916. 109 с.
171. Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа по день эвакуации Львова 7 июня 1915 г.) Приложение к отчету военного генерал-губернатора Галиции № 5. Киев: Типогр. штаба Киев. воен. окр., 1916. 18 с.
172. Высочайшие манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения от Штаба Верховного Главнокомандующего. Год войны: с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Москва: Изд. Д. Маховского, 1915. 588 с.
173. Лагов Н. Галичина: ее история, природа, население, богатства и достопримечательности. Петроград: Издание Н. Карбасникова, 1915. 123 с.
174. Манасеин И. К вопросу об установлении идеальной границы на западе России. Доклад, прочитанный в общем собрании Галицко-русского

благотворительного общества в Санкт-Петербург 19 января 1913 г.
Санкт-Петербург, 1913. С. 3.

175. Будилович А. О единстве русского народа. Речь, произнесенная в торжественном собрании С.-Петербургского Славянского благотворительного общества 14 февраля 1907 г. Санкт-Петербург, 1907. 43 с.
176. Взятие Львова и Галича // Подолия. 3 сентября 1914. № 90. С. 2.
177. Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями. Записка составлена при Военно-цензурном отделе Управления генерал-квартирмейстера штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (июль 1914 г.). [Б. м.]: Походная тип. штаба главнокомандующего армиями, 1914. 30 с.
178. Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов // Всерос. союз городов. Москва, 1916. 19 с.
179. Галицко-Русское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург: Надежда, 1908. 68 с.
180. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1914. С. 166–167.
181. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1915. С. 16–34, 123.
182. Протокол заседания Географического отделения ИОЛЕАЭ 24 апреля 1916 г. // Землеведение. 1916. № 1–2. С. 162–163.
183. Яворский Ю. Галичина – не Галиція! // Прикарпатская Русь. 23 сентября 1914. № 1423. С. 4.
184. Бендасюк С. Возрождение православия в Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. 3 октября 1914. № 1432. С. 1.
185. Краницкий М., О. Дудикевич // Прикарпатская Русь. 25 октября 1914. № 1451. С. 3.

186. Музей освободенія // Прикарпатская Русь. 19 ноября 1914. № 1475. С. 3.
187. Воблый К. Производительные силы Галиции // Прикарпатская Русь. 30 ноября 1914. № 1486. С. 2.
188. Театръ, въ городскомъ казино во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 13 декабря 1914. № 1499. С. 4.
189. Возобновленіе дѣятельности Русскаго Учительскаго Союза // Прикарпатская Русь. 15 января 1914. № 1528. С. 2–3.
190. Русскіе концерты во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 8 февраля 1915. № 1552. С. 7.
191. Народный концертъ // Прикарпатская Русь. 5 апреля 1915. № 1606. С. 4.
192. Литературно-музыкальный вечеръ читальни им. М. Качковскаго во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 7 апреля 1915. № 1608. С. 3.
193. Русскіе спектакли во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 9 апреля 1915. № 1610. С. 4.
194. Доносчики и австрийские зверства // Голось народа. 27 ноября 1914. № 30. С. 15.
195. Движеніе въ Св. Православіе // Голось народа. 4 декабря 1914. № 31. С. 2.
196. Мазепинство и унія // Голось народа. 11 декабря 1914. № 32. С. 2.
197. Славянскій День въ Москвѣ // Голось народа. 8 января 1915. № 2. С. 12.
198. Движеніе въ Св. Православіе // Голось народа. 29 января 1915. № 5. С. 3.
199. Украинская жизнь. 1914. № 1. С. 81.
200. Украинская Жизнь. 1914. № 8–10. С. 104–105.
201. Украинская Жизнь. 1914. № 11–12. С. 100.
202. Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов // Украинская жизнь. 1915. № 2. С. 44–52.
203. Миколаївський деканат в часі російської інвазії // Нива (Львів). 1916. № 4–6. С. 184–195.

204. Дзерович Ю. Цінний яничарський документ // Нива (Львів). 1916. № 5. С. 248–251.
205. Старосельский М. Малороссия вне границ России // Русская мысль. 1915. № 2. С. 145–156.
206. Муретов Д. Этюды о национализме // Русская мысль. 1916. № 1. С. 64–72.
207. Муретов Д. Борьба за Эрос // Русская мысль. 1916. № 4. С. 88–95.
208. Карпато-русское общество // Червонная Русь. 1913. № 1. С. 7.
209. 10-ліття Галицко-русского общества // Червонная Русь. 1913. № 2. 15 с.
210. Левицький Я. З днів російської інвазії. Спомини // Діло. 8 грудня 1915. № 118. С. 1.
211. Свенціцкий І. У справі музейних збірок Ставропігії і Народнього Дому // Діло. 27 березня 1929. Ч. 67. 8 с.
212. Малицька К. На хвилях світової війни: Львів за російської окупації // Діло. 28 березня 1937. Ч. 68. С. 3–4.
213. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії // Вістник Союзу визволення України. 1915. № 33–34. С. 7–9.
214. Teatr miejski // Kurjer Lwowski. 20 kwietnia (3 maja) 1915. № 121. S. 3.
215. Z teatru // Kurjer Lwowski/ 26 kwietnia (9 maja) 1915. № 127. S. 3.
216. Majerski T. Z opery. Moniuszko: «Halka» // Kurjer Lwowski. 27 kwietnia (10 maja) 1915. № 128. S. 3.
217. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 29 kwietnia (12 maja) 1915. № 130. S. 4.
218. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 7 (20) maja 1915. № 138. S. 4.
219. W sprawie bezczynności Teatru miejskiego // Wiek Nowy. 1(14) października 1914. № 3981. S. 3.
220. Teatr polski we Lwowie // Wiek Nowy. 6 (19) grudnia 1914. № 4046. S. 5–6.
221. Dziś w «Casinie de Paris» // Gazeta Wieczorna. 16 września 1914. № 2068. S. 2.
222. Славинский М. Украинцы в Австро-Венгрии // Вестник Европы. 1915. № 1. С. 336–350.

223. Русский Голос. 13 сентября 1925. С.1.
224. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
225. Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915–2 июля 1916). Петроград: Гос. изд-во, 1920. 859 с.
226. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. в 2 т. Т. 2. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 707 с.
227. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. Москва: Издательский отдел Всецерковного Православного Молодежного Движения, 1994. 621 с.
228. Брусилов А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 288 с.
229. Милюков П. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с.
230. Дневники императора Николая II. Москва: Орбита, 1991. 736 с.
231. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Москва: Междунар. отношения, 1991. 240 с.
232. Вебер Ю. Російська окупація Чернівців. Чернівці: Книги XXI, 2016. 136 с.
233. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / упорядн. В. Семенів. 2-ге вид. Львів: Апріорі, 2020. 528 с.: іл.
234. Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. в 3 т. Т. 1. Львів: Артос, 2007. L+1014 с.
235. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядн. Ю. Аввакумов, О. Гайова. Книга 1. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. 924 с.
236. Москвофільство: документи і матеріали / за ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 236 с.
237. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / за ред. Б. Кравціва. Нью-Йорк–

- Торонто–Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станіславівщини, 1975. 959 с.
238. Городенщина: Історично-мемуарний збірник / за ред. М. Марунчака. Нью-Йорк–Торонто–Вінніпег, 1978. 870 с.
239. «Над Прутом у лузі...»: Коломия в спогадах / за ред. З. Книша. Торонто: Срібна сурма, 1962. 431 с.
240. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: історико-мемуарний і літературний збірник / за ред. Б. Гошовського. Торонто–Нью-Йорк–Париж–Сідней, 1985. 1085 с.
241. Чортківська округа. Історично-мемуарний збірник / за ред. О. Соневицької. Париж–Сідней–Торонто: Український архів, 1974. 927 с. іл.
242. Золочівщина її минуле і сучасне. Канадське Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк–Торонто–Канберра: Видання комітету Золочівщини, 1982. 661 с.
243. Буковина: її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бриндзана. Париж–Філадельфія–Детройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
244. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3 т. Т. 3. Кн. 1: 1915–1917 гг. Москва, 2000. 830 с.
245. Протоколы центрального комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: в 6 т. Т.1. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 528 с.
246. Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы: в 2 т. Т. 2: 1911–1917 гг. Москва, 1998. 814 с.
247. Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Яхонтова: записи заседаний и переписка / за ред. Б. Гальперина. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 560 с.
248. Красный архів. 1928. Т. 1 (26). С. 10–11.
249. Красный архів. 1933. Т. 4 (59). С. 123–124, 127.

250. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
251. Костенко Н., Іванов В. Досвід конвент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. Київ: Центр вільної преси, 2003. 200 с.
252. Ковальченко И. Методы исторического исследования: 2-е изд. Москва: Наука, 2003. 486 с.
253. Давидова Т. Роль загальнонаукових методів у дослідженні антиконцептів // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». «Мовознавство». 2014. № 2. С. 36–39.
254. Сепетий Д. Нетерпимість як наслідок есхатологічного розуміння значення світогляду // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2008. № 32. С. 86–97.
255. Историчне краєзнавство / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
256. Семеряга О. Аналітичний огляд методів дослідження белігеративних ландшафтів // Геополітика і аеродинаміка регіонів. 2014. № 1. С. 194–200.
257. Стороженко І. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історії Запорозької Січі // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2011. № 9. С. 17–25.

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

2.1. Греко-католицька «проблема» в релігійному питанні імперської адміністрації

На початок Першої світової війни основою політики російського самодержавства залишалася ідеологічна концепція, розроблена очільником Міністерства народної освіти С. Уваровим у XIX ст., ключовими засадами якої були «Православ'я, Самодержавство, Народність». Відтак саме РПЦ стала стрижнем політики царату та перетворилася на один із політичних важелів [1, с. 59]. Вона, як складова державного апарату, підтримувала політику царської влади, сприяла посиленню самодержавної вертикалі. Брала активну участь у суспільно-політичному житті, сприяла збереженню та зміцненню імперії, русифікації народів, що входили до Російської імперії [2, с. 151].

Галичина та Буковина традиційно сприймалися російськими елітами як історично «російська територія», що в минулому проти волі місцевого населення відірвана від Росії, та в майбутній війні, буде законно повернена під її владу. Відповідні світоглядні переконання формувалися в імперській інтелектуальній атмосфері задовго до війни не без допомоги галицьких москвофілів та окремих представників російського націоналістичного руху й активно підтримувалися Миколою II та членами його родини. Сприяючи інкорпорації Галичини і Буковини та їх швидкій інтеграції в загальноімперську внутрішньополітичну структуру, ці ідеї поділяли і підтримували чиновники в РМ, духовенство в Синоді, офіцерський склад імперської армії, у жандармерії тощо [3, с. 482]. Водночас процес інтеграції мав бути запущений ще до закінчення активних бойових дій, у чому на початковій фазі окупації сходилися як армійські, так і урядові чини. У цей же час фактично не ставилося під сумнів бажання населення Галичини та Буковини прийняти такий сценарій [4, с. 362].

Утім, окремі чиновники мали іншу позицію. П. Дурново, російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1905–1906 рр.), член ДД, у своєму меморандумі Миколі II (в історичній літературі отримав назву «Записка Дурново»), написаному ще в лютому 1914 р., застерігаючи від вступу у війну з Австро-Угорщиною та Німеччиною, вказував на наслідки можливого входження краю (маючи на увазі Галичину) до складу імперії: «Нам явно не вигідно приєднувати до нашої вітчизни область, що втратила з нами будь-який живий зв'язок. Адже на нікчемну жменю російських за духом галичан, скільки ми отримаємо поляків, євреїв, українізованих уніатів? Так званий український, або мазепинський рух, зараз у нас не страшний, але не слід давати йому розростатися, збільшуючи кількість українських елементів, тому що в цьому русі безсумнівний зародок українебезпечного малоросійського сепаратизму, який за сприятливих умов може досягти абсолютно несподіваних розмірів» (тут і далі переклад автора) [5, с. 191]. Що цікаво, термін «мазепинство», досі не до кінця усталена дослідницька проблема, що охоплює діяльність та політичну спадщину як самого гетьмана І.Мазепи останніх років його життя, так і його прибічників, зокрема й на еміграції після Полтавської битви 1709 р. Використання поняття «мазепинство» з виразною негативною конотацією щодо українського національного руху, набуло широкого поширення вже після 1911 р. завдяки резолюції «Клуба русских националистов города Киева» у якій «мазепинство» оголошувалося головною загрозою єдності Росії [6, с. 426].

Значною перешкодою на шляху остаточного утвердження російської влади на захоплених територіях була ГКЦ, що утвердилася в якості національно-політичного інституту. Збереження греко-католицизму зашкодило б концепції офіційної російської історії. Фактично від початку окупації, російська влада провадила політику насадження православ'я, готуючи підоснову для скасування унії [7, с. 89].

У вищих ешелонах російської влади вважали, що саме «уніатська церква стала на чолі мазепинства» і зарахували греко-католицьких

священників до провокаторів, небезпечних агітаторів і «мазепинців». Щодо останнього, то імперські й церковні бажання співпали, оскільки на час закінчення Галицької битви, навіть серед православних ієрархів, домінував план повної ліквідації ГКЦ [8, с. 195].

Діячі місцевого москвофільського спрямування також вбачали майбутню війну як спосіб здійснення власних бажань, що українські землі у складі Австро-Угорської імперії стануть військовим трофеєм Російської імперії, здійсняться давні мрії прихильників цієї політичної течії [9, с. 20].

Найбільші впливи москвофіли мали в Галицькому, Рава-Руському, Рогатинському, Турківському, Коломийському повітах, де адвокатом працював лідер москвофільської партії В. Дудикевич [10, с. 531]. Міцною опорою москвофільства було прикордонне місто Броди, чому власне сприяли близькість російського кордону та Почаєва, а також москвофільські товариства і бурса о. Т. Ефіновича. Саме Броди були виборчим округом таких москвофілів, як: В. Дудикевич та Д. Марков – центром агітації М. Глушкевича та інших [11, с. 127].

Окрім Бродів, значним осередком москвофільського руху була одна з найбільших сільських громад Жовківського повіту – село Жовтанці, яке розташоване на шляху зі Львова – до Камінки Струмилової (на сьогодні Кам'янка-Бузька). Село стало потужним центром агітації москвофілів особливо в останні довоєнні роки, коли місцеві священники-українці, парох о. декан К. Ясеницький і о. М. Прокурат, стали працювати над підняттям рівня освіченості парохіян. До Жовтанців почали навідуватися різного роду москвофільські агітатори зі Львова. Наприклад, редактор «Прикарпатской Руси» С. Лабенський, відомий москвофільський діяч О. Гецев та інші «юноші», які на зборах у місцевій читальні «Товариства ім. М. Качковського» налаштовували селян проти місцевих священників-українців, розхвалюючи при цьому православ'я і московські порядки. У селі розповсюджували газету «Голось народа» і примірники московської «Прикарпатской Руси», через які формували ненависть місцевих селян до

всього українського та українства. Про успіхи москвофільської агітації свідчать результати виборів, у відповідності з якими більшість голосів місцеве населення віддавало саме за москвофільських кандидатів, власне вони докладали максимальних зусиль, щоб урятувати свої впливи в Жовтанцях [12, с. 225].

За інформацією українського духовенства в 1910 р. близько половини священників Перемишльської і третина священників Львівської єпархій мали проросійські погляди, а загалом у Галичині – п'ята частина духовенства [10, с. 533]. За підрахунками російського щотижневого журналу «Нива» газету «Прикарпатская Русь» передплачувало 100 греко-католицьких священників із москвофільськими переконаннями [13, с. 184].

У 1902 р. в Петербурзі з метою сприяти поширенню москвофільських настроїв у Галичині та Буковині створено ГРБО [14, с. 104], яке розпочало активну діяльність у 1908 р. після пропагандистської подорожі його голови – графа В. Бобринського [15, с. 355].

У відповідності до прийнятого статуту, офіційна діяльність ГРБО полягала в матеріальній та моральній допомозі науковим, літературним та освітнім москвофільським організаціям в Австро-Угорщині, як-от: постачання російськомовних книг, проведення спільних заходів з метою привернення уваги російської влади та громадськості до нібито важкого становища «русских у під'яремній Русі» [16, с. 43].

Напередодні війни траплялися випадки, коли місцеві священники спільно із представниками ДД Російської імперії та москвофільськими оркестрами відвідували галицькі села, щоб показувати «русский народ» [17, с. 296]. Проте негласно члени товариства вели розвідувальну роботу на користь Російської імперії [16, с. 43]. Радикальнішою щодо всього українського стала риторика на сторінках москвофільської преси. Особливо посилювалися атаки на ГКЦ. Газета «Прикарпатская Русь» заявляла, що православ'я виступає для галицького населення засобом збереження національної та етнографічної самобутності, а засилля ГКЦ під керівництвом

А. Шептицького робить усе, щоб відірвати людей від істинної віри [18, с. 1]. Часопис «Голос народа», порівнюючи із «усілякою гадиною, що гризе та руйнує здоровий організм народу», піддавав критиці діяльність одного з найбільших чернечих орденів ГКЦ, ЧСВВ, більш відомого як орден василіан [19, с. 2].

У таємних звітах до оберпрокурора Синоду В. Саблера, російські агенти в Галичині та Буковині наприкінці 1913 р. повідомляли про активний рух за перехід з унії до православ'я, що також викликало необхідність у нових кадрах для задоволення потреб місцевого населення в духівництві [20, с. 56]. Як з'ясується згодом, інформація такого типу ввела в оману російську владу та призвела до хибного розуміння реальних настроїв населення.

У Буковині розвиток і поширення проросійських ідей за структурою та ідеологією було подібним до галицького, але з тією особливістю, пов'язаною із кардинально іншим соціальним та етнічним складом населення і значним поширенням православ'я. У відповідності до ситуації що склалася, проросійські репрезентанти із представників місцевого населення, які діяли в Буковині скеровували зусилля на дискредитацію та підрив авторитету, іміджу й довіри до греко-католиків, прагнучи зміцнити свої позиції [21, с. 57].

5 серпня 1914 р. цар Микола II, як головнокомандувач російської армії, видав маніфест до москвофілів Галичини, у якому підкреслював: «Як бурхливий потік рве каміння, щоб злитися з морем, так нема сили, яка б зупинила російський народ у його пориві до об'єднання. Земля Ярослава Осмомисла і князів Данила та Романа, скинувши іго, нехай підніме прапор єдиної, великої і нероздільної Росії. Так здійсниться Промисел Божий, що благословив справу великих збирачів землі Руської. Хай допоможе Господь завершити справу Великого Князя Івана Калити. А ти, багатостраждальна братська Русь, встань на стрітення російської раті. Всім вам знайдеться місце на лоні Матері-Росії. Зверніть меч свій на ворога, а серця до Бога, з молитвою за Росію і за російського царя» [22, с. 12].

Москвофіли, з метою його розповсюдження серед місцевого населення та військових, склали звернення «Многострадальный русский народ Галицкой Руси», у якому закликали галичан зустрічати російську армію з хрестом, хоругвами та урочистим співом «З нами Бог!», а солдатів австрійської армії – складати зброю та переходити на бік російського війська. У зверненні підкреслювалося, що Галицька Русь перебуває під чужим ярмом ось уже 600 років і що «останній її володар та ворог – мстива Австрія, зазіхає на її святе, на її душу, на її Віру та славне ім'я Русь, «русский» [23, с. 116].

Згаданий погляд на Галичину поширювався не лише серед найвищих ешелонів цивільної та військової російської влади, а й поміж міського населення і навіть селян, що може видатися дивним лише на перший погляд, однак варто пам'ятати, що саме селянство було найчисельнішою частиною російської армії. Навіть здавалося б політично нейтральні російські поети та науковці, після новин про переможне просування російських військ у Галичині та Буковині, намагалися привітати в публіцистиці, навчальній, науковій та художній літературі успіхи армії [24, с. 68].

Слід наголосити, що напередодні війни, у відповідності з переписом 1910 р., національний склад населення Галичини був таким: 46 % становили поляки, 42 % українці, 11 % євреї та 1 % німці. У Галичині більшість склали українці (62 %), а також поляки (25 %) та євреї (12 %) [25, с. 654].

Буковина за національним складом була строкатішою за Галичину, однак реальне співвідношення визначити важко через значні маніпуляції під час проведення переписів – змінювалися прізвища, а інколи навіть назви сіл. У 1910 р. 38,1 % населення Буковини становили українці; молдовани та румуни – 34,2 %; євреї – 12,8 %; німці – 9 %; поляки, угорці, вірмени та чехи – 5,9 % [26, с. 229].

У серпні-вересні 1914 р. в результаті Галицької битви російська армія просунулася на 280–300 км, зайнявши Галичину та Буковину до жовтня 1914 р. Російська влада стала офіційно називати захоплену територію «зайнятою за правом війни» [27, с. 22] і розпочала формування нових органів управління

на окупованих землях на підставі норм «Положення» 1912 р., ліквідувавши структури австрійської влади, створивши систему російської адміністрації, очолювану воєнним генерал-губернатором [28, с. 23].

Г. Бобринський, який очолив створене генерал-губернаторство у публічній площині, неодноразово наголошував, що його головним завданням було сприяння забезпеченню потреб армії та полегшення відносин між армією та місцевим населенням, що мало важливе стратегічне значення для російських військ [29, с. 21]. Насправді, діяльність тимчасового генерал-губернатора Г. Бобринського виходила далеко за межі офіційних заяв. Насамперед йдеться про тотальну русифікацію окупованого краю, серед чого – заборона україномовної літератури, введення російської мови в освіті, а також підтримка агресивної релігійної політики [30, с. 100].

26 серпня 1914 р., відразу ж після вступу російських військ на територію Галичини, відбулося засідання Синоду, на якому попередньо обговорювали питання щодо «устроєния религиозно-нравственного быта русского населения Галиции» [31, л. 112–112 об.]. Жодних конкретних рішень прийнято не було. Проте оберпрокурор Синоду В. Саблер запропонував скерувати до Галичини православного архієпископа задля «задоволення потреб православного населення». Цю доповідь представлено Миколі II 28 серпня 1914 р. [32, арк. 23].

У відповідності зі свідченнями архієпископа Євлогія, зі слів В. Саблера, у якості можливої кандидатури розглядався архієпископ Харківський Антоній (Храповицький), однак за наказом Миколи II цю справу доручено Євлогію [33, с. 124]. Він упродовж 1902–1914 рр. керував Холмською єпархією Волині, яка територіально межувала зі Галичиною [33, с. 83], а також підтримував взаємини з галицькими москвофілами та діячами «Русско-Галицкого Общества» [34, с. 70].

До руху «возз'єднання» галичан із православ'ям архієпископ Євлогій залучив представників духовенства з вищою богословською освітою, серед яких були волинський єпархіальний місіонер, архімандрит Митрофан,

протоієрей В. Туркевич, законоучитель Холмської гімназії, священник О. Громадський та депутат ДД від Холмщини М. Митроцький [35, с. 247].

Архієпископ Євлогій сприйняв своє призначення як дозвіл діяти на власний розсуд. 7 вересня 1914 р. він виїхав до Почаєва, а звідти до Бродів, де три парафії: Борятин, Накваша і Попівці, очолювані о. Ефіновичем, засновником бурси «Товариства ім. М. Качковського» в Бродях, добровільно перейшли в православ'я [36, л. 18]. Однак місцеві жителі були незадоволені новоприбулими ієромонахами Почаївської Лаври. Оскільки священнослужителі, незнайомі з церковними звичаями греко-католиків, запроваджували обряди, які «ображали їх релігійні почуття» [37, арк. 6–7].

Окрім того, відзначалося, що всі греко-католицькі священники мали вищу освіту, були вихованими і тактовними та матеріально забезпеченими. Натомість, новоприбулі російські православні священники виявилися малоосвічені, неохайні, без необхідного вбрання і читають ледь не по складах написане керівництвом чергове «слово», замість очікуваної місцевим населенням проповіді [38, арк 29].

Активна пропаганда православ'я в щойно завойованій Галичині викликала занепокоєння навіть у ліберальній частині російського уряду. На засіданні Ради Міністрів 10 вересня 1914 р., очільник МЗС С. Сазонов, наводячи слова відомого галицького москвофіла В. Дудикевича, висловив наступну думку: «Надзвичайно неприємною є ситуація, що Євлогій йдучи за нашими військами розпочав активне приєднання до православ'я. Це викликає глибоке занепокоєння» [39, с. 62]. Категорично проти примусового «наверення» греко-католиків у православ'я виступав великий князь Микола Миколайович, [40, с. 10–11], який регулярно телеграфував Миколі II і повідомляв про необхідність зупинити будь-які насильні об'єднавчі дії [41, с. 34].

Урочистий прийом, організований місцевими москвофілами, спонукав Євлогія до більш активних дій. Він звернувся до греко-католиків Галичини з пастирським листом, який є одним із небагатьох доказів справжніх намірів

РПЦ: «Усі постраждали під церковним і політичним ярмом повинні шукати спокою в спільності з Православною Церквою та під берлом Православного Руського Царя» [42, арк. 2]. За словами Євлогія, які щоправда прозвучали *post factum*: «За змістом церковних законів, Церква у своєму управлінні слідує за державою. Якщо територія вже управляється російською цивільною владою, то й Російська Церква має право організувати своє управління. Я не наполягаю – я виконую лише «волю Государя!». У всякому разі, я не хочу, щоб моя церковна діяльність у Галичині могла б хоч якоюсь мірою заважати планам вищого військового командування» [33, с. 234].

Не треба випускати з уваги те, що механізм прийняття політичних рішень залежав передовсім від носія верховної влади – Миколи II, записи в щоденнику якого свідчать, що наприкінці 1914 – на початку 1915 р. він регулярно проводив зустрічі із В. Бобринським, Євлогієм та найвідомішими галицькими і буковинськими москвофілами [43, с. 236, 240–241]. Окрім цього, систематично відбувалися консультації та переговори із західними союзниками. Так, 21 листопада 1914 р. імператор Микола II під час аудієнції із представником французького дипломатичного корпусу М. Палеологом, говорячи про результати, яких Росія має право очікувати у війні, зазначав, що «Галичина і північна частина Буковини дозволяє Росії досягнути своїх природніх меж – Карпат...» [44, с. 128].

За погодженням із Синодом, архієпископ Євлогій розробив програму діяльності православного духовенства в Галичині. Передбачалося введення низки посад для організації новоутворених православних парафій, створення місіонерської бібліотеки, забезпечення храмів книгами, поширення релігійно-моральної літератури та періодичної преси. Програму схвалив особисто Микола II [45, с. 25].

Поширювати пропагандистські газети та релігійну літературу допомагали колишні і дійсні члени проросійських організацій. Особливо активно кампанію за «навернення» в православ'я розпочали часописи «Прикарпатская Русь» та «Голось народа», якими масово «завалювали»

окуповані села та міста [37, арк. 57]. На сторінках проукраїнського журналу митрополичого ординаріату ГКЦ у Львові «Львівські архієпархіяльні відомості» закликали та переконували своїх читачів не передплачувати та не читати «Прикарпатську Русь» за її вкрай сувору риторику щодо греко-католиків [46, с. 126].

З метою зменшення видатків із російського державного бюджету, на думку Євлогія, було б доцільним конфіскувати та передати РПЦ греко-католицький катедральний собор св. Юра і церкви Успенську та Преображенську у Львові зі всім майном. Також конфіскувати і передати православним митрополичий дім та закрити усі василіанські монастирі, а їх майно передати до державної скарбниці [35, с. 249].

На противагу Євлогію, при генерал-губернаторі Г. Бобринському сформовано комітет, що мав вирішувати релігійне питання та об'єднував переважно проросійських священників. Ця структура під різними приводами перешкоджала та не дозволяла греко-католицькому духовенству проводити богослужіння в храмах, пояснюючи це тим, що ще напередодні війни багато православних священників заарештувала австрійська влада, а тому зараз була необхідність та настав відповідний час, щоб відновити їх парафії [47, с. 1].

Дійшло до того, що з'явилася ініціатива декількох місцевих священників-москвофілів скласти перелік греко-католицьких священників, у якому би вказувалося, кого заарештувала австрійська влада, хто втік із приходом російської армії, або повернувся у свою парафію. Окремо необхідно було вказувати, тих хто був «давнім прихильником Росії», а хто навпаки, «мазепинець», «українець» або на даний час ще «не визначився» [48, с. 248–249].

Зважаючи на те, що більшість у комітеті склали москвофіли, розроблений ними план щодо облаштування російської адміністрації та вирішення питань духовної сфери мав максимально враховувати інтереси власне москвофілів, що часто могли розходитися із задумом та бажаннями окупаційної російської влади [49, арк. 10].

У розробленому документі передусім наголошувалося на необхідності дотримуватися віротерпимості та не втручатися в релігійну сферу, а до греко-католиків, які вирішили, що залишаються у своїй вірі, потрібно ставитися толерантно [49, арк. 10].

Однак наступні пропозиції вже не такі толерантні. У відповідності із законами Російської імперії, на окупованих землях пропонувалося «здихатися» всіх єзуїтів та служителів ЧСВВ, виславши їх за межі захоплених областей. Усе їх майно, у тому числі храми, монастирі, а також будинки реквізувати і передати в користування новоствореним православним парафіям. Греко-католицькі єпископські кафедри ліквідуватимуть, а єпископів у примусовому порядку слід відправити у Рим, якщо вони відмовляться перейти у православ'я. Різними методами необхідно забезпечити перехід греко-католиків у православ'я [50, с. 2].

На думку відомого москвофіла Галичини В. Дудикевича, православні священники спільно із російськими військами повинні входити в захоплені населені пункти і зразу йти до місцевої церкви, де після проведеної служби благословляти народ, і якщо серед місцевих будуть охочі, то без зайвих формальностей приєднують їх до православ'я. Ідельним вирішенням релігійного питання В. Дудикевич бачив не у примусовому «возз'єднанні», а в добровільному переході греко-католиків у православ'я зі священниками. Для реалізації своїх ідей він пропонував призначати в новостворені парафії православних священників із числа місцевих, що викликало б довіру в населення та дозволило без примусу і заворушень поступово поширювати православ'я. Особливого значення В. Дудикевич надавав необхідності відновлення Ставропігійного братства, причому зробити це потрібно із максимальною урочистістю та помпезністю. Чернівецьку митрополію слід перетворити в Галицьку із центром у Львові або Галичі, а собор Святого Юра варто передати православному митрополитові [51, с. 97].

Інший, не менш відомий ніж В. Дудикевич, москвофільський діяч С. Бендасюк, у середині вересня 1914 р. в Петрограді подав на розгляд власну

програму поширення православ'я на територіях, зайнятих російськими військами. Як і В. Дудикевич, С. Бендасюк передусім виступав проти примусового «возз'єднання» греко-католиків з православ'ям та вважав, що «приєднання» слід робити лише в тому випадку, якщо вони самі про це попросять. Будь-яка спроба насильно вирішити релігійне питання, не лише з боку влади, духовенства чи із ініціативи приватних осіб, не принесе Російській імперії нічого, крім проблем та шкоди [46, с. 124]. Щодо іншого, С. Бендасюк пропонував усі галицькі парафії, у яких ще перед початком війни активно поширювалося православ'я, а зараз зайняті російською армією, відправляти лише православних священників, які знають або знайомі з українською мовою. У тих селах, де більшість місцевого населення вирішило «возз'єднатися» із православ'ям, греко-католицькі церкви передати в користування новоствореної православної парафії, а в тих, які повністю перейшли в православ'я – виганяти місцевих священників. Ненависним як для галицьких москвофілів, так і для РПЦ залишався василіанський орден, діяльність якого С. Бендасюк закликав негайно заборонити в Галичині, а греко-католицьких священників і єпископів, які сприяли «латинізації православного обряду», усунути та заборонити будь-яку агітацію проти православ'я [52, с. 28].

На підставі зібраних даних та особистих спостережень на початку своєї діяльності, Євлогій та його місіонери дійшли певних висновків щодо успіху російського православ'я у Галичині. На їх думку, греко-католицьке духовенство в переважній більшості «стоїть не по боці православ'я», а старих «руських патріотів» серед місцевих священників майже всіх заарештували австрійці. На парафіях залишилися ставленики і друзі митрополита А. Шептицького, яких називають не тільки «гарячими прихильниками унії», але й «сепаратистами-українцями», як елемент цілком ворожий православ'ю. Є й «слабкодухі» священники, готові змінити віру, але лише тоді, коли Росія остаточно закріпиться в Галичині. Значна частина місцевої інтелігенції належить до «українсько-мазепинського табору, який ворожий як до Росії,

так і до всього православ'я», саме в ній Євлогій бачив найзапекліших ворогів. Щодо простого люду, то архієпископ на нього покладав «найкращі, найясніші сподівання», адже навіть після двохсот років «панування унії», народ продовжує називати себе православним, а тому у великій своїй масі буде із православними [53, с. 156].

У спогадах Євлогій так описував процес переходу парафій у православ'я: «Єпископ Діонісій запропонував мені відвідати одну із парафій. Але тільки треба жандармів з собою взяти, тому що священники ключів від храму не дають – треба буде їх відібрати. Дивлюся, молоденький жандарм тут же неподалік крутиться. Мене все це дуже обурило. Приєднання до православ'я мені уявлялося поступовим свідомим процесом, а не таким та ще й за участю жандармів» [33, с. 237–238].

Сучасник тих подій, про перехід галицьких сіл у православ'я повідомляв: «Приїхав у Львів Євлогій і зразу ж розпочав галицьким ренегатам, тим відступникам, якими опікувався в Росії та висвятив на православних попів, роздавати юрисдикції на цілу Галичину. Батюшки як чорні круки кинулися вишукувати для себе парафії, кожен, хто де знав. Приїхав один із таких вихованців Євлогія у село Дроговиж – галицький гімназист Г. Курилас, де маючи старих знайомих, почав агітувати людей переходити на православ'я. То обіцяв поділити панські землі, то іншими нісенітницями та тарабарщиною вдалося йому переконати кількох людей, які підписали подання про перехід у православ'я. Цей акт «возсоединение» не обійшовся без зворушливих, але й трагічних сцен. Серед прихильників унії було 19 сімей, а поміж них одна жінка, чоловік якої вирішив перейти у православ'я. Йому було ніяково, що жінка його не слухає та перед людьми «публічить», і спочатку вмовляннями та розмахуванням кулаками намагався її переконати перейти на сторону православ'я. Коли це не дало бажаного результату, почав шарпати жінку за хустку, однак і це не принесло успіху. Тоді кинув її на землю і почав скажено бити та копати обчасами та так

сильно, що необхідним стало втручання жандарма, щоб захистити життя та свободу совісті нещасної жінки» [54, с. 191–192].

Власне факт того, що Євлогій відправився з Почаєва – до Львова, «щоб приєднати галичан до православ'я», викликав глибоке занепокоєння російських військових. Позиція ГШ щодо релігійного питання суттєво відрізнялася від міркувань урядових кіл і сановників РПЦ. Російському військовому керівництву важливим було не так дотримання принципів свободи віросповідання, як спокій в тилу російського війська на захоплених землях. З часом діяльність російської православної місії у Галичині та Буковині перетворилася на найбільшу проблему воєнного російського правління. Канцелярія ВГГГ постійно повідомляла про незгоду з діями церковної влади на окупованих територіях та про факти зловживань з боку православного кліру [55, с. 14].

Головнокомандувач ПЗФ, генерал М. Іванов заздалегідь видав розпорядження про те, як потрібно поводитися з населенням на щойно захоплених територіях: «Варто пам'ятати, що населення Східної Галичини є корінним російським народом. Ставлення наших військ, особливо до селян, має бути доброзичливим і м'яким щоб вони могли бачити в нас дійсно рятівників закордонної Русі від австрійського гніту» [56, с. 201].

Для досягнення цих цілей пропонувалося: особливо обережно проводити реквізиції; поважати місцеві святині, пам'ятати, що «росіяни Східної Галичини уніати», за духом дуже близькі до православ'я. Рекомендувалося відвідувати уніатські храми та підтримувати їх російськими військами. Бажано розповсюджувати серед населення хрестики та ікони з Києва і Почаєва, оскільки ці «святині особливо шануються російськими галичанами»; необхідно засвоїти деякі місцеві звичаї, наприклад: привітання при зустрічі «Слава Ісусу Христу» та відповідь «Слава навіки»; гуманно ставитися до поранених та полонених галичанан, які перейшли на наш бік, але опинилися в лавах австрійської армії [56, с. 201–202].

Майже одночасно із розпорядженням М. Іванова опубліковано брошуру «Современная Галичина» з метою ознайомлення офіцерів російської армії з актуальним станом справ та значенням у регіоні кожного з елементів (українського, польського, єврейського та німецького), що допоможе розібратися та встановити необхідні стосунки з тією чи іншою частиною населення [57, с. 14].

У додатках до брошури повідомлялося про москвофілів, як «стоящих за Россию членов Галицкого «Русского Народного совета» и сознательных сторонников Русской Народной партии». Серед останніх виокремлювали голів читалень «Товариства ім. М. Качковського», які перебували в усіх селах з «російським населенням», а також «російські дружини» [57, с. 29].

Греко-католицьке духовенство потребувало більш обережного ставлення до себе. Особливої пильності у стосунках вимагалось до ченців василіанських монастирів, які були центрами «мазепинской агітації» в Жовкві, Христинополі (сучасний – Червоноград), Дрогобичі, Михайлівцях, Уневі та Львові. Однак була впевненість, що частина греко-католицьких священників співпрацюватимуть з Росією [28, с. 202].

Як і варто було очікувати, брошура «Современная Галичина» залишилася майже невідомою серед військових, але це не означало, що при знайомстві з нею армія або її окремі представники, «були б поставлені на правильний шлях» [28, с. 203].

На нашу думку, надмірна активність Євлогія в поширенні православ'я на окупованих землях не сприяла русифікації, як це передбачалося, а навпаки, підривала довіру до російської влади. Як наслідок, між окупаційною цивільною адміністрацією в Галичині очолюваною ВГГГ Г. Бобринським, якого підтримував верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, та архієпископом Євлогієм, якого підтримував оберпрокурор Синоду В. Саблер, з'явилися серйозні розбіжності щодо способів поширення православ'я на окупованих територіях. Цивільна та військова влада принаймні на період ведення активних бойових дій схилилася до

поміркованої релігійної політики, була проти будь-якого прискорення у цьому питанні, наполягаючи на дотриманні принципів свободи віросповідання [58, арк. 7].

Усупереч позиції Г. Бобринського, головнокомандувача Миколи Миколайовича, командувача ПЗФ М. Іванова та окремих міністрів, Синод надалі дозволив архієпископу Євлогію проводити самостійну політику, що зводило нанівець спроби місцевої адміністрації підтримувати спокій на захоплених землях [34, с. 72].

Начальник штабу верховного головнокомандувача, генерал від інфантерії М. Янушкевич 13 вересня 1914 р. звертався до Миколи II з телеграмою: «Релігійне питання в Галичині на даний момент стоїть надзвичайно гостро... Його розв'язання необхідно проводити надзвичайно обережно, не порушуючи раніше проголошеної свободи віросповідання. Накази єпархіальної влади про те, що уніати повинні переходити у православ'я, можуть спровокувати сильні заворушення серед місцевого населення в тилу наших військ» [56, с. 139].

Телеграми відповідного змісту розіслано оберпрокуророві Синоду В. Саблеру, який у свою чергу, вважав методи Євлогія, викладені у його записці «О Православной Церкви в Галиции», цілком виправданими [51, с. 128], а інформацію про порушення, допущені під час повернення до православ'я – вигадками зі злими намірами [33, с. 249], міністрові закордонних справ С. Сазонову. Очільник МЗС побоювався, що через діяльність Євлогія в місцевого населення сформується думка «що Росія, як і Австрія садить людей у в'язницю за віру» [51, с. 128]. Через можливі негативні наслідки необережної політики РПЦ на окупованих територіях, М. Янушкевич телеграфував головному начальнику постачання армії і флоту генералу О. Забеліну: «З метою уникнення можливих заворушень розпорядіться, щоб наша церковна влада не чинила уніатам жодних утисків на релігійному ґрунті. Не допускайте застосування сили для переведення уніатів у православ'я, за виключенням тих випадків, коли йдеться про

добровільне бажання» [59, арк. 3]. 15 вересня 1914 р ВГГГ отримав телеграму, у якій підтверджувалися вказівки верховного головнокомандувача щодо обережного вирішення релігійного питання.

Врегулювання церковного питання доручено ВГГГ, графові Г. Бобринському, який гарантував «лояльне» ставлення до всіх віросповідань [29, с. 19] та наказав неухильно стежити за діяльністю РПЦ, водночас карати за ворожі дії проти православ'я [60, арк. 6]. Перші публічні заяви Г. Бобринського, насамперед мали на меті заспокоєння місцевого населення та отримали схвальний відгук російської прогресивної преси, як ознаки толерантності і ліберальності. Проте зовсім скоро захоплення зникло і, незважаючи на воєнну цензуру, з'явилися слова критики.

Євлогій не вважав за необхідне координувати чи погоджувати свої дії як із Г. Бобринським, так із керівництвом військового духовенства, яке офіційно представляло на окупованих землях вищу духовну владу. Архієпископ продовжував відправляти у парафії Галичини розпорядження про призначення нових православних священників, часто порушуючи положення, виголошені Г. Бобринським. Так звану «апостольську справу» у «возз'єднанні» галицьких греко-католиків з православними активно проводили й підлеглі Євлогію ієрархи. Так, протопресвітер військового та морського духовенства Г. Шавельський у спогадах наводить статтю під назвою «Апостольская поездка еп. Дионисия по Галиции», на яку натрапив у газеті «Колокол»: «З успішним просуванням наших військ в Галичину, волинські духовні власті, на чолі з архієпископом Євлогієм, розпочали «апостольську справу на повернення галицьких уніатів у православ'я». Єпископ Діонісій уже здійснив великий подвиг, відвідуючи міста і села Галичини. Він не лише проводив богослужіння в греко-католицьких приходах, але й «діяв». Також траплялися випадки, коли Діонісій безпосередньо запитував місцевих священників чи вони «папісти». Якщо ж священник підтверджував, що є «папістом, єпископ повідомляв, що дає два дні на роздуми, коли ж «не відмовиться від папи», погрожував позбавити парафії [41, с. 34–35].

Прибувши до ставки головнокомандувача, Г. Шавельський показав статтю великому князю Миколі Миколайовичу і виклав свій погляд на релігійні питання. Розмова закінчилася тим, що великий князь наказав підготувати від його імені телеграму на ім'я «Царя – просити найвищого наказу про негайне зупинення будь-яких возз'єднувальних дій в Галичині» [41, с. 36].

Телеграму за підписом верховного головнокомандувача надіслали того ж дня, а через декілька днів отримано відповідь, у якій Микола II наказував архієпископу Євлогію «припинити возз'єднувальну роботу». Однак «апостольська праця невдалих співробітників Євлогія і після цього продовжувалися» [41, с. 37].

Оскільки напередодні війни значним осередком москвофільського руху був Жовківський повіт, цілком очевидно, що із початком війни, найбільші успіхи рух за перехід у православ'я у Галичині мав саме у ньому. На агітацію за православ'я до повіту прибув особисто архієпископ Євлогій в товаристві вищих військових та урядових чинів. У листопаді 1914 р. він агітував у Жовтанцях, а згодом в Куликові, де його зустрічали пишними процесіями, очолюваними москвофільськими священниками. Місія закінчилися приєднанням низки сіл до православ'я: Жовтанці, Боянець, Туринка, Гребінці, Сулимів, Куликів, Звертів, Колоденці, декілька інших. У повіті осіли російські попи, які продовжували агітувати за православ'я. Греко-католицьким священникам перешкоджали або здебільшого забороняли відправляти богослужіння [61, с. 487–488].

Протизаконні та недостатньо продумані дії православної місії, підтримуваної Синодом, спровокували гострі конфлікти у багатьох парафіях, і, за свідченнями Г. Бобринського, мали важкі наслідки для населення у майбутньому, під час відступу російської армії та евакуації, коли десятки тисяч галичан змушені рятуватися втечею, боячись переслідування як з боку австрійської влади, так і з боку колишніх сусідів [45, с. 32]. Основним же наслідком «гоніння за цифровими показниками» в «об'єднанні» греко-

католиків із православними стало загальне невдоволення навіть у лояльних москвофілів та нейтральних до того часу галицьких селян.

Налаштованість Євлогія на «активне навернення у православ'я» змусила російську владу видати циркуляр від 26 вересня 1914 р. «Щодо питань про віротерпимість» [62, арк. 70–70 зв., 71–71 зв.]. Згідно із ним, вимагалось дотримання «повної» віротерпимості до усіх релігій та недопущення «насильницького навернення до православ'я» [62, арк. 70]. Православний священник мав право посідати парафію лише в тому випадку, коли цього забажало 75 % громади [63, л. 11]. Цей пункт викликав найбільше невдоволення ієрархів РПЦ, адже фактично позбавляв їх будь-якої можливості використання місцевих русофілів для організації так званого «возз'єднання» [60, арк. 8]. РПЦ не влаштував й той факт, що справи щодо зміни церковної юрисдикції парафій входили до компетенції військової влади [62, арк. 70 зв.].

У листопаді 1914 р. видано доповнення до циркулярів ВГГГ щодо питань віротерпимості, який містив пункти репресивного характеру: встановлювався цивільний нагляд за греко-католицькими священниками, які не погоджувалися на почергові богослужіння з православними; якщо упродовж місяця церкву відвідувало мало парафіян – піднімалося питання про її передачу до православного відомства [60, арк. 8]; для з'ясування кількості населення, що вимагає надання їм для служби у храмах православних священників, рекомендувалося провести письмове опитування, хто «за» – ставили один хрестик, «проти» – два хрестики [62, арк. 223–224, 224 зв.]; парафії, які греко-католицькі священники покинули, виїхавши, з відступом австро-угорської армії, оголошувалися православними, без голосування [64, арк. 2]. Підставою для усунення греко-католицьких священників була відмова виконання наказу окупаційної влади щодо заборони згадування у молитвах імені австрійського імператора. Тих, хто ухилявся від виконання, арештовували як політично неблагонадійних, їх парафії проголошувалися «покинутими» і туди скеровували православних

священників [59, арк. 6]. Траплялися випадки перешкоджання здійсненню богослужінь за греко-католицьким обрядом з метою зменшення їх впливу на населення, таким чином покращувалися умови для пропаганди православ'я. Поширеною стало практика зміни часу греко-католицьких відправ. Наприклад, у Богородчанському повіті греко-католицьке богослужіння мало розпочинатися о 6:00 год. ранку і тривати до 7:00 год., тоді як православним відводився час із 7:00 до 18:00. Фактично відбувалося перетворення храму на православний [65, с. 178].

5 грудня 1914 р. Синод розглянув детальний звіт архієпископа Євлогія та пропозиції щодо подальшої діяльності. Усупереч публічним заявам, у звіті він виклав реальне бачення перспектив поширення православ'я на окупованих територіях. Зокрема, Євлогій писав, що немає причин сподіватися на масовий перехід до православ'я, оскільки більшість населення підтримують ГКЦ [66, с. 136]. Після заслуховування звіту, на підвладні території скеровано професора П. Жуковича для розроблення плану вирішення релігійного питання [34, с. 69].

Однак ще до його повернення, 25 січня 1915 р. ВГГГ Г. Бобринський видав директиву «Про церковно-релігійне питання». Розпочалися репресії та тиск на греко-католицьких священників з боку російської окупаційної влади. Особливу активність розгорнули місцеві поліційні чини [66, с. 255]. За час російської окупації у Львівській єпархії арештовано 22 священники зі Львова, Радехова, Рогатина, Ліщина, Перемишлян. У Перемишльській єпархії російська влада закатувала 33 священники, у Станіславській – 5 [68, с. 55]. З дозволу Г. Бобринського, у відповідності з даними канцелярії ВГГГ, у греко-католицькі парафії призначили 86 православних священників. З них 35 – на прохання парафіян і 51 – за скеруванням архієпископа Євлогія. 75 священників отримали призначення до Львівської губернії і 11 – до Тернопільської та Перемишльської [45, с. 23].

Після повернення П. Жукович підготував дві доповідні записки для Синоду. У відповідності з його звітом від 1 березня 1915 р., до православ'я

навернено 81 парафія із 1874 [69, с. 104–105]. Він підкреслював, що навіть «Зовнішній успіх воз'єднання не можна визнати великим», закликаючи до більш поміркованої політики щодо утвердження православ'я в межах агітаційних заходів [70, с. 3].

У російській пресі та документах воєнного періоду можна знайти безліч повідомлень про кількість «навернених» у православ'я. Щоправда, пропагандистські газети робили ставку не так на кількісні показники осіб, які перейшли у православ'я, а на самому факті такого переходу, інколи повідомляючи про 5 чи 10 персон, які виявили бажання стати православними. Наприклад «Голось народа» повідомляв, що «львівська інтелігенція масово зрікається унії, приклад з неї бере й міщанство, серед якого останнім часом розпочався потужний рух у бік православ'я». Підтверджуючи свої слова, газета інформувала, що аж 12 осіб, членів москвофільської читальні «Товариства ім. М. Качковського», прийняли православ'я [71, с. 3]. Згодом, 26 жовтня 1914 р. у Львові православ'я прийняли 5 осіб, а ще через декілька днів – 4 особи [72, с. 100]. Зокрема, у селі Шили Тернопільської губернії, у якому мешкало майже 1,5 тис. жителів, лише 8–10 осіб виявили бажання перейти у православ'я. У лютому 1915 р. так само зробили 120 учителів та 55 відвідувачів курсів російської мови в Станіславі й Тернополі [73, арк. 57].

Поряд із відверто мізерними цифрами «навернення», подаються і майже неймовірні дані. Газета «Прикарпатская Русь», посилаючись на «Биржевыя Вѣдомости», запевняла, що на листопад 1914 р. 30 тис. греко-католиків «перейшли» до православ'я [74, с. 3], у тому числі майже весь Бродівський повіт, через що туди особисто навідався архієпископ Євлогій [65, с. 185]. Видання «День» стверджувало, що завдяки агітації та популістичним обіцянкам Євлогія та його місіонерів, під час першої окупації Галичини і Буковини вдалося «переконати» близько 100 тис. осіб перейти у православ'я [75, с. 2].

Зважаючи на селянське безземелля, за перехід до православ'я, Євлогій обіцяв їм землі німецьких колоністів, безкоштовні наділи з будинками та

господарським реманентом [76, с. 36]. Різного роду «переваги» переходу в православ'я обіцяли і греко-католицьким священникам, які часто саме із прагматичних, а не ідеологічних причин могли «змінити віру». Так, у селі Камінка жінка із москвофільськими поглядами переконувала місцевого священника, о. Казанівського, перейти до православ'я, обіцяючи йому 200 рублів щомісячно, посаду декана та пароха і навіть дозвіл голити бороду та вуса, що дозволило б приховати факт переходу від місцевих [77, с. 523]. За «зміну» віри греко-католицькі священники отримували від архієпископа Євлогія різного роду нагороди та відзнаки. Самі ж священнослужителі починали відпускати бороди і чіпляти на груди хрест, але і тут можна простежити прагматизм багатьох священників, які голилися зразу після отримання новин про перемоги австрійської армії на фронті [72, с. 101].

Ще однією причиною «переходу» до православ'я можна назвати страх, адже якщо греко-католицький священник не покидав свою парафію перед появою російських військ, він мав оберігатися наклепів та доносів селян, які симпатизували Росії, а таких можна було знайти ледь чи не в кожному селі [72, с. 101].

Архієпископ Євлогії у січні 1915 р. повідомляв міністра внутрішніх справ М. Маклакова, що «Державне об'єднання Галичини та Буковини з Росією тільки тоді буде міцним, коли вони об'єднуються і в нашій рідній православній вірі. Якщо ж вони залишаться в Унії, то будуть небезпечним гніздом українсько-мазепинського сепаратизму, який створить нашому Уряду багато проблем і ми матимемо другу Фінляндію» [33, с. 256].

Синод звернув увагу на застереження, висловлені архієпископом Євлогієм та професором П. Жуковичем. Навесні 1915 р. на окуповану територію скеровано чиновника з особливих доручень А. Петрова, який згодом підготував звіт з релігійного питання. Факт залучення Департаменту іноземних віросповідань засвідчив розуміння того, що навіть за умови приєднання Галичини та Буковини до складу Російської імперії, доведеться деякий час «миритися» з існуванням там греко-католиків [8, с. 211].

Набутий досвід спонукав Євлогія до підтримання більш зваженої позиції щодо греко-католиків. З весни 1915 р. спроби боротьби із місцевими обрядовими особливостями не проводилися [78, с. 34]. Окрім того, архієпископ звертався до єпархіальних архієреїв з проханням відправляти на службу до новостворених парафій у Галичині та Буковині священників, які володіли «малорусским наречием», визнавши важливість володіння українською мовою православними священнослужителями, які призначалися до новостворених парафій [70, с. 8–11].

Упродовж березня – середини травня 1915 р. відбулося різке збільшення кількості православних парафій, що пояснюється захопленням російськими військами Перемишля (22 березня поточного року) [67, с. 172]. На тлі успіхів російської армії на фронті, для чергового обґрунтування необхідності ведення «визвольної війни», відомий москвофіл Д. Вергун видав у Петрограді брошуру «Что такое Галиция?», у якій подав етнографічні нариси та коротку історію Галичини, значну увагу приділивши релігійній ситуації, з її «давнім, нерозривним зв'язком із Росією». Він писав, що «Начало наше в Галиции хорошо. Народные низы в Галиции как русские, так и польские, отнеслись с полным доверием к новой русской власти. Восточная часть Галиции, древняя Галичина, воссоединится теперь навек с Россией... и путешествуя по Карпатским горам, русский человек будет повсюду наткаться на свое, на родное» [79, с. 59]. Цілком зрозуміло, що оцінка Російської імперії в брошурі позитивна, у свою чергу український національний рух автор називав «мазепинством» і звинувачував у співпраці з австрійською владою, яка намагалася: «Привлечь на свою сторону малороссийское население нашего юга» [79, с. 60].

Якщо у документах, які датуються 18 лютого 1915 р. кількість православних парафій у Галичині становила 50 [80, л. 2], то на кінець весни 1915 р. нараховувалося вже 90 православних парафій, створених за «сприяння» архієпископа Євлогія, які виокремилися із 1874 існуючих греко-католицьких [81, с. 7–9].

3 червня 1915 р. російські війська залишили Перемишль, а 22 червня – Львів [82, с. 202]. Відступ росіян місцями перетворювався на втечу, у селах волочилися безладні ватаги солдатів, які нападали на селянські хати, завдавали значної шкоди селянам і священникам, грабуючи майно, з багатьох церков позабирали дзвони. За армією, яка відступала йшли цілі «Товпи всяких мародерів і маркетанів, котрих одиноким ремеслом був грабунок» [83, с. 76]. Із відступом російської армії зі її Галичини та Буковини, ці землі покинули члени церковного управління та прихожани православних парафій. Селяни із москвофільськими поглядами покидали свої господарства, забираючи з собою худобу та домашні знаряддя. Православні священники грабували церкви, до яких були відрядженні, забираючи до Росії з церковного начиння: фелони, чаші, цінніші хрести та церковні книги [12, с. 433], готівку та цінні папери з церковних кас [12, с. 480].

Після втрати російською армією значних територій, архієпископа Євлогія переведено на Волинь, а оберпрокурора Синоду В. Саблера звільнено із посади [68, с. 55].

Окремого висвітлення потребує історія арешту та депортації Галицького митрополита А. Шептицького. Його арешт планувався ще до вступу російської армії до Львова. Діяльність митрополита із розповсюдження католицизму східного обряду в довоєнній Росії постійно привертала увагу МВС та Департаменту поліції, тому за послідовниками А. Шептицького встановлювалося стеження задля виявлення зв'язків зі Львовом [84, л. 3–66]. Активна діяльність митрополита А. Шептицького в процесі поширення унійного руху посилювалася ще й прагненнями національного характеру, оскільки, однією із цілей митрополита був пошук можливостей для об'єднання українського народу на релігійному ґрунті [85, с.118]. Формальними підставами для своєї діяльності на території Росії А. Шептицький вважав існуючу *de jure*, але не *de facto* Кам'янець-Подільську греко-католицьку єпархію, яка підпорядковувалася Львівській архієпископії та Галицькій митрополії [86, с. 224]. У відповідь на клопотання

А. Шептицького від 22 лютого 1908 р., папа офіційно затвердив його митрополитом Галицьким, адміністратором митрополії Київської і всієї Русі [87, с. 225] та надав право самостійно, без попереднього узгодження із Ватиканом, висвячувати єпископів для новонавернених [92, с. 91]. У цьому ж році А. Шептицький таємно відвідав Росію, внаслідок чого було утворено декількох громад російських греко-католиків у Москві, Саратові та Санкт-Петербурзі [86, с. 226].

Після початку війни 29 липня 1914 р. А. Шептицький видав пастирський лист із закликом до одностайної підтримки монархії Габсбургів «Ніхто з нас не забуде вдячності для Габсбургської держави, у якій ми знайшли свободу віри й народності та розвиток нашої національної культури. Ми впевнені, що не знайдеться між нашими людьми, того, хто б забув, що з державою та династією Габсбургів в'яжуть нас давні і святі зв'язки: спільна нам доля і недоля і спільне майбутнє» [88, с. 439].

Українським документом політичного характеру для російської влади став датований 15 серпня 1914 р. «Меморандум» митрополита Андрея Шептицького щодо плану дій у випадку окупації всієї України австро-угорськими військами [88, с. 825]. Зокрема, у ньому А. Шептицький пропонував вивести православні українські єпархії з-під влади Синоду, заборонити молитви за російського царя та внести зміни до церковних календарів. Найбільш активні противники такої реорганізації з числа єпископату мали бути усунені, а на їх місце призначені ті, що визнають українські та австрійські переконання. Фактично йшлося про підпорядкування греко-католицькому ієрарху Православної церкви в Україні [88, с. 825–826].

Загальновідомою була і підтримка митрополитом українського національного руху. А. Шептицький докладав максимальних зусиль, щоб ГКЦ насамперед була церквою українською [89, с. 438], значну увагу приділяючи формуванню кадрів священників.

Право на висвячення мали особи виключно з університетською освітою. Вища єпархіальна влада рекомендувала священникам не обмежуватися лише виконанням професійних обов'язків. Греко-католицькі священнослужителі, зазвичай, перебували в центрі не лише духовного, але й господарського життя українського населення Галичини та Буковини: керували молочарнями, сільськими ошадними установами, громадськими споживчими спілками, читальнями «Просвіти» [90, с. 46–47].

У відозві до населення прикордонних сіл від 21 серпня 1914 р. А. Шептицький зазначав, що «війна ведеться о нас, бо московський цар не міг того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народності: хоче нам видерти ту свободу, закувати в кайдани» [89, с. 438].

Заклики до християнської терпимості та поміркованості, а також міркування митрополита про екуменічний рух, російська влада розцінювала як вияв непокори, прирівнюючи його ледь не до бунту. «За підтримки уніатського митрополита у Львові – графа А. Шептицького, одного з учасників зборів представників католицьких церков у Римі, Ватикан намагається відродити «унію» в Росії. Для цього митрополит агітував слухачів теологічних курсів у Львові і навіть таємно відвідував Росію» [91 с. 172].

Необхідно зважати на те, що російський царизм базувався на абсолютному, безмежному підпорядкуванні церковних структур державі, і тому така ідеологічна побудова дозволяла поширювати серед населення ідеї, вигідні правлячій верхівці. Саме тому, на нашу думку, релігійні погляди митрополита А. Шептицького, як альтернатива РПЦ, непокоїли владу та сприймалися як прояв ідеологічних злочинів.

Розпорядження російського МВС щодо розшуку та арешту митрополита А. Шептицького видано ще в серпні 1914 р., задовго до ухвали ставки головнокомандувача. Відповідну постанову МВС передано начальнику штабу верховного головнокомандувача М. Янушкевичу. У ній зазначалося на необхідності накладення арешту на бібліотеку та документи

митрополита. М. Янушкевич у присутності представника МВС при ставці князя М. Кудашова зауважував, що «неухильно виконає це доручення, а у разі потреби не посоромиться наказати покінчити з ним» [28, с. 78]. У спогадах генерала О. Брусилова йдеться про, що ідея віддати митрополита під домашній арешт, а згодом вислати зі Галичини, належала саме йому. «Я зажадав до себе Шептицького з пропозицією дати слово честі, що він ніяких ворожих дій проти нас не робитиме, у такому разі я брав на себе дозволити залишатися у Львові з виконанням його духовних обов'язків. Граф Шептицький охоче дав мені це слово, але на жаль, потім почав каламутити і вимовляти церковні проповіді явно нам ворожі. Зважаючи на це я його вислав до Києва у розпорядження головнокомандувача» [92, с. 83].

У відповідності з документальними свідченнями, остаточне рішення про вислання митрополита за межі регіону прийняте безпосередньо Миколою II. Формальним приводом стала проповідь, виголошена митрополитом 6 вересня 1914 р. у церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Зокрема, він зауважував, що «вони, приміром, нам свою релігійність, набожність, а і ми могли б їм дещо дати. Однак мусимо себе пізнати, хоч у багатьох ми є подібні. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православні» і ми «православні». «Наше Православ'я є церковне, їх православ'я державне, що так скажу: «казьонне», то єсть вони опирають своє православ'я на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності з Святою Католицькою Церквою» [89, с. 526–527].

Ротмістр Ширмо-Щербинський, присутній на службі, у ВГГГ Г. Бобринському зазначав, що «6 вересня мною були отримані відомості про те, що в місті Львові, в уніатській церкві, митрополит Шептицький виголосить проповідь, в якій закликаючи народ до молитви, вказав на те, що ті, хто прийшов з Росії, теж православні, але православ'я їх далеко не те, що сповідують греко-католицькі православні, є православ'я вільне, чисте, під головуванням Папи Римського, а православ'я тих, що прийшли до нас –

православ'я синодальне, казенне, а наскільки добре все казенне, ви самі знаєте» [93, с. 412].

МЗС С. Сазонов запропонував Миколі II утриматися від застосування крайніх заходів. На засіданні уряду він висловив занепокоєння з приводу арешту митрополита: «сумний арешт Андрія Шептицького. Треба його вислати із Росії. Але не треба робити з нього мученика, граючи на руку унії. Вислати за межі Росії, крім Австрії, куди завгодно» [28, с. 118]. «Насильницьке ж усунення названого ієрарха, як через його сан, так і загальну популярність, якою він користується, могло б лише надати йому ореол мучеництва і сильно підірвати повагу до російської державної влади» [94, с. 291]. На думку архієпископа Євлогія, указ імператора про вислання греко-католицького митрополита А. Шептицького, суттєво полегшить йому роботу у «наверенні» до православ'я [33, с. 77]. Як повідомляла газета «Нива», що «Схизматицький архієпископ Євлогій вважав свою задачу за вельми облегчену, думав що натрапить на стадо овець, залякане вивезенням свого пастиря, гадав що зустрине народ, на який справляє враження сила російської армії, величина Російської імперії і буде достатньо тепер лише ласкавого слова з його уст, щоб паства узнала його, як свого пастиря і відреклась від унії, яка була нам лише силою накинена і терором утримувана» [13, с. 192].

На противагу цьому, більшість міністрів та оберпрокурор Синоду вважали цей крок цілком виправданим в умовах військового часу [93, с. 414]. М. Глушкевич щодо арешту російською владою греко-католицького митрополита А. Шептицького висловився досить стримано, «зважаючи на усю злочинну діяльність А. Шептицького, застосовані російською владою заходи є цілком справедливими та рішучими» [95, с. 4].

Згодом у газеті «Прикарпатская Русь» М. Глушкевич оцінці роботи А. Шептицького присвятив дві статті, у яких поширювалися вже традиційні пропагандистські закиди у бік митрополита: сіяв серед духовенства та населення «мазепинський сепаратизм»; єпископами ставали лише

«мазепинці», вони ж і керували духовними семінаріями; в семінарії приймали виключно українців і відповідно впроваджували українську мову в молитовниках; таємні поїздки до Росії та виховання духовенства для ширення греко-католицизму в імперії [12, с. 77].

Причиною арешту М. Глушкевич називав не «крайньо шкідливу для Росії діяльність», а той факт, що митрополит не вважав за потрібне, «хоч би у вигляді звичної пристойності, дещо стриматися, зменшити свою нечувану ворожнечу та ненависть до віри переможних російських військ» [29, с. 109]. У цей же час газета «Новое время» писала, що митрополит давно заслужив на в'язницю «тайними поїздками до Росії». «Киевлянин» повідомляв, що митрополит А. Шептицький, «...рішучий прихильник цісаря Франца-Йосифа і в період облоги Львова проявляв особливу енергію, агітуючи проти росіян та організуючи свою бойову дружину, що боролася на передових позиціях» [12, с. 77]. І тоді, і значно пізніше ще не раз «нападала» російська преса на митрополита А. Шептицького, але головна причина була зрозумілою: через усунення голови ГКЦ підірвати унію в Галичині і таким чином створити ґрунт та відкрити ворота російському православ'ю.

12 та 14 вересня 1914 р. у митрополичому будинку проведено безпідставний обшук [93, с. 414] і одночасно з цим 13–15 вересня відбувалися ревізії в канцелярії та регістратурі. Найретельніше шукали кореспонденцію з Римом [96, с. 5]. Д. Дорошенко після ознайомлення із вилученим архівом митрополита А. Шептицького висловився досить категорично, «папери, захоплені у митрополита, були архівними документами, які мають велику історичну цінність, офіційним і приватним листуванням митрополита, яке не містить навіть натяку на якусь «революційно-терористичну діяльність» [97, с. 214].

Наступного ж дня після обшуків у митрополичому будинку, ще перед закінченням ревізії, митрополита А. Шептицького взято під домашній арешт. Згодом його відвідав о. А. Білецький і в присутності російського капітана А. Шептицький заявив А. Білецькому, що тепер інтернований і «Віддає заряд

архідієцезії, але та передача наступить ще на письмі о 2-ій годині». По другій А. Білецький пішов з митрополитом на Святоюрську гору, де той передав лист наступного змісту: «Я передаю о. М. Білецькому гроші і прошу про опіку над садибою. Не дозволяють мені з ніким видітися, мене вивозять в глибину Росії, если я кого образив – перепрошую, моліться за мене. З нами Бог, Андрей, Митрополит» [12, с. 206].

Вивозили А. Шептицького автомобілем через Броди, а звідти залізницею до Києва [29, с. 109]. 20 вересня 1914 р. його розміщено в готелі «Континенталь» у Києві. Звідти в супроводі жандармів інтерновано до Нижнього Новгорода і Курська [28, с. 185]. Цей арешт, зумовлений виключно політичними причинами, породив хвилю антиросійських настроїв не лише у Галичині, а й за кордоном. У листопаді 1914 р. російський дипломат при папському престолі повідомляв про підвищений інтерес Ватикану до заслання митрополита вглиб Росії та становища ГКЦ на захоплених територіях [98, с. 79].

Зважаючи на масштабність персони митрополита А. Шептицького, його арешт не міг не зацікавити пресу, яка почала активно цікавитися його долею. З цього приводу газета «Русское слово» опублікувала інтерв'ю з ВГГГ Г. Бобринським, який перебував на час арешту А. Шептицького у Львові. Він повідомляв, що «коли Львів був зайнятий російською армією, генерал О. Брусилов, ставка якого знаходилась в 20 верстах від Львова, відправив до митрополита А. Шептицького офіцера з пропозицією відвідати його ставку. Уже на місці між генералом О. Брусиловим і митрополитом А. Шептицьким відбулась дуже довга розмова, після якої митрополита залишили на волі. Однак з нього взяли слово, що він припинить русофобську агітацію. Своє слово митрополит не стримав після чого негайно було дано наказ арештувати «митрополита, порушив своє слово» [12, с. 224].

Петроградська газета «Биржовка», повідомляла, що доля митрополита вирішувалася в Петрограді на найвищому рівні, на рівні імператора, «незважаючи на доказовість цілого ряду злочинів, зроблених А. Шептицьким

відносно Російської імперії, митрополит не буде відданий під суд виключно через його високий духовний сан. Якщо ж його перебування в Нижньому-Новгороді для російської влади буде не зручним, то його перевезуть в інше місце, при цьому рекомендувалося поселити його в Суздальському Спасо-Єфимівському монастирі Володимирівської єпархії, де заходилась добре обладнана в'язниця для духовенства» [99, с. 5].

Цікаві факти про життя митрополита А. Шептицького на засланні подавала газета «Церковь» зі слів архієпископа Курського Тихона: «для розміщення А. Шептицького в Курську відвели дім Полтарацького та дозволили вільно пересуватися містом під наглядом поліції. Після відвідування архієпископа Тихона, митрополит отримав від нього дозвіл відвідувати православні богослужіння в архієрейському монастирі» [99, с. 5].

Журнал «Колокол» так подавав ситуацію, що склалася внаслідок відвідин А. Шептицьким православного храму в Курську: «після літургії митрополиту запропонували покинути храм, позаяк на службі мають бути присутні лише православні і коли йому все пояснили та про все розказали, він відповів, що також є православним». Як з'ясувалося, митрополиту А. Шептицькому наказано покинути храм після літургії за розпорядженням архієпископа Тихона [99, с. 7].

Депутат ДД І. Титов наголошував, що вигнання митрополита А. Шептицького було серйозною помилкою, цей факт може викликати вкрай негативне ставлення греко-католиків до російської влади та православних священників у Галичині та Буковині [99, с. 7].

Унаслідок клопотання, депутату І. Титову відповів прокурор Синоду В. Саблер, що «Курський єпископ Тихон розуміє, що уніатський митрополит не належить до російської православної церкви, однак сам факт вигнання А. Шептицького з храму більше політичний крок ніж релігійний», у зв'язку з цим, «Русские ведомости», наголошували, що питання, які стосуються А. Шептицького слід розглядати на засіданні ДД, а не Синоду [99, с. 7].

Виступи в пресі посилювалися зі зміцненням позицій російського війська та остаточним оформленням напрямків окупаційної політики. У донесеннях російських дипломатичних представників з Європи та Америки восени 1914 – навесні 1915 рр. зазначалося, що прихильники митрополита розгорнули публічну кампанію з метою «збурити проти Росії громадську думку Західної Європи та Америки» [98, с. 82–83].

Згодом митрополиту дозволили бувати в католицькій церкві і там сповідатися. Настоятель церкви, який прихильно ставився до А. Шептицького сказав жандармові, що митрополиту личить сповідатися не інакше, як у захристії. Завдяки цьому вдалося передати декілька листів до Ватикану, а один із листів потрапив до о. Каралевського в Галичину, у якому він писав: «шлю Вам зі свого ув'язнення найкращі побажання до свята Пасхи. Відчуваю себе стерпно, можу служити Літургію, але не можу ні з ким бачитися і ходити до церкви. Усе, що тутешні газети пишуть суцільна брехня» [100, с. 89]. Саме ці таємні листи із заслання стали єдиною можливістю комунікації митрополита із зовнішнім світом та спричинили чергову зміну місця ув'язнення для недопущення нового листування.

У вересні 1916 р. А. Шептицького перевели в один із православних монастирів Суздаля. Навіть перебуваючи в Спасо-Євфиміївському монастирі, йому вдалося відправити декілька листів у Ватикан. Зокрема, у листі від 29 вересня 1916 р. А. Шептицький детально описував нові умови утримання та розмірковував над причинами його перевезення з Курська. «Мені заявили, що не пропускатимуть листів, написаних не по-російськи або таких, що міститимуть подробиці про моє становище. Мені строго заборонено розмовляти навіть із поліцейськими, а їм – зі мною. Мені заборонено виходити з келії, хіба що під охороною в безлюдний сад, оточений муром заввишки 10–15 метрів» [87, с. 707]. Зміна місця арешту митрополита на російську «монастирську в'язницю» викликала бурхливі протести зарубіжної преси, зокрема католицького напрямку. «Проблема А. Шептицького» обговорювалася в ДД за ініціативи О. Керенського, а також російською

пресою. 18 грудня 1916 р. А. Шептицького переведено в Ярославль, де він перебував до 12 березня 1917 р., до часу звільнення у зв'язку із Лютневою революцією [93, с. 414].

Навесні 1916 р. до нового наступу на ПЗФ почали готуватися не тільки російські війська, а й військова та цивільна влади. РНСПР склав декілька аналітичних записок для військової адміністрації та російського міністерства закордонних справ, у яких містилася інформація про історію Галичини та Буковини, боротьбу місцевого населення за збереження своєї національної ідентичності та віри, його зв'язки з іншими російськими землями та внесок у загальноросійську культуру, а також відомості про етнографічні кордони, чисельність «русинського» населення Австро-Угорщини. Основна мета авторів записок – допомогти керівництву Росії та місцевої російської адміністрації уникнути багатьох прорахунків, допущених під час першої окупації краю та сприяти його повній інтеграції до Російської імперії [65, с. 177].

Керівництво «Русского народного совета Прикарпатской Руси» вважало за необхідне залучати до роботи в місцевих адміністраціях «русских галичан», використовувати їх досвід та знання місцевої специфіки. Визнаючи «українське питання» шкідливим для російської державності, як і подальше існування унії, укладачі записки вважали, що заради російських державних та національних інтересів необхідно відокремити «українство» від «уніатства». «Потрібно свідомо прагнути того, щоб «українство» не могло ототожнюватися і зливатися з «уніатством», щоб ці обидва явища не зміцнювали одне одного в тісному союзі, а навпаки, втратили б між собою зв'язок. Для цього треба змінити склад членів Галицької уніатської єпархії, призначивши на місце австрійських ставлеників «осіб твердих російських переконань з російських галичан-уніатів», які глибоко віддані Росії і ніколи не поривали духовних зв'язків із нею і з православ'ям» [31, л. 98].

Висловлено побажання, щоб православне духовенство «ні щодо зовнішнього вигляду, ні щодо розумових і моральних якостей, ні щодо

правового і матеріального становища духовенства не поступалося б ні римо-католицькому, ні уніатському». Також вказувалося на необхідності зберегти в силі, поруч із гарантією повної релігійної свободи, церковний та державний закон про перехід з уніатського віросповідання до римо-католицького» [31, л. 99].

Деякі положення про роботу з греко-католиками в згаданому документі ототожнюються з інформацією очільника відділу продовольства ВГГГ, ротмістра С. Данилова «Росія та Галичина», складені 24 листопада 1915 р., після відступу з Галичини та представленої протопресвітеру військово-морського духовенства Г. Шавельському. Подавши невеликий історичний нарис і «короткий огляд боротьби галицького народу за віру та народність», автор викладав бажану релігійну політику поширення православ'я у Галичині, або «якою має бути релігійна політика на окупованих землях у зв'язку з минулим та сьогоднішнім» [31, л. 103].

З одного боку, С. Данилов вважав, що тиск та примусове навернення греко-католиків у православ'я могло завдати «тільки шкоди, зігравши на руку ворогів: всяке насильство не приваблює, а відштовхує далі, а у питаннях віри – особливо». З іншого боку, «духовне тяжіння галичан до православ'я сформувалося в результаті вікової боротьби за віру отців та відкриває перед православною церквою прямий шлях – залучити у своє лоно відкинутих синів не мечем, не правом сильного, а силою і правдою своєї правди. Галицький народ за власним бажанням і доброю волею має перейти у православ'я» [31, л. 112–112 об.].

Політика Росії в релігійному питанні, на думку ротмістра, мала б бути наступною. «На противагу греко-католицьким священникам, які майже всі доктори філософії, надіслати в Галичину «цвіт» нашого духовенства – академіків, ораторів, людей ідеї, забезпечити їх усім необхідним для успішного місіонерства». Пропонувалося також звернути увагу й на зовнішній бік православ'я: «галицький народ любить співи та пишні богослужіння і з цим необхідно рахуватися. Тому православні священники

повинні мати можливість «обставити богослужіння у всьому його візантійському блиску», щоб не було того, що нерідко зараз зустрічається на захоплених територіях: убогий храм, священник і диякон із пономарем замість хору – часто навіть не храм, а нашвидкуруч і погано пристосований випадковий будинок [31, л. 113].

Окрім цього, при церквах, за давнім православним та галицьким звичаєм, необхідно зосередити громадську активність – звичайно, під контролем місцевої російської влади, щоб народ у священнику своєї парафії бачив не лише пастиря, а й заступника» [31, л. 113].

Автор вважав, що православних священників необхідно поставити в умови рівні тим, що були в католицьких та греко-католицьких священників. «Для того, щоб священник міг гідно виконувати свої пастирські обов'язки та бути для своєї парафії духовним отцем та провідником, у своєму приході православний священник має бути так само «незміщуваний, як незміщувані католицькі та уніатські священники», обрані та затверджені єпископом, залишаються на своїх місцях до самої смерті. С. Данилов був упевнений, що «принцип незміщуваності» мав для священника величезне соціальне та моральне значення [31, л. 114].

Щоб уникнути «фатальних помилок попередніх років окупації, за можливого повторного захоплення Галичини», С. Данилов запропонував тимчасово утриматися «від посиленої пропаганди православ'я до того часу, доки не буде впевненості в міцності військового становища російської армії на зайнятій за правом війни території, тому що заляканий австрійськими погрозами та репресіями галицький народ боїться виявляти свої справжні почуття, щоб знову не розплачуватися за них згодом. І лише після цього православ'я може розпочати свою «діяльно-творчу роботу» [31, л. 114 об].

Пропонувалося відновити діяльність «Русского галицкого народного совета» та передати до рук представників російської влади, світської чи духовної, керівництво місцевими національними організаціями, позаяк «місцеві національні діячі частково заарештовані, страчені або розбіглися» і

ці організації залишилися без керівництва та фактично припинили існування [31, л. 115].

Необхідно було відокремити ГКЦ від РКЦі підпорядкувати її Синоду, «бо унія є не що інше, як відхилення від православ'я», знищити в ній усі католицькі нововведення останнього часу, що мали на меті «перетягування» в католицизм, бо нібито проти цих нововведень виступав сам галицький народ. Заборонити перехід з греко-католицизму в католицизм, а тих, «хто перейшов – повернути, щоб не порушував свободу віросповідання», що пояснювалося існуючою заборонаю таких переходів самим папою, який у кожному окремому випадку мав давати особливий дозвіл. У свою чергу, надзвичайно важливою була підтримка осіб, які перейшли в православ'я під час першої російської окупації Галичини та Буковини, «даруванням пільг або іншими заходами поставити їх в таке становище, щоб вони не шкодували про свій перехід», відкрити і відновити всі православні храми і монастирі, відтак і Манявський скит [31, л. 115–115 об.].

Протопресвітер Г. Шавельський презентував Миколі II записку «Про церковні справи в Галичині», у якій зазначав, що конфесійну політику на окупованих землях варто поровдити, зважаючи на умови воєнного часу. Імператор підтримав ідеї, висловлені в «Записці» і доручив Г. Шавельському займатися вирішенням релігійного питання у Галичині [41, с. 34–37]. Обов'язки протопресвітера в цьому питанні зводилися до напрацювання загального плану дій, доручення відповідних вказівок із ставки головнокомандувача й участі в декількох «братніх сходах» православних та греко-католицьких священників [34, с. 74].

Зважаючи на провальне завершення місії архієпископа Євлогія, протопресвітер Г. Шавельський пропонував у вільні парафії призначати священників із відповідною освітою та досвідом. Кожен із них мав отримувати заробітню плату полкового священника. У випадку якщо греко-католицька парафія погоджувалася прийняти православного священника, він мав проводити обрядові богослужіння, не беручи жодної винагороди від

прихожан. Священник не мав говорити про «воз'єднання», а тим більше «вимагати» цього від парафіян [31, л. 116]. Протопресвітер Г. Шавельський пояснював причини перегляду політики у сфері «возз'єднання» так: «зрозуміло, що відкритому місіонерству – «йдемо повертати вас до істинної віри» – при цьому не могло бути місця. Потрібно було щось інше, що не бентежило б совість уніатів і не загрожувало б їм жорстокою розправою з боку австрійців за зраду віри. Отже, треба було надати справі такого вигляду, ніби уніати користуються нашими священниками з крайньої потреби. І тепер, вважаючи, що вони одне з нами, а потім – звикли до наших священників, уніати, зрештою, втратили б уявлення про якусь відмінність між ними та нами, і, у разі приєднання до Росії, одразу влилися б до Православної Церкви. Мета була б досягнута непомітно для ока, правда – без пишних урочистостей та тріумфів для возз'єднувачів, зате без хвилювань та жертв, безболісно та міцно» [31, с. 117].

Головним помічником протопресвітера став професор Київської духовної академії, доктор церковної історії, Ф. Титов, який вважався знавцем історії церкви в Галичині і Буковині. Він мав досвід, який був надзвичайно важливим при відносинах із буковинською церковною владою, де управління складалося з чернівецьких архимандритів і протоієреїв, докторів богослов'я, професорів університетів. Окрім того, Г. Шавельському Ф. Титова наполегливо рекомендував колишній головнокомандувач ПЗФ М. Іванов [41, с. 39]. Його призначили в серпні 1916 р., а діяльність місії тривала до червня 1917 р., коли внаслідок Брусилівського прориву російська армія знову окупувала частину Галичини та Буковини. Цього разу місіонери поводитися більш стримано та не ставили за мету кількісні показники «навернення» до православ'я [94, с. 215]. Проте, незважаючи на поступки та лібералізацію у вирішенні релігійного питання, виняткових успіхів місія, очолювана Г. Шавельським та Ф. Титовим, не досягла. Здебільшого через бюрократичне вирішення конфліктів, які виникали між новими православними парафіями та відрядженими туди священниками [101, с.126].

Отже, напередодні та під час Першої світової війни влада Російської імперії намагалася використовувати релігійне питання задля досягнення своїх політичних цілей. Заходи російської окупаційної адміністрації щодо «переведення» греко-католиків до православного віросповідання були одним із елементів програми русифікації, до якої також можна віднести мовну та освітню складові. Релігійне питання вважалося наріжним, оскільки у відповідності із планами вищого російського керівництва, у випадку військової перемоги над Австро-Угорщиною, територія Галичини та Буковини мала бути «возз'єднана» із Російською державою задля досягнення «історичної справедливості».

Під час приготування й у ході вирішення «релігійного питання на окупованих землях», серед представників урядових кіл, вищих військових чинів та навіть ієрархів РПЦ звучали застереження і заклики проти примусового розв'язання в міжконфесійних стосунках. Через декілька місяців окупації російська влада видала низку розпоряджень щодо релігійної політики, продемонструвавши недовіру до православного духовенства та прагнення зосередити важелі впливу в руках військової і цивільної адміністрації. Проте дотримання принципів віротерпимості зводилося до низки подальших розпоряджень щодо обмеження діяльності РПЦ.

2.2 Становище римо-католицьких, протестантських та іудейських громад

Ставлення російської окупаційної адміністрації до римо-католицького населення, яке за національністю було переважно польським, впливало із загальнодержавної політики Російської імперії щодо польського питання. Її суть полягала в тому, що після перемоги Росії над Австро-Угорщиною, територіальну основу майбутньої Польщі складатиме Варшавське генерал-губернаторство та захоплені в імперії Габсбургів етнічні польські землі [102, с. 2]. В офіційному зверненні імператора Миколи II до поляків, які посідали домінуючі позиції в управлінні Галичиною, ішлося про те, що «з відкритим серцем, зі братськи простягнутою рукою йде вам назустріч велика Росія» [103, с. 2]. Іншим народам Австро-Угорщини оголошувалося, що Росія «несе свободу» й «утілення народних прагнень», збереження мови та віри, повагу до самобутності, тож необхідно «зустрічати російські війська як вірних друзів і борців за ваші найкращі ідеали» [104, с. 50].

13 серпня 1914 р. у маніфесті до польського народу великий князь Микола Миколайович, наголошував, що «військовою метою є звільнення польських територій з-під влади Австрії та Німеччини для створення об'єднаної Польщі, як окремої держави під керівництвом російського царя» [105, с. 10].

Попри те, що поляки постійно доводили окупаційній владі «польський характер Львова» та історичні права на Галичину [106, с. 394], наприкінці вересня 1914 р. ВГГГ Г. Бобринський заявив, що «Галичина – споконвічно російська земля, і тому тут будуть запроваджувати російську мову, закони та устрій. Якщо ж польське населення буде лояльним до російської армії та влади, то згодом, на території Західної Галичини, їм нададуть права та свободи, проголошені в маніфесті Миколи Миколайовича» [107, с. 383].

Така реакція російської окупаційної адміністрації приголомшила польські політичні та культурні кола, які не могли уявити, що Львів і Галичина перейдуть під повне російське панування, що, на їх думку,

приведе до катастрофи в культурному житті міста та масової еміграції інтелігенції [107, s. 384]. Хоча згодом російська влада дозволила відновити діяльність приватних польських шкіл, за умови вивчення російської мови, призначивши президентом Львова Т. Рутовського, ставлення польського населення до окупаційної адміністрації було приховано ворожим, але жодних публічних виступів проти неї не зафіксовано [102, с. 2].

Однак дещо іншої думки про ставлення поляків до російської влади був член ДД, М. Караулов, який зазначав, що «безперечно, частина польських панів та інтелігенції сприймали нас як ворогів. Та, з іншого боку, польські дідичі, священники та вчителі дуже часто демонстрували прихильність, яку не завжди знайдеш в самій Росії. Що ж стосується селян-поляків, то їх ставлення до російських військових не дає підстав бажати кращого» [12, с. 108].

Щоб не загострювати і без того напружені стосунки, окупаційна адміністрація надзвичайно обережно підійшла до питання власності польських поміщиків, гарантуючи збереження їх майна та вкрай рідко, у порівнянні з іншими національними групами, проводила арешти поляків [108, с. 511].

Що стосується РКЦ, то маючи приклад КП, російська окупаційна адміністрація не мала жодних ілюзій щодо «переведення» римо-католицького населення до православ'я чи можливості його русифікації. Вона планувала перенести вже існуючі правила та закони на окуповані території [109, с. 267]. Саме цим і можна пояснити відсутність серйозних обмежень чи актів насильства стосовно РКЦ під час російської окупації Галичини та Буковини. Єдині застереження полягали в недопущенні негативних коментарів щодо місцевої окупаційної влади, Миколи II, РПЦ та забороні всім конфесіям молитися за Франца Йосифа. Римо-католицькі архієпископи Ю. Більчевський та Ю. Теодорович обрали вичікувальну тактику, обмеживши свої контакти із окупаційною владою вітальними візитами в складі польської делегації до ВГГГ [109, с. 268].

Чергове напруження в стосунках із польським населенням розпочалося після публікації в одній із польських газет статті, присвяченої «наверненню» греко-католиків до православ'я, у якій висловлювалася думка, що цей процес «порятунку душ налаштує проти російської окупаційної влади весь польський народ» і «уряд... зобов'язаний заборонити архієпископу Євлогію наvertати християн до християнства» [110, л. 13]. Загально поширена думка про те, що греко-католики в Галичині та Буковині були «майже православними», призвела до того, що ані духовенство, ані військова та цивільна влади чи урядові чиновники не здогадувалися, що ці дії зачіпають інтереси РКЦ, а отже, і польського населення. Та обставина, що ГКЦ знаходилася під юрисдикцією Папи Римського, призвела до того, що значна частина польського населення сприймала процес «об'єднання» греко-католиків з православ'ям саме як порушення прав католиків і, як наслідок, національних прав поляків. Приїзд архієпископа Євлогія лише загострив ці настрої [53, с. 159].

Прибуття архієпископа Євлогія, незалежно від його практичної діяльності, польське населення краю сприйняло як оголошення початку антипольської та антикатолицької політики на території Галичини. Це пояснювалося свіжими спогадами польської громадськості, щодо активної діяльності архієпископа у 1905–1911 рр. у питаннях відокремлення Холма зі складу КП та створення самостійної Холмської губернії, а також його виступи в Державній Думі з цього питання [66, с. 152].

Обурення римо-католиків викликало занепокоєння як у місцевої російської окупаційної адміністрації, так і великого князя Миколи Миколайовича, який напередодні у своєму маніфесті гарантував свободу віросповідання [105, с. 10]. Виконання пунктів маніфесту на окупованих територіях, розглядалося поляками в Російській імперії, як своєрідний індикатор того, наскільки царський уряд виконуватиме свої обіцянки. Оскільки лояльності поляків у КП на початку війни надавалося велике

значення як у внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних аспектах, то невдоволення поляків у Галичині було вкрай небажаним [53, с. 159].

Саме це обурення римо-католицького населення краю в питаннях релігії, а точніше відсутність чітко визначених принципів, змусило військову та цивільну владу звернути увагу на конфесійні проблеми. Однак РМ не надала жодних рекомендацій щодо релігійної політики на окупованих територіях, очевидно, вважаючи, що ця проблема повністю знаходиться в компетенції Синоду. У ставці головнокомандувача, навпаки, вирішили, що саме духовенство і особисто архієпископ Євлогій потребують чітких вказівок від цивільної та військової влади, оскільки справа стосується не лише церковних питань, а й проблем стабільності тилу російської армії [111, л. 23]. Після відступу російської армії із більшої частини Галичини та Буковини у 1915 р., вирішення цих питань втратило актуальність, а після повторної окупації в 1916 р., релігійна політика й зовсім відійшла на інший план.

Перша світова війна завдала значних втрат також і протестантам. Російська влада сприймала протестантське населення «п'ятою колоною», незважаючи на їхню політичну байдужість. Перше поселення протестантів у Галичині засновано в Заліщиках (Тернопільщина) у 1750 р., вихідцями із Пруссії та Саксонії для роботи на суконній фабриці [112, с. 15]. Згодом з'являються міські лютеранські громади у Львові, Замості, Ярославі, узаконені Патентом колонізації від 12 жовтня 1774 р. [112, с. 17]. Станом на середину XIX ст. у Галичині існувало 186 колоній [112, с. 15], заснованих вихідцями з Пруссії, Саксонії, Баварії, Голландії, Фландрії, німцями з Польщі і Чехії [113, с. 125–126].

Громади лютеран і кальвіністів підпорядковувалися одній із регіональних структур Євангелістської Церкви аугсбурзького і гельвецького віровизнання – Галицько-Буковинській суперінтендантурі (єпископату) з осередком у Львові (1804–1870 рр.), Гельсендорфі (Загірному (Львівщина), 1886–1896 рр.) і Бельсько-Бялій (1871–1885 і 1897–1918 рр.). Напередодні та в часи Першої світової війни спільноту очолював австрійський релігійний

діяч і теолог Г. Фріче, пастор у Вінер-Нойштадті (Нижня Австрія) і Бельсько-Бялій [114, с. 263]. У 1913 р. лютеранська частина нараховувала 29 парафій, 50 церковних філій і 16 місійних станцій із загальною кількістю 52540 прочан. Кальвіністи також мали 4 парафії, 8 філій, 1 станцію і 4679 вірян [114, с. 264].

Окрім громад лютеранів та кальвіністів, до 1914 р. на теренах Галичини зароджується баптизм – значною мірою під впливом проповідників із Угорщини, Польщі, Румунії і Волині, де вже в середині XIX ст. створено перші громади. Головним чинником баптистської євангелізації Галичини був Німецький баптистський союз, заснований в 1849 р., який очолював пастор Й. Онкен. Своїм пріоритетним завданням союз декламував поширення баптизму в Центральній та Східній Європі [112, с. 263].

Початок пов'язаний з діяльністю німецьких та польських баптистів. Ще у 80-х рр. XIX ст. шорник М. Войтюк зібрав першу молитовну групу баптистів у Коломиї, а на початку XX ст. сформовано колонію, заселену німцями-баптистами, у Вальддорфі Городоцького повіту на Львівщині [115, с. 275]. Згодом баптистські громади існували у багатьох галицьких містах, серед яких – Львів, Рава-Руська, Сколе, Жовква, Перемишль, Добромиль. Під час Першої світової війни колоністи розпоршуються в усій Галичині (осідаючи у Вишинцях, Міхаликах, Майдані, Юленівці, Забір'ї, Гійчому, Вільоку, Камінці, Салашах) [115, с. 277].

Окрім представників православних служителів культу, на російському боці у війні брали безпосередню участь також і протестантські віряни та їх керівники. Громади надавали матеріальну і моральну допомогу російській армії. Разом з євангельськими християнами вони заснували фонд «Милосердний самарянин», який збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими, розповсюджував духовну літературу на фронтах. Баптисти працювали санітарами та військовими будівельниками, деякі брали участь у військових діях. Незважаючи на це, протестанти зазнавали

систематичних арештів, деякого примусово висилали до Росії, Південного Кавказу, Сибіру [115, с. 298].

Ситуація погіршувалася тим, що взаємини протестантських вірян і Російської імперії ще в кінці XIX століття були досить непростими. Джерелом напруги була, головним чином, держава через її православно-монархічну природу і невизначеність релігійного законодавства [116, с. 35].

Діячі РПЦ, скориставшись превалюванням шовіністичних настроїв, спричинених воєнним станом, розглядали баптистів, адвентистів, євангельських християн як німецьких агентів та зрадників. У процесі дезінформування населення та звинувачення баптистів в антидержавній діяльності, чималу роль відіграло сільське духовенство, яке, конкуруючи із поширенням релігійного вчення баптистів і усвідомлюючи свою відповідальність за парафію, прагнуло використати цей час, щоб спровокувати репресії щодо протестантів. Потенційно було б зменшено ступінь їх релігійного впливу на населення [117, с. 18].

Результатом цього було масове закриття громад у прифронтовій смузі, яке супроводжувалося конфіскацією молитовних будинків і засланням їх очільників. Зауважимо, що навіть участь у відкритті лазаретів для поранених пояснювалася бажанням протестантів вести антиправославну агітацію серед постраждалих. Невдовзі висунуто вимогу не допускати баптистів або євангельських християн до лазаретів, навіть якщо вони були відкриті самими прочанами [116, с. 198].

Російська окупаційна влада вважала галицьких протестантів, як, зрештою, і протестантів з інших територій Австро-Угорської та Російської імперій – етнічними німцями, незважаючи на те що серед них були й українці, поляки та інші, а тому підозрювала їх у потенційному шпигунстві та диверсіях.

Незважаючи на звернення керівництва Галицько-Буковинської суперінтендантури до російської військової адміністрації і навіть до Миколи II, у кінці 1914 р. розпочалася депортація місцевих протестантів у Росію,

переважно до Сибіру. Спочатку виселенню підлягали всі чоловіки 18–70 років, згодом – їх родини із дітьми, на збори яких відводилося три доби, потім – лише одна. За спротив передбачалися арешт і конфіскація майна [118, s. 6].

Окрім цього, окупаційна адміністрація видала наказ про заборону православним і католицьким військовим відвідувати протестантські збори [119, с. 146]. У 1915 р., після успішної для Німеччини та Австро-Угорщини Горлицької операції, російська влада розпочала відкриту боротьбу із протестантами [120, с. 7].

15 вересня 1915 р. російські козаки ввірвалися до колонії Багінсберг (Коломия – примітка автора), спалили молитовні будинки мешканців (зі 110 вціліло 17), а також культурно-освітній осередок «Німецький дім». Попри це, суперінтендантурі вдалося зберегти свої найбільші міські громади. Зокрема, у Львові напочатку 1921 р. залишилося 2670 лютеран [121, s. 54].

За діяльністю протестантів встановлено ретельний нагляд. Наказано піддавати суворим покаранням за межами військового розташування тих, кого буде викрито в антиурядовій діяльності або пропаганді «шкідливої віри» [120, с. 7]. Особливо наголошувалася на необхідності покарання протестантів саме за межами фронту, що викликано небажанням військового керівництва афішувати та надавати розголосу справам, пов'язаним із поширенням антивоєнних поглядів [122, арк. 1]. Адміністрація не хотіла давати привід для уникнення військової служби солдатам православного віросповідання. Це пояснювалося «м'якими» покараннями за відмову брати зброю до рук та фактами заслання у тил і прифронтові зони [122, арк. 2]. Після звичайних дисциплінарних покарань у своїх частинах, протестантів найчастіше відправляли до обозної або санітарної служби. Лише невелика частина утримувалася в арештантських батальйонах і в'язницях [122, арк. 3].

Переслідування німців Галичини тривало до останніх днів російської окупації тільки через те, що вони були німцями, а Росія воювала проти Німеччини. У великих містах арештовували інтелігенцію, а у провінції –

німців-селян. Лише з Городоцького повіту Львівської губернії за підозрою в шпигунстві у травні 1915 р. вивезли 68 родин німецьких колоністів [123, с. 58].

У 1915 р. начальник Волинського жандармського управління наказав звернути особливу увагу та вжити відповідних заходів для припинення здійснення баптистами пропаганди серед військових [120, с. 9], що стало однією із причин введення заборони молитовних зібрань у 1917 р. До зборів не допускалися офіцери, військові лікарі, чиновники, а також усі, хто був задіяний у системі оборони, навіть якщо вони були членами протестантських громад [122, арк. 1]. Наприклад, на початку 1917 р. начальник 21-ї армійської запасної бригади, частини якої розташовувалися в Тернополі, Микулинцях і Підволочиську, звернувся до тернопільського губернатора із проханням повідомити, чи проводяться в районі дислокації частин його бригади збори протестантів. Якщо стане відомо, що такі збори проводяться таємно, то видати розпорядження для поліції, яка повинна проводити арешти та складати іменні списки присутніх. Згодом ці списки із вказаними частинами надсилалися безпосередньо командирові бригади [122, арк. 3].

Якщо політична влада у Галичині та Буковині перебувала в руках поляків, румунів та німців, то підприємництво та торгівля – євреїв. На 1910 р. 77 % євреїв працювало у сфері торгівлі, промисловості та займалося ремеслами. Відповідно до цього, вони становили близько третини населення міст і були посередниками між містом та селом. Незважаючи на це більшість євреїв Галичини та Буковини жили бідно й розглядалися як головне втілення цивілізаційної відсталості в імперії [25, с. 654].

На початку війни єврейські громади Австро-Угорської та Російської імперій активно підтримували патріотичні гасла своїх урядів. Наприклад, у Росії, на шпальтах єврейської преси, з'являлися статті войовничого та патріотичного характеру, а в синагогах проводилися богослужіння про перемогу російській армії. Друкувалися єврейські російськомовні журнали «Євреї на войне» [124] та «Война и евреи» [125], що обстоювали виключно

патріотичні позиції. Намагаючись, продемонструвати лояльність російських євреїв до влади та піднести бойовий дух, ці видання друкували матеріали про подвиги та героїзм євреїв на фронтах війни [124–125].

Незважаючи на політичну лояльність враховуючи їх віросповідання і традиції, євреїв розглядали як потенційно нелояльних до Російської імперії, відповідно їх постійно утискали. Окрім того, правова незахищеність та накладання різноманітних законодавчих обмежень у Російській імперії щодо населення юдейського віросповідання сприяли розвитку почуття вседозволеності та безкарності, що спричинила появу ідеї про перебування євреїв поза концептом «нації, що воює» [126, с. 12–13].

Також єврейська еліта імперії Габсбургів підтримувала австро-угорську владу. Здебільшого тому, що ворогом Австро-Угорщини була «антисемітська Росія», а також через те, що активна проавстрійська позиція у війні обіцяла єврейській громаді повне й остаточне визнання в «дуалістичній» монархії. Війна з Росією сприймалася як боротьба цивілізованої країни з «азійським деспотизмом» [127, с. 113]. На це вказував текст відозви Єврейської національної партії Буковини, поширений восени 1914 р.: «Ми, австрійські євреї, що користуємося під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну... У цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, у якій наші батьки на Заході та Півдні Європи брали активну участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...» [127, с. 114].

Одразу ж після вступу російської армії на територію Галичини та Буковини єврейське населення зазнало значних репресій, хоч і об'єктивних причин для цього не було. Начальники повітів у звітах до ВГГГ, графа Г. Бобринського зазначали, що єврейське населення, хоч і не можна вважати таким, що співчуває та симпатизує Росії, поводить себе коректно без жодної ворожості [128, арк. 13]. Наприклад, очільник Чернівецької губернії С. Єврейнов у листі до Г. Бобринського від 25 жовтня 1914 р.,

характеризуючи ситуацію в Буковині та Чернівцях, писав, «все неєврейське населення – справді православне російське і всією душею лине до Росії, вбачаючи в ній свою останню надію на звільнення від німецько-єврейського засилля та гніту» [129, арк. 38]. Проте також наголошувалося на симпатії до імперії Габсбургів та прихованому ворожому ставленні [128, арк. 35–36]. Утім це не стало на заваді російській владі, яка продовжувала звинувачувати євреїв у шпигунстві на користь Австрії та спекуляціях продуктами першої необхідності, а саме скуповуванні міді та хліба [130, с. 24].

Ці звинувачення друкувалося на сторінках російської преси, серед якої, досить впливовою була газета «Руський голос». Невідомий автор обстоював думку, що «ненависть євреїв до росіян не зменшилася. Якщо євреї симпатизують українцям, то нам – аніскільки. Будьмо впевненими, що євреї нам ніколи не будуть друзями, хоч ми й не антисеміти по відношенню до порядних та чесних євреїв» [131, с. 153].

Прихід російських військ супроводжувався численними погромами і пограбуваннями, вбивствами та знущанням над цивільним єврейським населенням. Наприклад, зайнявши містечко Устя Борщівського повіту, російські військові прогнали все єврейське населення, а їх будинки знищили із фундаментами. Зруйнували навіть підвали в пошуках грошей і коштовностей. Зберігся лише дім кредитної кооперативи «Руський Народний Дім», у якому розташовувалася офіцерська їдальня, а також греко-католицька парафіяльна забудова – будинок учителя С. Гаймановича та єврея Розенштока, де знаходилася кухня [132, с. 50]. У Коломиї на євреїв накладено своєрідну контрибуцію за «неправдиві дані» про свою власність. Переслідування відбувалися в Чернівцях, Станіславі, Самборі та інших містах [29, с. 115].

Зі спогадів С. Анського (псевдонім, справжнє ім'я та прізвище Шлойме Зайнвіл Аронович Раппопорт) [133, с. 8] відомо, що «пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але більше всього крамниці, фактично, головним чином постраждали саме

євреї. Сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від російських військ втечею в центральні та західні регіони Австро-Угорщини» [134, с. 19–20].

Львів російська армія захопила без бою 3 вересня 1914 р., градоначальником щойно захопленого міста призначили колишнього волинського віце-губернатора, полковника С. Шереметьєва, який обіцяв не влаштовувати репресій проти євреїв, за умови, якщо вони будуть поводитися «відповідно». На зустрічі з єврейськими представниками – Ф. Шляйхером, Я. Діамантом, Г. Рабнером, рабином Л. Брауде та професором Б. Гауснером С. Шереметьєв заявляв, що не створюватиме різниці між християнами та євреями, зберігатиме справедливість і цінуватиме їх права. Проте від них він вимагав: не переховувати солдатів-євреїв, видавати владі кожного втікача, не допускати пошкодження телефонного обладнання на своїх ділянках, не збиратися на вулицях і не вступати в діалог із солдатами, не поширювати чуток і фальшивих відомостей. За недотримання цих вимог С. Шереметьєв погрожував покараннями у відповідності із законами воєнного часу. Вони були оголошені в синагогах [106, с. 383].

18 вересня 1914 р. очільником Львова замість С. Шереметьєва призначено генерал-майора Ейхе, від середини жовтня його замінив полковник О. Скалон, поліцмейстер з Мінська [29, с. 24]. 27 вересня в єврейському районі міста вчинено перший масштабний погром, який назвали «кривавою неділею» [131, с. 724]. Я. Левицький, український греко-католицький священник, так описував ці події, свідком яких був: «Важнішою подією з перших днів російської інвазії був погром євреїв. Се було в неділю пополудни. Коло третьої години почув я зі сторони ринку сильну стрілянину з крісів. Чим далі стрілянина змагалась. Віддавано цілі сальви. Так тривало доброї півгодини. Згодом почувись стріли також з інших сторін Львова. Ми були певні, що у Львові з'явилися австрійські патрулі. Моє помешкання виходило вікнами на касарняний город. Виглянувши через вікно, побачив я

на вулиці повно солдатів, приготованих до стрілу. З вулиці Театинської (тепер вул. М. Кривоноса – примітка автора) бігли поодинокі уоружені солдати в сторону ринку. Я відчинив вікно, щоби поспитатись солдатів, що сталось. Та лише вихилив голову, як накинувся на мене один солдат з криком: «зачиняти вікно, бо стріляємо» [12, с. 266].

Унаслідок проведеного слідства, російською владою конфісковано три єврейські будинки [29, с. 115] на вулиці Валовій [12, с. 266], окрім цього, захоплено чергових заручників та вивезено з міста на заслання окремих представників єврейської громади [29, с. 115]. Насамперед, у заручники брали найвпливовіших та найвизначніших людей усіх національностей і станів. Зі Львова утримували в заручниках 37 осіб, серед них 15 євреїв: А. Бек – доктор медицини, професор університету; крайові адвокати Я. Діаманд, Я. Райх; Л. Гольдман – власник ресторану. Усього заручниками із Львівської губернії було 523 особи єврейської національності [123, с. 56].

Російські військові, зі свого боку, були переконані, що, воюючи з німцями і австрійцями, ведуть «святую війну» [135, с. 16], «Ми прийшли сюди, щоб звільнити вас християн від євреїв. У вас же все тримають євреї: міністр – єврей, губернатор – єврей, суддя – єврей, офіцер – єврей, усю землю тримають євреї, навіть церковні ключі переходять євреї» [136, с. 54]. Так, рядовий російської армії О. Пірейко, перебуваючи в Галичині, у спогадах наголошував на жорстокому поводженні російських військових із єврейським населенням, яке часто без причин звинувачували у шпигунстві. Наприклад, «полковник Барановський, начальник гарнізону, усе зло бачив тільки в євреях. Для нього було цілком достатньо для побиття та ув'язнення, коли російські солдати-мародери приводили до нього типового єврея з пейсами і казали що це – шпигун». У травні полковник Барановський «віддав наказ озброїти 57-му етапну роту палицями і холодною зброєю та відправив громити євреїв у місті» [137, с. 27].

У телеграмі губернатору Галичини від 28 грудня 1914 р. начальник штабу верховного головнокомандувача, генерал від інфантерії М. Янушкевич

підкреслював, що «...репресії дисциплінують єврейське населення, змушуючи його відчувати твердість російської влади... Відповідні заходи викличуть бажане масове виселення євреїв за кордон» [136, с. 56].

Особливо посилювалися антисемітські настрої після поразок на фронті, а також у результаті політичної пропаганди. Традиційно євреїв звинувачували у «шпигунстві на користь Австрії і Німеччини» та «революційному підриві дисципліни в армії», посилювалася антисемітська агітація в пресі, цензурою заборонявся друк повідомлень про героїзм євреїв на фронтах. Щойно ситуація на фронті стабілізувалася – кількість погромів різко зменшувалася [137, с. 28].

Необхідно наголосити, що не завжди закиди російської влади щодо євреїв були безпідставними. Єврейське населення Галичини та Буковини було обізнане із обставинами, у яких перебували їх одновірці в Російській імперії та повідомленнями про злочини, які здійснювала російська армія на окупованих територіях. Надаючи допомогу німецьким та австрійським військам, переховуючи втікачів із російського полону та єврейських дезертирів із російської армії, а також доносячи австрійській владі на поляків й українців, які співпрацювали з окупантами, євреї протистояли репресіям та сподівалися на якнайшвидше визволення з-під російської окупації [138, с. 67].

Упереджене та дискримінаційне ставлення до євреїв проявилось навіть в способі покарання за переховування військових втікачів. На євреїв за переховування дезертирів-євреїв накладали кару у вигляді відправлення на виправні роботи терміном від 1– до 1,5 року. Натомість, винних, неєвреїв, за переховування дезертирів карали ув'язненням від 2 – до 4 місяців або арештом від 3 – тижнів до 3 місяців [139, арк. 31].

13 лютого 1915 р. ВГГГ граф Г. Бобринський видав спеціальну обов'язкову постанову щодо обмеження руху євреїв територією Галичини та Буковини. У преамбулі вказувалося, що на основі наказу головнокомандувача армій ПЗФ, генерала від артилерії М. Іванова [140, с.

400], у зв'язку із посиленням шпигунства з боку євреїв, необхідно встановити низку заборон та обмежень у пересуванні: заборонити в'їзд до Галичини особам єврейської національності та переїзд із одного повіту до іншого. Винних у порушенні цієї постанови притягнути до накладання штрафу в сумі 3 тис. рублів або утримання у в'язниці до трьох місяців [141, с. 35].

У інструкції від 14 лютого 1915 р., розісланій генерал-губернаторством у повіти, лунали заклики до органів влади на місцях, щоб «з особливою увагою стежити за діяльністю євреїв і за найменших підстав застосовувати проти них репресії..., щоб місцеве християнське населення могло відчутися себе звільненим від терору, який поширюють євреї» [130, с. 25]. Згодом міський секретар Кіцманя М. Таненбаум згадував про знущання росіян над євреями: «Дня 15 лютого 1915 о 3-й годині вночі витягнули мене російські жандарми з постелі та разом з іншими єврейськими закладниками відставили в Галичину. Ескортуючі солдати били до крові стариків. Бувало й кололи списками, коли громада не йшла скоро. Навіть дітям не жалували нагайок» [12, с. 445]. Загалом, лише у Кіцманському повіті Буковини, упродовж – 27 листопада 1914 р. – 21 листопада 1915 р. пограбовано 13 маєтків поміщиків, 3 заводи, спалено кілька сотень хат та господарських будівель, переважно єврейських, розстріляно 13 осіб (серед яких 12 євреїв), депортовано 446 осіб (з них 331 євреї) [142, с. 524].

Вину за диверсійну діяльність австро-угорської армії на окупованих Росією територіях часто також покладали на євреїв. Біля залізничної станції Станіслав 31 березня 1915 р. підірвано залізничний шлях, після чого, реакцією на факт диверсії, було оголошення коменданта міста його населенню, що у випадку повторення подібних дій на залізниці, особи, взяті як заручники, будуть піддані «надзвичайно важкій відповідальності» [139, арк. 28]. Очільник поліції міста отримав наказ, за яким мав, серед мешканців відібрати «найбільш впливових та заможних представників населення для поміщення їх в списки заручників» [12, с. 36]. Більшість у списку склали саме євреї, яких після нових звинувачень у пошкодженні в місті телефонного

зв'язку та спроби зруйнувати залізничний міст таки відправляли у в'язниці в Росії. Згодом єврейському населенню міста повідомлено, що після нових фактів знищення, чи спроб знищення телеграфних і телефонних стовпів, залізничних споруд та мостів, з міста кожного разу будуть вислати 20 заручників у в'язниці Російської імперії [139, арк. 29].

Взявши до уваги рапорти російських чиновників з Галичини та Буковини про нібито шкідливу діяльність євреїв, російські офіційні особи ухвалили рішення зупинити виїзд євреїв із Російської імперії на окуповані землі, а також не пропускати в межі імперії осіб юдейського віросповідання із захоплених територій. Окрім цього, євреям заборонялося перебувати в зоні дислокації частин російської армії та продовжувалися «чистки» установ місцевої влади від євреїв [136, с. 533].

М. Глушкевич у праці «Єврейство», що поширювалася в Галичині та носила явно антисемітський характер, радив російській владі позбавитися євреїв у Галичині, відмовивши їм в отриманні російського громадянства. «Не в погромах чи в гонінні та утисках, а в бойкоті, німому та пасивному відторгненні євреїв» [136, с. 535].

Черговим складним питанням, яке постало перед російською адміністрацією в Галичині та Буковині, стала проблема єврейського землеволодіння. Секретар фракції націоналістів, депутат IV ДД, Д. Чихачов, розробив програму діяльності адміністрації на окупованих територіях, що передбачала для «умиротворення» краю, підняття благоустрою корінного «російського» населення і об'єднання його з Російською імперією, ліквідацію місцевого єврейського землеволодіння. Користуючись становищем, коли частина євреїв-землевласників утекла з австро-угорською армією і покинула свої володіння, необхідно «невідкладно конфіскувати якнайбільше єврейських маєтків, а євреїв – орендаторів і тих осіб, які управляли ними з їх сім'ями вислати з орендованих і керованих ними маєтків» [53, с. 42].

Віцедиректор дипломатичної канцелярії при ставці верховного головнокомандувача М. Базілі в записці до великого князя Миколи Миколайовича пропонував розпочати негайну ліквідацію великого єврейського землеволодіння. Оскільки євреї володіли 35 % поміщицької власності, а 3/4 цієї землі фактично знаходилися в їхніх руках унаслідок розвитку «посесорства», всю цю землю необхідно було передати в кредит селянам, щоб у такий спосіб підірвати єврейське засилля [143, с. 21]. Г. Бобринський, виступаючи 25 січня 1915 р. перед спеціально привезеними до Чернівців селянами, обіцяв наділити їх землею за рахунок маєтків євреїв – утікачів [106, с. 395].

Згідно зі звітом поліцмейстера Станіслава, навесні 1915 р. торгівля і промисли в місті були досить сильно розвинуті, але перебували фактично лише в єврейських руках [144, арк. 183]. Однак такий стан речей був вигідний російській владі, яка розпочавши активні реквізиції різноманітних продуктів та товарів на потреби армії, при чому кошти за товари не сплачувалися, в офіційних документах часто виправдовувалася тим, що під час реквізиції власники були відсутні, але жодним словом не згадувала, що саме євреї найбільше постраждали в результаті таких дій. Якщо конфіскацію продуктів та товарів можна виправдовувати потребами воєнного часу, то вилучення умивальників та унітазів – мародерством [145, арк. 35].

Проте вже в квітні 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський визнав лояльність єврейського населення. Він зазначав, що хоча галицьким євреям, які користуються в краю повною рівноправністю, важко відмовлятися від деякої внутрішньої ворожості до російської влади, їх поведінка в межах генерал-губернаторства не має жодного ворожого характеру. Він також висловив думку, що галицькі євреї згодом стануть інструментом русифікації краю. Це припущення найбільше підтверджувалося у Львові, Чернівцях, Станіславі та інших містах, у яких єврейські купці, незважаючи на неприязнь до Росії, дуже швидко і ревно почали використовувати російську мову в торгівельній сфері [29, с. 115].

У МЗС Російської імперії також розуміли, що основним принципом управління завойованими територіями до закінчення війни повинно бути не «сліпе» переслідування політичних цілей, а створення умов, які б полегшували виконання військових завдань – зміцнення і стабілізація тилу. При цьому підкреслювалося, що залишається коло питань, які вже під час війни вимагають політичної оцінки і рішень на загальнодержавному рівні, а саме єврейське та українське. Зазначалося, що «ніякі послаблення» в боротьбі з проявами українофільства неприпустимі. Щодо євреїв запропоновано змінити тактики. Влада відмовилася від примусових заходів, оскільки практика виселення євреїв з прифронтових територій у 1915 р. не дала очікуваних результатів. Тому планувалося введення заборони на повернення біженців із австрійських територій, і відповідно припинення інфільтрацій євреїв до Галичини [53, с. 83–84].

Встановлений у другій половині 1916 р. у Галичині та Буковині російський окупаційний режим був більш розсудливим і значно поміркованішим за попередній, зразка 1914–1915 рр. У його основу покладено пункти про першочергове лобювання інтересів і задоволення потреб діючої армії та уникання будь-яких дій, що могли б розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення [146, с. 69].

Офіційні заяви представників російської влади на місцях суттєво відрізнялися від реальності. Через посередництво російських військових антисемітські настрої поширювалися і серед місцевого населення. Так, згідно з інформацією поліції від 22 листопада 1916 р. в Станіславі поширювалася відозва із закликом до розправи над євреями, варто підкреслити, російською мовою: «настали для вас (євреї) критичні хвилини і з 1 листопада розпочнеться ваш повний розгром, усі хто живе в місті Станиславові втікайте, або живцем в могилу заривайтеся. Смерть ваша неминуча. Ми вам покажемо, як дорого товар продавати» [147, арк. 34].

Дискримінація та утиски протестантів і євреїв призупинилися лише після перемоги Лютневої революції 1917 р., з приходом до влади

Тимчасового уряду в Росії. Починаючи з березня 1917 р. звільнили частину засуджених, до числа яких потрапили й ув'язнені за релігійні переконання [148, с. 289].

Отож, напередодні та під час Першої світової війни влада Російської імперії використовувала РПЦ та релігійне питання задля досягнення своїх політичних цілей. Заходи російської окупаційної адміністрації щодо «переведення» греко-католиків до православного віросповідання були одним із елементів програми русифікації, а питання релігії вважалося наріжним, оскільки дозволяло широко використовувати пропагандистські наративи. Однак необ'єктивна оцінка релігійних настроїв місцевого населення, яке нібито «масово» бажало перейти до православ'я, призвели до краху та катастрофічних наслідків невідпрацьованої тактики. Заполітизованість архієпископа Євлогія та його місіонерів, а також фактичне переслідування ГКЦ, яка з середини ХІХ ст. почала перетворюватися на важливий інструмент українського національного відродження в контексті формування модерної української нації, не тільки не збільшили кількість прихильників православ'я, але й серйозно його дискредитували.

Якщо ставлення російської влади до РКЦ впливало із загальнодержавної політики імперії щодо польського питання та, зважаючи на сильні політичні і культурні позиції польського населення, вимагало вкрай обережного підходу, що демонструє відсутність суттєвих репресій. То євреї та протестанти розглядалися як внутрішні вороги, що становили небезпеку для Російської імперії ще перед початком військових дій. Перша світова війна спрацювала як каталізатор, унаслідок чого відбулася акумуляція антисемітських та ксенофобських настроїв у суспільстві за сприяння політичної пропаганди окупаційної адміністрації. Простежено причетність військового керівництва та солдатів російської армії до організації погромів та доведено, що діяльність російської окупаційної влади в Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. мала виражений антисемітський характер і була спрямована проти місцевого єврейства та протестантів.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Гренишен А. Релігійно-церковний чинник політичного життя Російської держави у часи правління Імператора Олександра I // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Історичні науки: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2010. Вип. 7. С. 58–66.
2. Вергелес К. Русифікація православ'я в Україні як засіб асиміляції українського етносу // Українське релігієзнавство. 2009. № 51. С. 150–158.
3. Смолич И. История Русской Церкви: 1700–1917: В 2 частях. Ч. 2. Москва: Валаамский монастырь, 1997. 798 с.
4. Ільницький І. Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період першої російської окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 21. С. 361–378.
5. Записка П. Дурново // Красная новь. 1922. № 6. С. 178–199.
6. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / за ред. В. Смолія та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.
7. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.
8. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» // Доповідь на Міжнародній конференції «Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки)». Київ, 3–5.03.2006. С. 194–222.

9. Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.) // Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.: Зб. наук. ст. Чернівці, 1995. С. 19–24.
10. Вендланд А-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Перекл. з нім. Х. Назаркевич; Наук. ред. М. Мудрий. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів: Літопис, 2015. 688 с.
11. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. № 6. Київ, 2003. С. 125–142.
12. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів: Априорі, 2018. 528 с. іл.
13. «Православна» пропаганда в Галичині // Нива. 1914. № 4–6. С. 184–195.
14. Мазур О., Сухий О. Галичина: «Галицько-російське благодійне товариство» (1902–1914 рр.) // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 1999. № 377. С. 104–113.
15. Музичин І. Публіцистика як відображення громадсько-політичного світогляду Російської імперії щодо західноукраїнських земель на початку XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. С. 352–359.
16. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. іл.
17. Андрусак М. Як поступали Галицькі москвофіли (від 70-х рр. XIX до світової війни) // Життя і знання. 1934. № 85 (10). С. 296–299.
18. Бендасюк С. Возрождение православия в Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. 3 октября 1914. № 1432. С. 1.
19. Движение в Св. Православие // Голосъ народа. 4 декабря 1914. № 31. С. 2.

20. Москвофільство: документи і матеріали / за ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 236 с.
21. Мизак Н., Яремчук А. Два століття служіння Богові і нації: УГКЦ на Буковині. Чернівці, 2016. 320 с. іл.
22. Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми / Москвофільство: документи і матеріали. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 3–66.
23. Любченко В. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 115–131.
24. Флоринский М. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны: Совет Министров в 1914–1917 гг. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. 207 с.
25. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [Т. Балабушевич, В. Баран, В. Баран та ін.; відп. ред. В. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 2011. 694 с. іл. табл.
26. Магочій П.-Р. Ілюстрована історія України (Ukraine: An Illustrated History): пер. з англ. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446 с. іл.
27. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. 2017. № 2. С. 21–31.
28. Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915–2 июля 1916). Петроград: Гос. изд-во, 1920. 859 с.
29. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Л., 1915. 116 с.
30. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2012. № 724. С. 99–107.

31. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 152. Л. 93–132.
32. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 23.
33. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. Москва: Издательский отдел Всецерковного Православного Молодежного Движения, 1994. 621 с.
34. Позняк С. Особливості місіонерської діяльності російської православної церкви в Галичині в роки I світової війни // Проблеми слов'язнавства. 2003. Вип. 53. С. 68–75.
35. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. (XVIII–XX ст.): монографія. Київ, 1998. 391 с.
36. РГИА. Ф. 797. Оп. 84. Д. 510. Л. 18.
37. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6–57.
38. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1168. Арк. 29.
39. Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Яхонтова: записи заседаний и переписка / за ред. Б. Гальперина. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 560 с.
40. Красный архів. 1928. Т. 1 (26). С. 10–11.
41. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. в 2 т. Т. 2. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 707 с.
42. ЦДІАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.
43. Дневники императора Николая II. Москва: Орбита, 1991. 736 с.
44. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Москва: Междунар. отношения, 1991. 240 с.
45. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет деятельности Штаба Временного военного генерал-губернатора Галиции в период времени с 29 августа 1914 года по 1 июля 1915 года. Киев: тип. Штаба Киевского воен. Округа, 1916. 109 с.
46. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці: Друк Арт, 2017. 304 с.

47. Левицький Я. 3 днів російської інвазії. Спомини // Діло. 8 грудня 1915. № 118. С. 1.
48. Дзерович Ю. Цінний яничарський документ // Нива (Львів). 1916. № 5. С. 248–251.
49. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 10.
50. Мазепинство и унія // Голось народа. 11 декабря 1914. № 32. С. 2.
51. Сазонов С. Воспоминания. Париж: Кн. изд-во Е. Сияльской, 1927. Берлин. 398 с.
52. Мазур О. Галичина під російською займанщиною 1914–1915 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 408. Львів, 2000. С. 26–35.
53. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО-XX, 2000. 239 с.
54. Миколаївський деканат в часі російської інвазії // Нива (Львів). 1916. № 4–6. С. 184–195.
55. Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа по день эвакуации Львова 7 июня 1915 г.) Приложение к отчету военного генерал-губернатора Галиции № 5. Киев: Типогр. штаба Киев. воен. окр., 1916. 18 с.
56. Высочайшие манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения от Штаба Верховного Главнокомандующего. Год войны: с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Москва: Изд. Д. Маховского, 1915. 588 с.
57. Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями. Записка составлена при Военно-цензурном отделе Управления генерал-квартирмейстера штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (июль 1914 г.). [Б. м.]: Походная тип. штаба главнокомандующего армиями, 1914. 30 с.
58. ЦДІАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.

59. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 3–6.
60. ЦДАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6–8.
61. Мельник І. Жовківський шлях // Ї: незалежний культурологічний часопис. Ч. 36, 2005. С. 486–506.
62. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 70–70 зв., 71–71 зв., 223–224, 224 зв.
63. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 12. Л. 11.
64. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2.
65. Суляк С. Будущее Галичины в планах Русского народного совета // Русин. 2016. № 4 (46). С. 168–190.
66. Корнилович М. Плани «возсоединения галицких униатів» в 1914–1915 рр. Україна. 1925. Кн. 3. С. 134–163.
67. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
68. Берест І. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2007. № 584. С. 52–57.
69. Ковбаса В. Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.) // Knowledge, Education, Law, Management. № 7 (43) vol. 1. 2021. С. 101–108.
70. Подготовка священников в Галицию // Приходской листок. 1915. № 103. С. 3–11.
71. Движеніє въ Св. Православіє // Голосъ народа. 29 января 1915. № 5. С. 3.
72. Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2015. 240 с.
73. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23–57.

74. Краницькій М., Дудикевичь О. // Прикарпатская Русь. 25 октября 1914. № 1451. С. 3.
75. На Карпатахъ и въ Галиціи // День. 31 января 1915. № 30. С. 2.
76. Гайсенюк В. Релігійна політика москвофілів під час першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 34–38.
77. Дзерович Ю. Матеріали до історії мартирології нашої Церкви // Нива. 1916. № 11–12. С. 513–526.
78. Pałczyński E. Prawosławie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915 roku. Lwów, 1918. 42 s.
79. Вергунь Д. Что такое Галиція? // Второе исправленное и дополненное издание. Петроградъ, 1915. 68 с.
80. РГИА. Ф. 465. Оп. 1 Д. 26. Л. 113.
81. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії // Вістник Союзу визволення України. 1915. № 33–34. С. 7–9.
82. Олійник С. Львів в часи російської окупації 1914–1915 років у публікаціях польських сучасників // Інтермарум: історія, політика, культура. 2018. № 5. С. 200–209.
83. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915). Lwów, 1915. 262 s.
84. РГИА. Ф. 797. Оп. 12. Д. 150. Л. 3–66.
85. Бистрицька Е. Проблема співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького / Тези II звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 рік. Тернопіль, 1992. С.118.
86. Петрушко В. Деятельность униатского митроплита Андрея Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период

между революцией 1905 года и Первой мировой войной // Богословский Сборник. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. Вып. 7. Москва, 2001. С. 204 – 229.

87. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядн. Ю. Аввакумов, О. Гайова. Книга 1. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. 924 с.
88. Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. в 3 т. Т. 1. Львів: Артос, 2007. L+1014 с.
89. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / за ред. А. Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
90. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 237.
91. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії // Записки чина святого Василя Великого. Рим, 2006. 232 с.
92. Брусилов А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 288 с.
93. Диакон Василий ЧСВ [фон Бурман]. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. С. 397–432.
94. Стародуб А. Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914–1918 роки) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. Київ, 2010. С. 194–222.
95. Яворский Ю. Галичина – не Галиція! // Прикарпатская Русь. 23 сентября 1914. № 1423. С. 4.
96. Шпіцер В. Українська церква – стрижень української нації // Дзвін, № 11–12. Львів, 2008. С. 5.
97. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.

98. Шейнман М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 471 с.
99. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький на шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская Жизнь» в 1914–1917 роках ХХ століття. Наукове видання. Івано-Франківськ: СІМІК, 2020р. 22 с.
100. Киричук О. Вереснева 1914 р. проповідь Андрея Шептицького в Успенській церкві: чи була вона приводом до російського заслання? // Український Мойсей (до 150-ліття від дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького): Статті та матеріали. Львів, 2015. С. 84–92.
101. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 288 с.
102. Баран І. Політика російської влади у Галичині на початку першої світової війни: національний аспект. Львів: ННВК «АТБ», 2021. С. 1–4.
103. Воззвание верховного главнокомандующего к полякам // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. 10 августа 1914. №1. С.2.
104. Зуляк І, Сегеда С. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 48–62.
105. Михайленко М. «Визвольні маніфести» російського уряду в теперішній війні. Львів, 1915. С. 10.
106. Патер І. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. / Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 1. Київ, 2009. С. 379–409.
107. Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915. Warszawa: Neriton, 2003. 404 s.
108. Історія Львова. 1772 – жовтень 1918: у 3 т. Т. 2. Львів: Центр Європи, 2007. 559 с.

109. Лозинська І. Церковна політика російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17–18. С. 266–274.
110. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 35. Л. 13.
111. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 37. Л. 23.
112. Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790: z 9 tablicami i mapą. Lwów. 1938. S. 28.
113. Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині у середині ХІХ ст. Німецькі колонії Галичини: Історія–Архітектура–Культура. Матеріали Міжнар. наук. семінару. Львів, 1996. С. 125–126.
114. Любашенко В., Петрів Н. Юридичний статус протестантських громад в Галичині (1781–1921) / Історія релігій в Україні. Львів, 2015. С. 262–271.
115. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. 350 с.
116. Решетников Ю. Обзор истории евангельскобаптистского братства в Украине. Одесса: Богомыслие, 2000. 246 с.
117. Клибанов А. История религиозного сектантства в России (60-е годы ХІХ в. – 1917 г.). Москва: Наука, 1965. 348 с.
118. Gastparz W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. Warszawa, 1959. 22 s.
119. Ковбаса В. Протестантське питання в політиці російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині (1914 – 1917 рр.) // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 144–148.
120. Савчук Т. «Дарма брат брата вбиває»: протестанти в армії Російської імперії (1914–1917 рр.) // Емінак. 2015. № 1–2. С. 5–10.
121. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Warszawa, 1927. S. 54.

122. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 1–3.
123. Мазур О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 752. Львів, 2013. С. 50–61.
124. Евреи на войне: двухнедельный иллюстрированный журнал. Москва: 1915. № 4. 77 с.
125. Война и евреи. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1914. VI. 288 с.
126. Макаров Ю. Антисемітизм як зворотний бік українофобії з усіма логічними наслідками // Український тиждень. 2012. 6–12 квітня. С. 12–13.
127. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-тє. Київ: Дух і літера, 2009. 437 с. іл.
128. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13–153.
129. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 38.
130. Адамович С. Єврейське питання в політиці російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині (1914–1917 рр.). // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2005. Вип. IX. С. 23–27.
131. Кандель Ф. Евреи России: времена и события. История евреев Российской империи. Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2014. 800 с.
132. Баран І. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 652. Львів, 2009. С. 46–55.
133. Сергєєва І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: Дух і літера, 2006. 544 с.
134. Ан-ский С. А. Разрушение Галиции. Архив еврейской истории. Т. 3. Москва, 2006. С. 9–30.
135. Ковбаса В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної влади у Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) // Актуальні наукові дослідження

- різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 10–11 вересня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 14–19.
136. Сергійчук В. Погроми в Україні 1914–1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. 544 с.
137. Пирейко А. В тылу и на фронте империалистической войны: воспоминания рядового. [предисл. В. Залежского]; Отд. ЦК ВКП(б) по изучению истории Окт. революции и ВКП(б). Львов: Прибой, 1926. 62 с.
138. Білоус Л. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2011. № 2. С. 65–79.
139. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–31.
140. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
141. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств советов: распоряжения и постановления министров и др. (Акты, обнародованные с января по сентябрь 1915 г.). Т. 2–4. Петроград: Изд. неофиц., 1915. 846 с.
142. Буковина: її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бриндзана. Париж–Філадельфія–Детройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
143. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Москва-Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. 335 с.
144. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–183.
145. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–353.

146. Ковбаса В. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914-1917 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського Серія «Історичні науки». 2021. Том 32 (71) № 3. С. 65–73.
147. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–199.
148. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік): монографія. Полтава: Скайтек, 2008. 324 с.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТА В ПЛАНАХ ОКУПАЦІЙНИХ СТРУКТУР

3.1. Українська освіта в Галичині та Буковині напередодні війни

Серед недооцінених, але вкрай важливих питань Першої світової війни, які потребують окремого висвітлення, є проблема формування та функціонування в Галичині та Буковині загальної системи освіти в період російської окупації д 1914–1917 рр.

Початок ХХ ст. ознаменувався активним становленням модерних націй та формуванням чіткої національної ідентичності, що стало можливим завдяки цілеспрямованому процесу націоналізації, який впроваджували держави через дві модерні інституції – армію та освіту. Фактично визначення напрямків розвитку освіти перебувало в політичній площині, що, зі свого боку, змушувало бездержавні європейські народи працювати у напрямку вирішення питань формування власної національної освіти та впровадження широкої мережі навчальних закладів усіх рівнів [1, с. 38].

Зважаючи на відсутність української національної школи в Російській імперії та низький загальний рівень грамотності населення, Галичина та Буковина стали центром розвитку українського національного руху. Тому, головним завданням російського імперського уряду було знищення українського осередку, так званого «мазепинства» [2, с. 426–427], у якому він бачив загрозу можливого відокремлення українських земель від Росії, а також через страх спростування міфу про спільну російську народність, що, на думку влади, могло зруйнувати ядро імперськості.

Зростання уваги політичної еліти Російської імперії до становища українців Галичини і Буковини було результатом напруження в російсько-австрійських відносинах, поширення серед російського політикуму панславістичних настроїв, що сформували основні засади масової пропаганди в російському суспільстві ідеї єдності всіх слов'янських народів [3, с. 728]. Прикриваючись поняттям «слов'янські народи», фактично йшлося про «єдність російського народу від Карпат – до Камчатки», що бездоганно

вписувалося в ідейний задум «виправлення кордонів» на заході Російської імперії [4, с. 7].

На початку ХХ ст. здійснюються перевести це питання з суто теоретичної в площину практичних рішень. З цією метою створюються спеціалізовані товариства, ціллю яких стало поширення серед українського населення Австро-Угорської імперії ідей про культурну єдність галичан та буковинців із російським народом [5, с. 76]. Однією з найвідоміших таких організацій стало вже згадане «Галицко-русское благотворительное общество» тісно пов'язане з націоналістичним чорносотенним товариством «Союз русского народа» та київським «Клубом русских националистов». Ці організації збирали пожертви на діяльність ГРБО, а їхні члени брали активну участь у його заходах [6, с. 511].

Ще на перших зборах товариства 15 грудня 1902 р. заявлено, що «Галичина – ця давньоруська область, відома російській освіченій спільноті лише уривками з географії та історії, життя галицько-руського народу і його культурна боротьба за свою національну самобутність проходять осторонь від уваги російського суспільства» [7, с. 8]. Основні напрямки діяльності ГРБО зводилися до поширення російської літератури та налагодження зв'язків з «руськими» народними читальнями «Товариства ім. М. Качковського» в Галичині та Буковині [8, с. 106]. За роки діяльності організації жодного разу не було відмовлено в наданні російських книг [9, с. 9], лише для шкільної молоді впродовж 1910–1914 рр. із Росії було надіслано їх близько 6 тис. [8, с. 106], також надходили книжки російських письменників та література релігійного спрямування [10, с. 107]. Окрім читалень, товариство опікувалося й москвофільськими школами – близько 20 бурсами [9, с. 9].

Основну мету створення та діяльності різного роду читалень та закладів освіти проросійського спрямування в Галичині та Буковині дізнаємося із спогадів колишнього вихованця бурси Народного дому, у яких він наголошував, що навчально-виховна робота здійснювалася за планом, що

передбачав утвердження в учнів переконання, що вони є «Частиною великого російського народу...» [11, с. 127].

Напередодні Першої світової війни в Росії виникло ще декілька об'єднань, подібних до ГРБО. Серед них у 1913 р. в Москві створено «Карпато-русское общество», яке переслідувало ціль «... культурного зближення зарубіжної Русі із Державною Руссю, боротьбу з переслідуваннями та гоніннями організованих австрійською владою на руських у Галичині і на ті навчальні заклади, у яких велося виховання в руському дусі» [12, с. 6]. Варто звернути увагу на активну «підміну понять», що застосовувала російська машина пропаганди для формування необхідних для державної ідеології міфів. У російському суспільстві з пропагандистськими намірами поширювався патріотичний мовний штамп перекручування слова «руський». У російській мові поняття «русский» за своїм змістом мало два значення: «російський» та «руський», що дозволяло з легкістю маніпулювати тлумаченням слів, особливо серед не надто освіченого населення [13, с. 13]. Прикладом подібної маніпуляції є широке розповсюдження твердження того, що переважну більшість населення Галичини складають «русские», що, з точки зору російського політикуму та суспільства, автоматично робило ці землі історично «руськими» тобто російськими. «Тривале польське панування та понад століття австрійського гніту суттєво змінили зовнішній вигляд Львова, але за своєю суттю місто все ще залишається «руським», як і вся Галицька земля» [14, с. 2]. Доречно наголосити, що поняття «русин» також ототожнювалося із поняттям «росіянин», а українська мова – лише як «говірка» російської [15, с. 155]. Наприклад, під час окупації в 1915 р. після «реального знайомства» із населенням Галичини та Буковини в часописі «Украинская жизнь» особливо наголошували на тому, що «Твердження москвофілів про спільну єдність галицького руського народу із російським базується лише на штучній грі термінології» [16, с. 46]. Наведені приклади «підміни понять» мали закріпити в російській суспільній свідомості впевненість про спорідненість усіх

народностей давньої історичної Русі та потреби їх об'єднання в складі Російської імперії, а також вищість росіян і їхньої культури над іншими слов'янськими народами.

Окупаційна влада маніпулювала поняттями «русин», «руський» (у розумінні «українець», «український»), прагнучи ототожнити їх із «росіянин», «російський» [17, с. 50].

Напередодні війни активізувалася й російська дипломатія особливо та, що займалася питаннями Галичини та Буковини, наприклад, посли у Відні М. Шебеко та Л. Урусов, очільник консульства у Львові та низка інших дипломатів виступали за активнішу політику щодо підтримки москвофільських рухів на цих територіях [18, с. 35]. Однак у цей же час, розуміючи весь ризик таких дій, вони наголошували на необхідності приховувати підтримку проросійських діячів та організацій, а також припинити афішування цими ж організаціями свого прагнення до «воз'єднання з Росією» [18, с. 36].

У цих обставинах надзвичайно важливим та болючим питанням для російської дипломатії став проєкт створення державного українського університету в Львові, що мав відкрити свої двері для студентів у 1916 р. У червні 1914 р. російський посол у Відні надіслав ноту протесту австро-угорському уряду, у якій наголошував, що подібний крок уряд Російської імперії вважатиме ворожим актом проти себе, який, цілком ймовірно, може спровокувати війну між двома державами [19, с. 54]. Князь М. Кудашов у листі з Відня до С. Сазонова ще у жовтні 1913 р. писав, що «Український університет у вправних австрійських руках та й тих же поляків стане вкрай ефективною політичною зброєю у боротьбі з Росією та усім російським» [20, с. 162–164].

В останні роки перед початком Першої світової війни у Галичині нараховувалося близько 3560 народних шкіл, з яких 2510 були українськими [21, с. 929], за іншими даними 2496 [22, с. 65], які відвідувало близько 670 тис. дітей, зокрема, українську відвідувало 440 тис. дітей [21, с. 929].

Гімназій українці мали лише 6: академічна гімназія у Львові, Тернополі, Станіславі, Перемишлі, Коломиї та філію академічної гімназії (2-га гімназія) у Львові. Окрім них, існували паралельні класи при польських гімназіях у Бережанах та Стрию. У той же час поляки мали 39 гімназій та 11 реальних шкіл, а німці – гімназію у Львові [21, с. 930].

Щодо приватного шкільництва, то організувати його взялися УПТ, а від 1910 р. також Крайовий шкільний союз, спільними зусиллями яких вдалося напередодні війни збільшити кількість приватних народних шкіл до 16 [21, с. 929]. Упродовж 1911–1912 рр. Крайовий шкільний союз мав 8 гімназій із 1931 учнем та дві учительські семінарії. Окрім цього, сестри-василіянки мали дівочу гімназію у Львові та учительську семінарію в Яворові [21, с. 930]. У всіх українських державних гімназіях у шкільному році 1911–1912 рр. навчалось 4128 учнів, у приватних українських гімназіях – 1012 учнів. Окрім того, близько 3 тис. українських дітей навчалось в польських гімназіях [23, с. 53].

Найважчим було становище української вищої школи, проте на 1914 р. українцям вдалося відкрити у Львівському університеті 8 професорських кафедр та 4 доцентури [24, с. 19]. Ще менші впливи українці мали у двох інших вищих школах у Львові – Політехніці та Ветеринарній Академії, а також крайовій Академії рільничій в Дублянах [21, с. 929].

У Буковині на 1896 р. нараховувалося 165 народних шкіл, з яких українських – 131, також функціонувало 34 українсько-німецьких та українсько-румунських школи, у яких навчалось до 20 тис. українських дітей. У 1910–1911 кількість українських шкіл зросла до 216, із понад 40 тис. дітей [25, с. 93], що складали близько 800 класів, у яких навчали 822 учителі [26, с. 668]. Чисельність змішаних українських народних шкіл зросла до 8 [25, с. 93], за іншими даними – до 17. У цих школах, окрім української мови, вивчали ще й німецьку або румунську. Якщо в школі було 20 дітей іншої національності, на вимогу батьків для них відкривали окремий клас з бажаною мовою викладання [26, с. 668]. Загалом, на 1910–1911 рр., окрім 216

українських шкіл, на Буковині працювало 177 румунських, 82 німецькі, 12 польських, 5 угорських шкіл [25, с. 93], а також 19 німецько-румунських, 8 німецько-українських, 5 німецько-румунсько-українських, 1 німецько-польсько-українська, 3 німецько-польські та 1 німецько-румунсько-польсько-українська змішана школа [26, с. 670].

Міські школи були спершу німецькими, але пізніше, у 90-х рр. XIX ст., створено перехідні національні класи, які з утворенням окремої української шкільної інспектури в 1906 р. реорганізовано в 4 українські школи в Чернівцях. Середнє шкільництво було на перших порах також німецьким. Лише в 1896 р. відкрито першу нижчу українсько-німецьку гімназію в Чернівцях, перетворену в 1905 р. на вищу [27, с. 80]. Крім Чернівців, після заснування гімназії в Кіцмані в 1904–1905 рр., відкрито в 1908 р. першу і єдину виключно українську гімназію у Вижниці та Вашківцях із 1912 р. працювала приватна реальна гімназія [26, с. 687]. Гімназія у Вижниці мала 6 класів по два відділи в кожному із 543 учнями. Під час російської окупації гімназія втратила все майно, врешті, російська армія, відступаючи з міста, висадила будинок у повітря, залишивши самі стіни. Лише у вересні 1917 р. в гімназії вдалося відновити навчання [28, с. 610]. З першого року відновлення її діяльності до неї записалося 60 учнів. Навчальний заклад був під опікою філії «Української школи» у Вашківцях і на утриманні буковинського громадянства [26, с. 687].

Окрім уже згаданих шкіл, українці у Буковині до 1914 р. мали ще й класи при православної вищій дівочій школі в Чернівцях, сільськогосподарську школу в Кіцмані й Сторожинці кошикарську, різьбарську у Вижниці та ткацьку в Чернівцях [26, с. 688]. Загалом напередодні війни, на Буковині функціонувало 15 середніх шкіл, з яких 13 гімназій та 2 реальні школи, у котрих навчалось близько 1800 учнів й викладало 70 професорів-українців [26, с. 690]. У порівнянні з Галичиною, становище української вищої школи у Буковині було дещо кращим. Від 1875 р. в Чернівцях функціонував університет із німецькою мовою викладання,

однак від самого початку в ньому діяла кафедра української мови й літератури та дві українські кафедри в богословському відділі [21, с. 929].

Отож, напередодні війни у Галичині та Буковині існувала розгалужена мережа українських навчальних закладів та створено проєкт заснування державного українського університету в Львові, що мав відкрити свої двері для студентів у 1916 р., через що ці території стали центром розвитку українського національного руху. З цієї причини, головним завданням російського імперського уряду було знищення українських освітніх установ, які поширювали серед населення ідеї, так званого «мазепинства», у якому він бачив безпосередню загрозу можливого відокремлення українських земель від Росії.

3.2. Освіта в умовах першої російської окупації (1914–1915 рр.)

Захопивши у вересні 1914 р. Галичину, а у жовтні – Буковину, російська влада взялася за організацію управління над окупованими територіями. Після ліквідації всіх структур австрійської влади, сформовано систему російської окупаційної адміністрації, яку очолював воєнний генерал-губернатор [29, с. 23]. На початковому етапі війни політику російської адміністрації на окупованих землях можна охарактеризувати як прямолінійну та непродуману. За вказівкою головнокомандувача арміями ПЗФ, генерала М. Іванова, Г. Бобринський спільно із головним начальником постачання армій, генералом О. Забеліним розробив «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини», затверджене 1 вересня 1914 р. верховним головнокомандувачем Миколою Миколайовичем [30, с. 8]. До питань першочергової важливості, від вирішення яких залежало зміцнення російського впливу серед населення щойно окупованих територій, належало питання формування «нової» системи освіти та організації російських шкіл. Переносити його вирішення до закінчення війни царському уряду видавалося недоцільним принаймні з трьох причин. По-перше, відкриття російських шкіл було «нагальною культурною та життєвою потребою місцевої молоді», яка під час війни опинилася поза навчальним процесом; по-друге, російські школи сприяли залученню місцевого населення до загальноросійської літературної мови, російської культури та державності загалом; по-третє, на випадок, якщо Галичина та Буковина остаточно опиняться у складі Російської імперії створення нової системи освіти необхідна із огляду на формування умов для запровадження загальної обов'язкової освіти в самій Росії [30, с. 19].

18 вересня 1914 р. у Львів прибув ВГГГ Г. Бобринський, першочергове завдання якого в сфері освіти полягало в проведенні низки заходів щодо вже існуючих державних і приватних навчальних закладів та створенні при генерал-губернаторові спеціального органу для управління народною освітою [31, с. 23]. 19 вересня 1914 р. Г. Бобринський видав обов'язкову

постанову «Про заборону функціонування різного роду клубів, спілок та товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині навчальних закладів, інтернатів та курсів, за винятком навчальних майстерень» [30, с. 9]. Постанова носила обов'язковий характер. За її порушення загрожував адміністративний арешт на 3 місяці або штраф у 3 тис. [32, с. 101].

Представником уряду при канцелярії генерал-губернатора та ініціатором реформ у сфері освіти на окупованих територіях став член ДД Д. Чихачов, відомий націоналіст та чорносотенець [33, с. 129]. На початку вересня 1914 р. він подав на ім'я Г. Бобринського записку «По учебному делу в Восточной Галиции и Буковине» [34, л. 11], у якій ставив за мету російської влади створення в найближчі роки виключно російської школи всіх рівнів. Одночасно відомо, що Д. Чихачов діяв не як приватна особа, а саме як представник уряду в освітній сфері при канцелярії генерал-губернатора [22, с. 14].

На думку Д. Чихачова, у всіх вищих навчальних закладах необхідно було призупинити навчальний процес на невизначений час, а питання про їх подальшу долю підлягало вирішенню в законодавчому порядку. Для управління системою освіти на окупованих територіях він пропонував призначити директора та 5 або 6 інспекторів народних училищ, запросивши для цього досвідчених службовців із українських губерній Російської імперії. Окремим пунктом програми було створення курсів російської мови для учителів та запровадження з 1 січня 1915 р. викладання російської мови як обов'язкового предмета в усіх навчальних закладах. Розуміючи проблеми в реалізації цього пункту, рекомендувалося тимчасово дозволити викладання тими мовами, якими воно велось раніше, навіть «на малорусском наречии», однак фонетичний правопис необхідно було змінити на російський [35, с. 91–92]. З метою швидшого втілення в життя русифікації освіти, Д. Чихачов рекомендував вжити заходів для ознайомлення викладацького складу та учнів з російською мовою та літературою, історією, географією Росії через розповсюдження книг, організацію вечірніх та недільних класів, вилучивши

зі шкіл підручники та книги, «ворожі за своїм характером російській державності» [36, арк. 8].

З цією метою в містах та селах, захоплених російськими військами, у громадських місцях розміщувалися відозви від окупаційної влади з наказом, щоб усі, у кого були українські книжки та часописи, «надруковані в Австрії», приносили їх до збірних пунктів, контрольованих військовими. Невиконання наказу підпадало під статтю зберігання «забороненої літератури», а «книжковим злочинцям» загрожував арешт або грошове покарання [37, с. 122–123].

Генерал-губернатор Г. Бобринський поділяв погляди Д. Чихачова. У записці «Про мову в Галичині та Буковині» він наголошував на тому, що «Тепер, коли Червона Русь стала частиною російської держави, штучні успіхи «української мови» та фонетики мають зруйнуватися...» [38, л. 48]. 27 вересня 1914 р. ним видано циркуляр «У навчальній справі у Східній Галичині та Буковині», який містив перелік основних заходів, серед яких: русифікація середньої освіти, припинення діяльності громадських організацій та контроль за російським православним духовенством. Тут же був пункт про ліквідацію всіх початкових, середніх та вищих навчальних закладів, а питання про відновлення занять залежало безпосередньо від благонадійності учителів та рівня володіння ними російською мовою [39, арк. 23]. Отож, у найкоротші терміни планувалося повністю ліквідувати «австрійські» державні навчальні заклади, а також школи з викладанням польською, німецькою та українською мовами, які оголошувалися «глибоко ворожими Росії» [40, л. 34].

Після відповідних наказів припинило функціонування товариство «Учительська Громада», внаслідок чого перестав виходити журнал «Наша школа» [41, с. 18], товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», голова якого М. Якимовський, був жорстоко побитий росіянами [42, с. 104]. Після завершення війни у ювілейному випуску журналу, що видавала «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», зазначалося про складний час

для окупованих росіянами територій. «Москалі з перших ж днів окупації Галичини, навіть не думаючи про закінчення війни, вирішили приступити до негайної русифікації краю» [42, с. 87].

В умовах, коли припинили діяльність навчальні заклади та товариства, самочинно починали формуватися приватні уроки та лекції. Так, у Чорткові, як інформувала колишня учениця місцевої гімназії О. Пігут-Рослякова, розпочалося навчання місцевих дітей у помешканні адвоката, доктора О. Юрчинського, які проводили Д. Пігут, о. О. Гуньовський, о. М. Черник та інші [43, с. 90]. У селі Залісся, неподалік Чорткова, студенти, Є. Стольницький, брати Зельські та В. Слободян організували групове навчання дітей у селянських хатах. Однак група не могла складатися із більш ніж 9 дітей, бо це вже могло вважатися школою, таких лекційних груп було декілька. Студенти навчали сільських дітей грамоти декілька годин на день, «бігаючи від хати до хати, і то в різних частинах села» [43, с. 675]. Така ж ситуація була в Городенці, де студент Г. Байрак, на прохання громади, навчав сільських дітей і готував учнів нижчих класів гімназії [43, с. 333].

Однак навіть такі дії не залишилися поза увагою окупаційної влади. У селі Серафинці на Городенківщині в читальні «Просвіти» продовжували збиратися учні та студенти на лекції та виклади. В одну із неділь, під час чергових зібрань, росіяни оточили читальню та ув'язнили всіх присутніх, одночасно провівши у їхніх помешканнях ревізії. Арештованих утримували в Городенці та через деякий час відпустили [37, с. 44]. Згодом Серафинці відвідав начальник повіту із помічниками [37, с. 123] та тридцятьма солдатами для нової репресивної акції. «Близько третьої години по обіді увірвалися в Народний Дім, але застали там групу дітей та кількох старців. Після того, насваривши дітей, покинули Народний Дім та недалеко на вулиці арештували місцеву вчительку О. Коновалівну разом з її братом, учнем сьомого класу гімназії, студента філософії І. Жогаєвича та матуриста В. Рогожинського. Усіх їх завели у Народний Дім, по дорозі б'ючи кольбами та нагайками, де провели особисту ревізію» [37, с. 124].

Проведено ревізію також в українській приватній гімназії в Городенці, з якої конфісковано багато речей, частину з яких згодом передано місцевому парохіві о. Котлярчукові [37, с. 123]. Окрім будівлі гімназії, обшуки проводили і в родичів викладача цієї гімназії О. Яківчика, який випадково потрапив під «гарячу руку», перебуваючи в Серафинцях. «Поскидали всі образи зі стін, поперевертали речі та вилучили всю бібліотеку, що складалася з українських, польських, німецьких та російських книжок, загальною вартістю близько двох тисяч корон, а також рукописи трьох його наукових розвідок. Самого ж О. Яківчика ув'язнили та відправили в Городенку, де під арештом він перебував аж до приходу австрійської армії [37, с. 124].

Ставалися, на жаль, і трагічні випадки. Після окупації Тернополя російськими військами, директор української гімназії, викладач Р. Цеглинський спільно із своїм сином-студентом, перебуваючи в стані сильного душевного розладу, спричиненого усвідомленням безнадійності свого становища, здійснили самогубство [44, с. 153–154]. Сама ж гімназія під час війни не функціонувала, а в її будівлі розміщувався шпиталь для поранених російських солдатів. Викладачі гімназії І. Брикович та І. Боднар намагалися продовжувати навчання у вигляді курсів у приміщенні народної школи на вул. Валовій [45, с. 47–48]. Однак окремі представники освіти все ж таки співпрацювали із російською владою. Так, у період окупації міську управу Тернополя деякий час очолював директор учительської семінарії Є. Міхалковський [44, с. 153–154].

Після захоплення російськими військами у вересні 1914 р. Станіслава, російська окупаційна влада дозволила розпочати навчання в українській школі. 1 жовтня 1914 р. у вищій реальній школі міста розпочато новий навчальний рік, однак вже через декілька днів ВГГГ Г. Бобринський своїм розпорядженням ліквідував усі школи на окупованій частині Галичини [46, с. 6]. Через значну кількість поранених у школі організували військовий шпиталь. Перебуваючи в будівлі школи, російські солдати влаштували справжній погром, дійшло навіть до розпалювання пічок книгами зі шкільної

бібліотеки, неушкодженими залишилися тільки природничий кабінет та частково фізична лабораторія [46, с. 7].

У вересні 1914 р. в Станіславі відновлено навчання також в Українській державній гімназії [47, с. 95], але за відсутності педагогічних кадрів, мобілізованих ще на початку війни в австро-угорську армію, їх роль виконували студенти цієї ж гімназії. Наприклад, студент права Т. Мацьків викладав у гімназії грецьку та німецьку мови [48, с. 264–265]. Тоді ж функціонування польських та німецьких навчальних закладів було заборонено повністю [47, с. 96]. Проте в грудні того ж року діяльність гімназії припинено, а її директора М. Сабата і викладача І. Дем'янчука заарештовано як військових заручників та вивезено до Львова [49, с. 17]. М. Сабату згодом вдалося вибратися на волю, а І. Дем'янчука та інших заручників вивезено вглиб Росії [50, с. 280]. Під час другої окупації Станіслава упродовж 1916–1917 рр. навчання в гімназії не проводилося. Варто ще наголосити, що до червня 1914 р. гімназія була виключно для юнаків, під час російської окупації, від вересня – до грудня 1914 р., вона стала коєдукаційною, тобто змішаного типу [48, с. 264–265].

Ще однією яскравою ілюстрацією ставлення російської влади та військових на окупованих територіях до навчальних закладів може слугувати приклад гімназії у Дрогобичі. Як і на інших землях Галичини та Буковини навчання в місцевій гімназії в період 1914–1915 шкільного навчального року припинилося після відповідних розпоряджень окупаційної влади. Незважаючи на те що перші невеликі авангардні загони російської армії, вступивши 16 вересня 1914 р. в місто, жодним чином не завдали шкоди місцевій гімназії [51, с. 3], уже 20 вересня поточного року, після того, як у приміщенні навчального закладу розквартирували відділ козаків, військові, без жодних на те об'єктивних причин, почали по-варварськи знищувати матеріально-технічне забезпечення гімназії [51, с. 4]. З огляду на ситуацію, що склалася та з метою збереження обладнання для нормального процесу навчання в майбутньому, очільник української бібліотеки в гімназії

В. Більчак та викладач латинської мови Ю. Шабовський звернулися зі скаргою до Д. Сазонова, полковника донського козацького корпусу, який мав безпосередній вплив на козаків, розміщених у приміщенні гімназії. Д. Сазонов, після особистих відвідин навчального закладу, видав розпорядження козакам не лише припинити будь-який розбій у будинку та навколишній території, але й оголосив гімназію в статусі його персональної опіки [51, с. 3]. Однак козаки, покидаючи приміщення гімназії, як вказувалося у звіті «з ненависті та помсти» здійснили ще більший розбій, аніж раніше [51, с. 4], після чого в місті все ж запанував спокій, що дало можливість навести лад та упорядкувати гімназійну канцелярію директора. Викладацький склад, який залишився в Дрогобичі, серед яких уже згадувані В. Більчак та Ю. Шабовський, розпочали відновлення та організацію роботи із гімназійною молоддю [52, с. 42].

21 жовтня 1914 р. гімназія ім. Франца Йосифа I, ще один дрогобицький навчальний заклад, що зазнав серйозних збитків під час перебування в ньому підрозділів російських солдатів. «Фактично цілковито знищено кабінет фізики та природничої історії, розбито прилади зі скла, спалено чималу кількість книг з бібліотеки та пошкоджено велику кількість іншого інвентаря» [52, с. 42]. Якщо раніше після скарг на протиправні та злочинні дії російських солдатів була адекватна реакція, то цього разу, окрім усних обіцянок, жодних розпоряджень, що могли б покращити ситуацію, не видавалося. Погроми продовжувалися до грудня 1914 р., коли після відповідного наказу окупаційної влади, у декількох класах будинку гімназії розташували добродійний комітет, що поклало край розбоям [51, с. 3].

Загалом, за час першої окупації Дрогобича російськими військами в 1914–1915 рр. в гімназії найбільше потерпіли архів, бібліотечні фонди та безпосередньо навчальні кабінети [51, с. 34–39]. За підрахунками, загальні матеріальні втрати оцінили у 88717 тис. корон, що в наступний 1915–1916 рр. навчальний рік, після звільнення міста австро-угорською армією, не дозволяло керівництву навчального закладу швидко відновити матеріально-

технічне забезпечення, зважаючи на обмеження бюджету, пов'язані із воєнним часом [52, с. 44].

«Гіперактивність» російських солдатів пов'язаних із знищенням книг, які зберігалися в гімназії цілком відповідало 4-му та 5-му пунктам уже згаданої обов'язкової постанови Г. Бобринського від 19 вересня 1914 р. «Про заборону функціонування різного роду клубів, спілок та товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині навчальних закладів, інтернатів та курсів, за винятком навчальних майстерень». Відповідно до четвертого пункту постанови заборонявся продаж у книжкових магазинах та торгових ятках, а також видача для читання з бібліотек книг російською мовою та «малорусском наречие», виданих за межами Російської імперії. Згідно із п'ятим пунктом заборонено продавати та видавати з бібліотеки книги для читання написані іншою мовою чи діалектом, окрім російського, а також ті книги, тексти яких, на думку окупаційної влади, були ворожими за своїм характером щодо російської влади та його народу [53, с. 11–12]. Друк видань іншими мовами також заборонявся, через що гімназійні звіти, які виходили щорічно, під час окупації перестали друкувати [53, с. 12].

У жовтні 1914 р. в Калуському повіті за розпорядженням тернопільського губернатора князя І. Чарторизького зупинилася діяльність усіх українських організацій та товариств, а все їх майно конфіскували на користь російської казни. У Коломийському повіті зазнали руйнувань читальні «Просвіти», а українські книги знищено або конфісковано. Така ж ситуація була в Богородчанському повіті, у якому постраждали приміщення читалень та «Січей», майно яких частково знищено або вивезено до Росії. У читальнях «Просвіти» Мостиського та Стрийського повітів конфісковано все майно, окремі приміщення передано під розквартирування військових та шпиталі [54, с. 697]. Випадки використання будівель навчальних закладів для потреб російської армії траплялися досить часто, що було цілком логічно із практичної точки зору воєнного часу, однак були грубим порушенням міжнародних законів ведення війни. Наприклад, у кінці вересня 1914 р.

школу в селі Стрільбичі, що лише влітку поточного року отримала нове приміщення, зайняв штаб російської армії: «...австрійські війська з протилежної сторони сильно обстрілювали школу, знаючи, що в ній розташувався штаб ворожої армії» [55, с. 34].

Чи не найбільшчим заходом з боку російської окупаційної влади стали численні випадки фактичного видворення учителів із помешкань, наданих їм при школах, у яких вони працювали. На Тернопільщині ситуація дійшла до того, що повітові учителі вимушено покидали свої населені пункти та переїжджали на проживання до Тернополя, де зверталися за допомогою до місцевого губернатора І. Чарторизького. Так, на його ім'я надійшло прохання про повернення залишеного в будинку майна від учительської сім'ї Пилиповських із села Скориків [39, арк. 29]. Як не дивно, але це звернення, попри позицію російського уряду та ВГГГ Г. Бобринського, не залишилося поза увагою та вирішене на користь прохачів [39, арк. 31].

Масові скарги-прохання з боку вчителів Збараського повіту про перевищення повноважень місцевої окупаційної адміністрації змусили І. Чарторизького звернутися до начальника повіту за роз'ясненнями щодо причин таких розпоряджень. Виправдовуючись, начальник Збараського повіту вказував на те, що, на його думку, указ про опечатування шкіл передбачав також і виселення учителів разом із сім'ями з пришкільних помешкань, однак визнавши свою помилку, дав розпорядження місцевим війтам припинити виселення учителів, а тих, хто вже був виселений, як, наприклад, О. Гринкевич із Зарубинців та його колеги із Гниличків, Залуччя, Чернихівців та інших сіл, отримали змогу повернутися у свої помешкання [39, арк. 23–24, 31–32]. Незважаючи на позитивні зрушення у вирішенні ситуації, сама процедура повернення у власність учителям залишеного майна та відновлення права на житло займала доволі тривалий час.

3 жовтня 1914 р. Г. Бобринський надіслав на розгляд генерала М. Іванова проєкт «Тимчасового положення про нагляд за навчальною частиною...». У пояснювальній записці до якого, серед іншого, він

пропонував: 1) надати безпосередньо генерал-губернатору дозвіл, у разі потреби, видавати розпорядження для регулювання різних сторін освітньої сфери; 2) для контролю за освітою на захоплених територіях необхідно запровадити посаду директора народних училищ з місцем перебування у Львові. На яку рекомендував Б. Плеского, директора народних училищ Київської губернії; 3) у кожній зі створених трьох губерніях запровадити по дві штатні посади інспекторів з місцем перебування у Львові, Тернополі, Станіславі, Чернівцях, Стрию та Коломиї. На посади інспекторів варто запросити фахових спеціалістів з Київського навчального округу, які володіли українською мовою та знайомі з польською мовою [56, арк. 10–11].

Практичні заходи щодо реалізації ідей Г. Бобринського з контролю за навчальними закладами покладено на створену наказом верховного головнокомандувача від 25 листопада 1914 р. дирекцію народних училищ [57, л. 19], директором якої призначено Б. Плеского [58, с. 66]. Планувалося, що новоутворена структура буде організована за прикладом однойменної установи Київської губернії, типової для Російської імперії [57, л. 19]. В умовах воєнного часу дирекція стала, по суті, виконавчим органом ВГТГ у сфері народної освіти, першочергове завдання якого полягало в розробленні нового проєкту організації навчання, створенні мережі навчальних інспекцій та організації курсів російської мови для вчителів [57, л. 38].

На практиці найважчим виявилось питання забезпечення російськомовними кадрами, оскільки без них, просування будь-якої реформи гальмувалося [59, с. 79]. Дотримуючись політики тотальної русифікації, окупаційна влада вдавалася до набору необхідних працівників на території Російської імперії. Так, інспектором Львівського шкільного округу призначено колишнього інспектора народних училищ Полтави В. Овсієвського, інспектором народних училищ Львова – інспектора народних училищ Полтавської губернії П. Феценка, інспектором народних училищ Тернополя – інспектора народних училищ Чернігівської губернії П. Архангельського та ін. [60, арк. 1–2].

Понад 300 заяв осіб, які претендували на посади учителів у Галичині та Буковині розглядала спеціальна комісія при дирекції Київського навчального округу впродовж 1914–1915 рр. [61, с. 14]. «Відбираючи» спеціалістів, особливу увагу дирекція приділяла не стільки їх фаховості й професіоналізму, як благонадійності та особистим зв'язкам. З одного боку, такий ажіотаж можна пояснити фінансовою вигодою, оскільки за документами учителів відправляли у відрядження з повним державним утриманням та збереженням основних місць роботи [62, арк. 3]. З іншого, це свідчило про те, що в Російській імперії існував кадровий дефіцит учителів.

Імперській владі фінансово й ідеологічно вигідніше було формувати їх на місцевому рівні. 16 грудня 1914 р. оголошено про створення двомісячних курсів «общерусского литературного языка» для учителів Галичини та Буковини [64, арк. 12] після чого, наприкінці грудня 1914 р. начальники повітів отримували відповідні розпорядження про організацію в очолюваних ними повітах у січні наступного року педагогічних курсів для учителів. Заявки на участь приймалися упродовж десяти днів – до 27 грудня 1914 р. За цей короткий проміжок часу повітове керівництво обов'язково мало перевірити майбутніх слухачів на благонадійність [63, арк. 1–8]. Учасниками курсів могли бути як чоловіки, так і жінки, які займалися педагогічною діяльністю, а також усі ті, хто виявляв бажання проявити себе в освітній сфері. Для потреб слухачів курсів передбачалося надання тимчасових гуртожитків [38, арк. 266–267]. Першочергово курси організували у великих містах, які могли б забезпечити відповідні умови, проте не усі охочі мали можливість стати слухачами, хоча запис був безкоштовний. Найважливіша умова – поверхнєве знання російської мови. Кожен кандидат мав скласти вступний екзамен з етимологічного правопису, після чого присягнути на вірність Миколі II [65, арк. 7]. Отож, у Львові із 230 охочих відвідувати курси зарахували лише 68 осіб, у Самборі із 120 – 58, у Тернополі на курси прийняли 63 особи – 155, у Станіславі на курси записали 62 слухачі [35, с. 96]. Намагання відкрити курси в Чернівцях реалізувати не

вдалося, зважаючи на незначну кількість слухачів [66, арк. 1–4]. У Львові, Самборі, Станіславі та Тернополі при місцевих інспекціях народних училищ додатково організовували педагогічні бібліотеки для учителів, які закінчили курси, з метою їх самоосвіти [35, с. 97].

На посади лекторів та учителів обирали педагогів зі шкіл українських губерній Російської імперії. Наприклад, у Тернополі історію російської літератури та культури викладав інспектор народних училищ Житомирського повіту А. Боголіпов, граматику – учитель Бердичівської вищої школи Н. Макієнко. У Самборі граматику викладав вчитель гімназії з Черкас Т. Бакулин, історію російської літератури та культури – учитель II-ї гімназії з Києва Є. Февралев [22, с. 55]. У Чернівцях, запланований на 23 січня 1915 р. курс, не відбувся, але серед викладачів були: учителі Чернігівської реальної школи В. Парадієв, Коростишівської учительської семінарії Г. Соколовський, Уманської вищої початкової школи Н. Янченко і Чигиринської початкової школи Л. Рвачев [22, с. 56].

У кінці 1914 р. в газеті «Прикарпатская Русь» надруковано оголошення про відкриття в Петрограді М. Лохвицькою-Скалон за дозволом МНО п'ятимісячних курсів для галичан. Заявки на участь у курсах приймала москвофільська «Народна Контора» у Львові. Загалом вдалося відправити в Петроград 168 охочих, частина з яких досить швидко повернулася на Галичину. Фонди на курси надало відділення ГРБО в Петрограді, а фінанси міські думи, серед яких Петроградська виділила 7,5 тис. руб. Згодом РМ асигнувала ще 85 тис. руб. [67, с. 67]. Частина членів міської думи, серед яких М. Коробка та М. Шнітков, виступила проти виділення коштів на організацію курсів, вважаючи такий крок передчасним із низки причин: по-перше, за відсутності повної та об'єктивної інформації щодо ситуації та утвердження російської влади у Галичині; по-друге, ГРБО просило виділити фінансову допомогу, однак це була не благодійна, а політична організація, втручання якої в роботу міської думи вважалося неприпустимим [68, с. 99]. Однак прохання підтримав міський голова та більшість членів думи і кошти

виділено [69, с. 128]. Відкриття курсів відбулося 31 січня 1915 р. у присутності низки міністрів уряду Російської імперії. У вітальній промові до галицьких учителів міністр народної освіти П. Ігнат'єв вчергове згадав пропагандистське кліше про «збирання земель руських», наголосивши на тому, що «Черпайте із скарбниці руського духу та повертайтеся у свої села нести святі завіти великих збирачів земель руських на славу Господаря землі руської, волею якого завершився процес про який мріяли цілі покоління протягом шести століть» [22, с. 58]. Оберпрокурор Синоду В. Саблер під час виступу особливу увагу звернув на церковні школи та релігійні пісні, з якими обов'язково мали ознайомитися галичани та буковинці [67, с. 67].

Д. Чихачов у листі від 8 березня 1915 р. повідомляв міністра народної освіти Російської імперії про те, що на окупованих територіях розпочато підготовку учителів та вже за час перших педагогічних курсів вдалося підготували близько 150 кандидатів на учительські посади. Передбачалося, що педагогічні курси на землях Галичини й Буковини та в Петрограді мали підготувати близько 300 претендентів на посади учителів у школах. Цієї кількості нових педагогічних кадрів було критично мало, зважаючи на підрахунки Д. Чихачова, у відповідності з якими, у вересні 1915 р. планувалося відновити навчання не менше ніж у 900 школах [70, арк. 1–11].

З метою вирішення цієї проблеми, одразу ж після завершення зимових двомісячних курсів ВГГГ Г. Бобринський звертався із клопотанням до головного начальника постачання армій ПЗФ про надання кредиту для організації найближчим часом ще дванадцяти курсів. У відповідь на звернення Г. Бобринського виділено необхідний кредит у розмірі 67880 тис. руб. на організацію в травні-липні 1915 р. та підтримку тримісячних учительських курсів у десяти різних населених пунктах Галичини та Буковини. У цю суму також входила організація гуртожитків та повне утримання 600 курсантів [34, л. 55]. Організувати тримісячні курси мали в Тернополі, Тереховлі, Львові, Золочеві, Бродах та Сокалі [71, арк. 18]. Ще 5550 тис. руб. виділено для організації в Галичині десяти зразкових

початкових шкіл (5 у містах і 5 у сільській місцевості) для ознайомлення курсантів з методами викладання у російських школах та проведення ними пробних уроків [56, л. 10 об].

Окрім цього, виділено кредит у розмірі 8200 тис. руб. [72, л. 248] на відкриття в Києві шеститижневих повторних курсів російської мови та інших предметів на 120 слухачів, які вже навчалися на зимових двомісячних курсах [71, арк. 4–18]. Завдяки виділеним коштам, київські курси розпочали роботу 6 травня 1915 р. та проходили в приміщенні педагогічного музею ім. цесаревича Олексія. Перша група охочих, яка виїхала до Києва, складалася із 103 учителів: 51 чоловіка та 52 жінок, з яких 52 православні, 44 греко-католики та 2 римо-католики [22, с. 59]. У день їх відкриття головний начальник Київського військового округу, генерал-ад'ютант В. Троцький відправив Миколі II лист із наступним текстом «слухачі тимчасових вчительських курсів для галичан у Києві після молебня, відслуженого з нагоди відкриття курсів, просили мене привести до стоп Вашої Імператорської Величності вираження почуттів їх безмежної любові та відданості та їх готовності докласти всіх зусиль до виховання дітей у Галичині в дусі російських державних. У відповідь Микола II надіслав телеграму: «передайте слухачам тимчасових вчительських курсів для галичан мою подяку за висловлені відчуття відданості та мої побажання успіху в майбутній діяльності. Микола» [73, л. 22].

До програми нових курсів, із врахуванням досвіду зимових двомісячних, увійшли наступні навчальні дисципліни: стилістика (вправи з розвитку усного та письмового російського мовлення) – 40 год., історія російської літератури XIX ст. (розпочинаючи з О. Пушкіна) – 48 год., історія Росії – 24 год., географія Росії – 24 год., короткі нариси педагогічної психології – 25 год., короткий нарис історії російської педагогіки – 15 год., методика арифметики – 25 год. [74, л. 171].

Дирекція народних училищ особливу увагу акцентувала на успішності багатьох курсантів на заняттях та на сприятливому впливові курсів на

зміцнення у свідомості викладачів-галичан ідеї «русской государственности», що сприяло б формуванню в них «російської самосвідомості». Показником цього став перехід низки курсантів із Станіслава та Тернополя у православ'я, щоправда кількість охочих змінити віросповідання не вказувалася, що може свідчити про незначну статистику, однак такі факти були вигідними для імперської пропаганди [74, л. 172].

26 квітня 1915 р. при Синоді відбулася нарада, у ході якої піднімалося питання щодо облаштування в Петрограді, у приміщенні Свято-Володимирівської церковно-учительської школи тримісячних педагогічних курсів для кандидатів на учительські посади в церковно-парафіяльні училища Галичини та Буковини. На ній ухвалено рішення про відкриття таких курсів з 1 травня 1915 р. [74, л. 173] за такою програмою: Закон Божий, російська та церковнослов'янська мова, церковний спів, історія Росії, історія російської літератури, географія Росії. Передбачалося також, що слухачі отримають деякі відомості про історію слов'янських народів та історію російської церковної школи [74, л. 174].

Окрім урядових курсів, аналогічні активно організовували місцеві москвофіли. Зокрема, «Товариство ім. М. Качковського» відкрило декілька осередків чисельністю до 50 осіб для організації курсів російської мови. У лютому 1915 р. у Львові відкрито шеститижневі курси російської мови, на яких навчалося 140 учнів, і одночасно тримісячні курси, які охопили ще 100 селян [75, арк. 1–2]. У планах товариства було відкриття у великому залі «Народного дому» у Львові серії лекцій з історії російської словесності, на яких особлива увага приділена російським письменникам та поетам, серед яких І. Гончаров, Ф. Достоевський, М. Лермонтов, О. Пушкін, Л. Толстой та іншим [76, с. 117]. У травні поточного року товариство заснувало безкоштовні чотиримісячні курси російської мови та словесності, історії і географії для молоді середніх шкіл, що проводилися з понеділка – до суботи з 11 – до 13 год. [77, л. 1–2], та практичні курси російської мови для дорослих [78, арк. 1]. Для організації курсів російської мови головнокомандувач

арміями ПЗФ надав дозвіл на виділення грошової допомоги товариству в розмірі 20 тис. руб. [79, арк. 1]. Генерал-губернатор надав 3 тис. руб. на шеститижневі курси та 16,5 тис. руб. на відкриття десяти зразкових навчальних закладів з російською мовою викладання [79, арк. 10]. Однак, незважаючи на фінансову допомогу, товариство продовжувало відчувати брак не лише коштів, але й необхідної літератури. Учасниками курсів переважно виступали місцеві студенти та педагоги із москвофільськими поглядами, викладачами ж були російські учителі та професори [80, с. 28].

Відповідальним за курси був Ю. Яворський [81, с. 48], який ще 22 вересня 1914 р. в газеті «Прикарпатська Русь» опублікував статтю про майбутнє Галичини, у якій писав, що «Перш за все повинна переможно піднятися велика і могутня панівна російська мова! У школах і канцеляріях, на зборах, у пресі, в оголошеннях та промовах. В історично російському краї не повинно бути іншої мови, окрім російської» [22, с. 22]. Він закликав у межах Галичини та Буковини мовою початкової, середньої та вищої школи якнайшвидше зробити виключно російську, а провід у шкільництві надати педагогам з Росії [22, с. 65–66]. Свою позицію Ю. Яворський пояснював тим, що серед призначених із місцевої еліти учителів, до школи можуть потрапити «непримиренні вороги російської культури і народності взагалі – мазепинські агітатори» [67, с. 80]. У цьому русофіли випередили навіть російських чиновників, які рекомендували розрізняти ватажків «українського руху» і наступну за ними «сіру обивательську масу», не допускати на державну службу лише перших, а з іншими «...тримати себе цілком смиренно, забувши минулу їхню діяльність» [82, л. 2].

Москвофіли наполягали тільки на «російській школі», вважаючи її одним із найважливіших чинників процесу відродження культурного життя окупованих територій [83, с. 153], не оминули питання польської мови, яку радили не допускати в етнографічні межі Галичини та Буковини, щоб призупинити колонізацію та утвердити «російський» характер цих земель [76, с. 107]. Через запровадження високої відсоткової ставки, у планах

москвофілів було бажання обмежити євреям можливість доступу до освіти, у той же час для місцевих «русских» навчання було безкоштовним [76, с. 137].

У січні 1915 р. відновив роботу «Російський учительський учительский союз», першим почесним членом якого обрано В. Бобринського – троюрідного брата ВГГГ Г. Бобринського. Як наголошувала москвофільська газета «Прикарпатская Русь», саме завдяки діяльності В. Бобринського вдалося суттєво зменшити та обмежити «натиск офіційної австро-мазепинської школи» і виховати частину молоді в «російському дусі». Згодом керівництво товариства зверталося до влади краю із проханням про відкриття двох приватних учительських семінарій, окремо для чоловіків та жінок [84, с. 3].

Оскільки забезпечити відразу всі школи новими навчальними програмами і учительськими кадрами було неможливо, російська влада обрала шлях тотального закриття усіх навчальних закладів, з поступовим відкриттям деяких з них через декілька місяців. Питання володіння учителями російської мови для вирішення шкільної проблеми мало принципове значення як для місцевих москвофілів, так і для окупаційної влади. З цієї причини на адресу ВГГГ надходили листи із проханням відкласти відкриття навчальних закладів до серпня 1915 р., зважаючи на низький рівень володіння місцевими учителями російською мовою [85, арк. 9].

Фактичне закриття усіх навчальних закладів викликало обурення місцевого населення, частини членів ДД та Державної Ради, поміж яких був П. Мілюков [86, л. 44]. На початку жовтня 1914 р. він украй негативно оцінив акти насильства і русифікації в Галичині та Буковині. «Після захоплення території, населення якої мало широкі політичні права, вилучати книги українською мовою, закривати всі культурні й освітні товариства, ліквідувати все те, чого домоглися українці тривалою боротьбою – це створити ґрунт для нової боротьби, але вже проти русифікаторського націоналістичного курсу нашої бюрократії...» [87, с. 402]. На думку

П. Мілюкова, така політика матиме фатальні наслідки для російських інтересів, позаяк налаштувала проти Росії все українське населення окупованих територій, що на початку зустрічало російську армію зовсім невороже і яке могло ставитися до неї як до «визволительки», якби це «визволення» не обернулося відразу в «насильство над совістю й переконанням мільйонів людей» [88, с. 26].

17 грудня 1914 р. Г. Бобринський видав циркуляр, яким дозволяв відкрити з 1 січня 1915 р. приватні школи, але після виконання низки умов, серед яких: 1) особистий дозвіл генерал-губернатора; 2) надання списку учителів; 3) обов'язкове вивчення російської мови 5 год. тижнево; 4) при вивчення історії та географії використовувати підручники, затверджені МНО Російської імперії [89, арк. 1–21]; 5) у навчальних закладах римо-католицьких орденів не повинні навчатися діти православного та греко-католицького віросповідань. Порухення хоча б одного із цих правил мало призвести до закриття навчального закладу [83, с. 154]. Однак дія цього розпорядження не поширювалася на державні школи і вищі навчальні заклади, які надалі залишалися закритими [89, арк. 1–21].

Після появи циркуляру, дирекція народних училищ розпочала розгляд заяв про відкриття шкіл, інспектування навчальних закладів, вивчення персонального складу вчителів та навчальних програм. З цією метою у Львові, Тернополі, Станіславі, Чернівцях та Самборі створено навчальні інспекції, що мали стати основою місцевих органів управління у сфері освіти. Саме на них покладено функцію контролю за навчальними закладами. За інформацією із документів дирекції народних училищ до лютого 1915 р. відкрито 12 приватних польських шкіл [90, арк. 1–3]. Проте в інших джерелах можна знайти дані, що з понад 20 приватних шкіл Львова лише 6 отримали дозвіл на роботу [91, с. 181]. Також зустрічаються відомості про відкриття лише двох шкіл [92, с. 96], але здебільшого документи вказують про функціонування 10 приватних шкіл [93, с. 36–37], що близько до офіційної статистики.

Представники українського шкільництва Львова також розробляли план відкриття українських шкіл, якщо не виключно українських, то хоч з російською мовою як окремим предметом. З цією метою здійснено приватну спробу «вивідати» у воєнних колах їх ставлення до ідеї відновлення роботи українських шкіл, а вже після того вирішувати чи подавати офіційне прохання. Із отриманої інформації стало відомо, що народні школи можуть бути лише російськими або польськими, про українську школу не може йти й мова. Незважаючи на негативну відповідь, усе ж вирішено звернутися до міського шкільного інспектора, який у свою чергу, повідомив що «про українську мову можна навіть не мріяти, у міських школах українська мова буде повністю ліквідована, а польські школи залишаться» [89, арк. 1–21].

Траплялися випадки і самовільного відкриття шкіл. Зазвичай досить швидко про організацію нової школи доносили, після чого до неї навідувалися інспектори та рапортували дирекції народних училищ про порушення циркуляра ВГГГ. Архівні матеріали свідчать про незначну кількість таких шкіл [71, арк. 4], у відповідності з мемуарною літературою, можна припустити, що подібна практика була більш поширена [33, с. 90]. Наприклад, у Львові в квітні 1915 р інспекторами С. Чебаном та О. Юшкевичем виявлено семикласний польський навчальний заклад, у якому навчалася упродовж 4 місяців 77 учнів [94, арк. 38].

До березня 1915 р. проєкт реформи початкової та середньої освіти був практично готовий. Російська окупаційна адміністрація розраховувала упродовж 5 років відкрити на захоплених територіях 9 тис. народних шкіл, щорічно відкриваючи 1800. Одночасно з цим, для підготовки необхідної кількості педагогічних кадрів, передбачалося відкрити 70 вищих народних училищ, 25 чоловічих та 25 жіночих гімназій, 10 учительських семінарій та щонайменше 2 учительські інститути [35, с. 94]. Щодо фінансування реформи освіти, то у випадку її реалізації упродовж п'яти років, у перший рік видатки мали складати 4,2 млн руб., якщо ж на її здійснення планували десять років, то у перший рік витрати передбачалися на рівні 2,1 млн руб.

Щороку сума мала зростати та у 1919–1920 рр. досягнути 14,8 млн руб. при п'ятирічному плані та 7,4 млн руб. при десятирічному плані відповідно [67, с. 68].

За час першої російської окупації Галичини та Буковини відкрито кілька так званих «повністю російськомовних» зразкових початкових шкіл. Особливо активно розгорнулася подібна діяльність у Тернопільській губернії – у селах Великі Бірки, Ігровиці, Великому Глибочку [95, арк. 1–29]. 25 січня 1915 р. відкрито першу російську школу в селі Запитів Львівського повіту. Урочисте відкриття відвідали брат генерал-губернатора, граф О. Бобринський, член ДД Д. Чихачов та відомий москвофіл В. Дудикевич [83, с. 154]. Планувалося також відкриття «російської урядової народної школи» в місті Городок Львівської губернії, у селі Ямниця Тернопільської губернії та селі Могиляни Жовківського повіту і заснування упродовж 1915 р. ще 100 початкових шкіл та двох російських гімназій у Львові. Спочатку на цей проєкт передбачалося виділення 125 тис. руб., згодом сума зросла до 175 тис. руб., однак з канцелярії головного начальника постачання ПЗФ в березні 1915 р. надійшла відмова у фінансуванні [90, арк. 2–3].

Така позиція цілком зрозуміла, оскільки майже всі видатки 1915 р. були зменшені в порівнянні з видатками 1914 р., а деякі вилучено з фінансування взагалі, у тому числі утримання освітніх закладів [96, с. 761]. Збільшення витрат передбачалося в бюджеті лише за статтями, обумовленими підвищеними витратами, пов'язаними з присутністю російських військ, підтриманням санітарного стану та правопорядку, утриманням поліції [97, р. 156], ремонту шосейних доріг, мостів, каналів та непередбачувані витрати [98, с. 194].

Попри зменшення фінансування, упродовж вересня 1914 – травня 1915 рр. російська окупаційна влада, за підтримки місцевих москвофілів, зуміла відкрити 10 російськомовних початкових шкіл. Значно більших успіхів досягло православне духовенство. Перші школи відкрито вже у жовтні 1914 р., нагляд за якими архієпископ Євлогій доручив єпархіальній шкільній раді

[32, с. 105]. На березень 1915 р. вдалося відкрити 33 церковнопарафіяльні школи, які Волинська єпархія посилено забезпечувала іконами, портретами царя та навчальними посібниками [99, с. 245]. На засіданні 28 лютого 1915 р. волинська єпархіальна шкільна рада надіслала відкритим церковним школам 100 ікон, портрети Миколи II та збірники церковних пісень [67, с. 68]. З перших днів війни вища церковна влада заявляла про необхідність розвитку шкільництва, як невід'ємної складової русифікації, ставила за мету відкрити в кожній православній парафії церковну школу [100, с. 37].

Цікавий та показовий випадок стався у селі Городенка в 1915 р. А. Крушельницькому, останньому «воєнному» директорові, вдалося отримати від російської військової влади право на відкриття повної гімназії на 1915–1916 навчальний рік [37, с. 144]. Події, пов'язані з її відкриттям, А. Крушельницький описав у роботі «Школа під російською окупацією: (Причинки до історії українського шкільництва в Галичині в 1914–1917 рр.) [101].

Вагому роль у відкритті гімназії відіграв Д. Дорошенко, тоді ще уповноважений «Всероссийского союза городов» [102, с. 7] на територіях, окупованої російською армією частин Галичини та Буковини [43, с. 90]. Завдяки спільним зусиллям А. Крушельницького та Д. Дорошенка в Городенці відновлено навчання у фактично єдиній приватній українській гімназії в Галичині, яка допомогла багатьом закінчити середню школу матуральним іспитом [37, с. 144]. Доволі складно судити про так звані «спільні зусилля» А. Крушельницького та Д. Дорошенка у відновленні гімназії Українського педагогічного товариства в Городенці, оскільки аналіз бібліографічної та епістолярної спадщини її директора не зафіксував жодного листа до Д. Дорошенка не лише з зазначеного приводу, але й на будь-яку іншу тематику [103].

На думку деяких дослідників, її відновлення обумовлено тим, що з 1915 р. А. Крушельницький був бургомістром Городенки та в силу свого службового становище, мав певні контакти як з російською військовою, так і

цивільною владою [104, с. 84]. Як свідчать архівні джерела, військова влада не чинила особливих перешкод освітньому процесові. Навіть більше, дозволила користуватися трьома класами у гімназії, для решти планували навчання в бурсі [арк. 62–63].

Навчання відбувалося звично за старими довоєнними програмами, за винятком німецької мови, яку в той час було заборонено викладати аж до падіння царату в 1917 р. [37, с. 148]. Зазначена теза не відповідає дійсності, позаяк А. Крушельницький писав про те, що 1 травня 1916 р. він довів до відома керівництво повіту про те, що з 11 травня поточного року в гімназії відновлюється вивчення німецької мови як обов'язкового предмету в усіх класах і відкривається українська й німецька бібліотека [101, с. 25].

Мабуть, зважаючи на авторитет та впливи Д. Дорошенка, представники російської окупаційної влади в Городенці якийсь час взагалі не відвідували школу, що дозволило проводити навчальний процес та виховання в національному дусі, українською мовою та з українських підручників, виданих «Українським педагогічним товариством» у Львові. Перша ж офіційна перевірка гімназії проведена аж на початку 1917 р., шкільним інспектором із Кам'янця-Подільського, за результатами якої жодних порушень у роботі навчального закладу виявлено не було. Загальна кількість класів складала вісім із майже трьома сотнями учнів. Учні походили не лише із Городенки, а й із сусідніх повітів: Борщівського, Коломийського, Заліщицького та Чортківського [37, с. 148]. Директор гімназії повідомляв, що навіть учні колишньої польської гімназії, що не функціонувала, вступали до зазначеного навчального закладу, позаяк прийом документів тривав до 10 листопада 1915 р. [105, арк. 69].

Зрозуміло, що фінансувати український навчальний заклад із російського бюджету чи за рахунок російських благодійних організацій було неможливо. Вихід із цієї ситуації знайшли через організацію кооперативу, що вів обмінну торгівлю з Кам'янцем-Подільським, куди вивозили нафту та сіль, а назад привозили цукор, шкіру тощо [37, с. 149]. Її директор,

А. Крушельницький не лише добився дозволу відновити навчання в гімназії та повернути закладу його будівлю, але й згодом став очільником Городенки, що вкотре може свідчити про близькі та приятні стосунки із Д. Дорошенком [37, с. 149].

Отож, захопивши Галичину та Буковину, російська окупаційна адміністрація розпочала реалізацію планів щодо формування «нової» системи освіти та організації російських шкіл. На думку представників російської влади, відкриття російських шкіл було «нагальною культурною та життєвою потребою місцевої молоді», яка під час війни опинилася поза навчальним процесом, а російські школи сприяли залученню місцевого населення до загальноросійської літературної мови, російської культури та державності загалом.

3.3. Вплив російської окупаційної влади на освіту (1916–1917 рр.)

Подальші кроки щодо реалізації політики у сфері освіти були зірвані успішним наступом австро-угорських та німецьких військ у травні-червні 1915 р., що спричинив поспішний відступ російської армії із території Галичини та Буковини. У ході втечі росіяни масово грабували та свідомо руйнували українські культурно-освітні установи. Постраждало «Наукове Товариство імені Шевченка» у Львові, із бібліотеки й музею «Народного Дому» вивезли найцінніші речі, розпочалася чергова серія арештів української інтелігенції [100, с. 40]. У Городку в місцевих мешканців знайдено українські книжки з бібліотеки української гімназії в Рогатині. Як виявилось, привезли їх сестри російського ЧХ, які раніше працювали в російському шпиталі, розміщеному в будинку Рогатинської гімназії. Пограбована російськими офіцерами та сестрами ЧХ також цінна бібліотека доктора І. Озаркевича [106, с. 8].

Величезних збитків під час російської окупації Чернівців зазнав університет. Цілком або частково росіяни пограбували помешкання професорів, а книги і рукописи використали для розпалу вогнищ. Значних збитків завдано геологічному, хімічному, фізичному та метеорологічному інститутам університету. В зоологічному інституті російські солдати випили спирт з посудин з препаративними жабами, зміями тощо, чим зіпсували чимало наочних матеріалів. Невдовзі після окупації місто відвідала з «особливим» завданням група науковців з Києва, Москви та Петрограда, яка ретельно обстежила лабораторії інститутів на предмет обладнання. Після того «візиту» сучасне на той час обладнання лабораторії хімічного інституту опинилося аж у Києві, де, як пізніше з'ясувалося, використовувалося для піротехнічних досліджень. У відповідності з міжнародним правом, конфіскація наукового обладнання, приладів з навчальних закладів заборонена, оскільки вони прирівнювалися до приватної власності [107, с. 115].

Найбільші помилки під час першої окупації Галичини та Буковини: низький освітній та моральний рівень чиновників, реформаторські заходи в освіті та віросповіданні, що змушували російську владу задуматися про необхідність більш оптимальної організації управління. Віленський делегат Г. Ромм у ході конференції ЦК Конституційно-демократичної партії Російської імперії в червні 1915 р. під час обговорення становища російських військ на фронті наголошував на тому, що «...в теперішній війні уряд виявився цілком недієздатним – мало того, необхідно говорити про злочинну діяльність уряду... Лише тих фактів, що ми отримали з Галичини, достатньо для того, щоб діяльність цю назвати злочинною: запроваджувався жорстокий поліцейський режим, до Києва приганяли партіями по 500–600 осіб галицьких діячів – священників, учителів тощо. Ось такою є робота цивільної влади...» [108, с. 123–124, 127].

Учасники конференції акцентували увагу на тому, що при окупації Галичини російська влада мала б з особливою увагою та обережністю підійти до вирішення питання щодо культурних надбань населення окупованих територій. Права окупаційної влади та становище населення, до того ж, точно регулюються міжнародним правом, згідно з яким (ст. 46 та 56 Гаазької конвенції 1907 р.), сімейна гідність і права, життя фізичних осіб і приватна власність, а також релігійні переконання і обряди мають поважати. Приватна власність не підлягала конфіскації. Власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належать державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню [109]. Конференція констатувала, що ці положення міжнародного права, так само як і адекватна поведінка окупаційної влади із міркувань простої політичної доцільності: «...були принесені в жертву вузьким прагненням войовничого російського націоналізму» [110, с. 120]. З припиненням діяльності колишніх установ Галичини та Буковини і з

призупиненням конституційних гарантій, якими користувалося населення згідно з основними австрійськими законами, з'явилася безпосередня можливість втручання влади в приватне та суспільне життя населення.

Підтримуючи одну з політичних партій, що боролася в краї, партію москвофілів, уряд скористався її партійними установами та органами, щоб розпочати процес русифікації місцевого українського населення. Для досягнення цієї мети закрито всі установи, що мали будь-який зв'язок із національним самовизначенням населення: українські навчальні заклади та просвітницькі організації, бібліотеки, музеї, клуби, заборонена українська преса і зрештою – уся мережа кооперативних економічних закладів [110, с. 122].

У результаті проведення конференції, київський комітет КДП Російської імперії запропонував ухвалити чотири резолюції: 1) КДП, визнаючи право українського населення на національно-культурне самовизначення буде підтримувати права місцевої мови на використання як в школах, так і на університетських кафедрах, у місцевих судах та адміністраціях; 2) у разі приєднання, тобто окупації та анексії, до Росії Галичини та Буковини, необхідно зберегти за галичанами та буковинцями громадянські й політичні права, не допускаючи їх обмеження, зокрема й повну рівність усіх національностей; 3) необхідно негайно припинити переслідування та репресії щодо різних українських освітніх і культурних установ, переслідування української мови загалом та всього того, що, не будучи спровокованим вимогами воєнного часу, мало на меті лише політичну мету знищення української культури; 4) слід припинити насильство над свободою віросповідання уніатського населення в окупованих областях через суперечність таких дій з основними законам самої Російської імперії [110, с. 96, 100, 103–104, 113].

Із повторним захопленням значних територій Галичини та Буковини в 1916 р. відновлено «Галицько-Буковинське генерал-губернаторство» із центром спочатку в Тернополі, а потім в Чернівцях. На посаду генерал-

губернатора призначено Ф. Трепова [88, с. 66]. Представники військової влади, які почали відігравати роль лідера в керівництві на окупованих територіях, дотримувалися ідеї про необхідність «уникати всякого роду політики при управлінні краєм» [111, л. 48]. На думку О. Брусилова, у тих умовах, які сформувалися в 1916 р., можливим є лише безумовне військове управління, без фанатичного вирішення релігійного, шкільного та інших питань, які були важливими для російської влади в 1914–1915 рр. [112, с. 143].

4 серпня 1916 р. новий генерал-губернатор Ф. Трепов, керуючись новими принципами управління, з огляду на наближення початку нового навчального року, звернувся до очільників Тернополя та Чернівців із проханням викласти свої пропозиції щодо організації навчання, про аналогічне Ф. Трепов проінформував і міністра народної освіти [79, арк. 1–10].

Тернопільський губернатор І. Чарторизький вважав цілком можливим відновити заняття у школах, але наголошував: «що відновлення занять у школах може бути допущене лише з особливого у кожному окремому випадку дозволу губернської адміністрації» [99, с. 227]. Згодом група директорів тернопільських закладів освіти надіслала генерал-губернатору записку, у якій наголосила, що на даний момент, з чисто технічних причин в місті можливо розпочати навчання лише в одній польській та одній українській гімназії, одному реальному училищі та по одному чоловічому і жіночому чотирикласному народному училищі, а також звернула особливу увагу на те, що «відкриття згаданих навчальних закладів задовольнить потреби місцевого населення та виявиться доцільним, лише у тому випадку, якщо навчальні програми, що використовувалися до війни, не зазнають жодних змін» [78, арк. 18–19]. Щодо останньої тези, то її чітко пояснив С. Євреїнов. «Як приклад того, наскільки сильна невпевненість місцевих діячів у майбутньому, можу навести факт відмови директорів середніх навчальних закладів у Тернополі відновлювати заняття, якщо німецьку мову

буде викреслено з програми, і це все лише на підставі побоювань втратити прихильність австрійського уряду або зазнати, можливо, гірших наслідків...» [78, арк. 41].

У відповіді на звернення Ф. Трепова, 9 серпня 1916 р. міністр народної освіти П. Ігнат'єв проінформував, що не заперечує на відкритті навчальних закладів та запропонував доручити вироблення положень щодо нагляду за шкільною сферою очільнику Київського навчального округу І. Базанову [79, арк. 3]. 28 серпня 1916 р. О. Брусилов дозволив відкривати «за потреби» початкові та середні навчальні заклади в завойованих областях на схід від лінії Тернопіль-Теребовля-Бучач-Нижнів-Коломия-Кути-Гура-Гумора [113, с. 361].

У вересні 1916 р., ознайомившись з виробленими вже на той час проєктами організації навчання, П. Ігнат'єв у листі до Ф. Трепова висловив особливу стурбованість можливістю викладання в школах українською мовою: «я зосереджую вашу увагу, що можливо доведеться вводити за державний рахунок знову викладання штучною малоросійською мовою, тобто мовою творіння Грушевського та компанії. Чи правильно це? Думається мені, що десь місце у школі та мові переможців для користі тих, кому жити під Державою Російською» [114, с. 285].

У відповідь на слова П. Ігнат'єва, 13 вересня 1916 р. С. Євреїнов, який у 1914–1915 рр. виконував обов'язки чернівецького та перемишльського губернатора та був чудово знайомий із особливостями регіону, виклав свою позицію щодо російської мови у школах та загальні принципи політики у сфері освіти: «...як показав досвід при першому занятті Галичини, саме релігійне та освітнє питання були найбільш небезпечні..., тому Ф. Трепов зупинився на програмі діяльності з народної освіти, яка визнає можливим, дозволяти відкривати раніше існуючі навчальні заклади за колишньою програмою та зосередити в руках російської влада спостереження за тим, щоб не допускалися прояви, ворожі Росії або шкідливі для російської армії та влади в краї» [113, с. 362].

Позиція Ф. Трепова цілком зрозуміла, із погляду на те, що введення російської мови в навчальний процес вимагало вирішення низки питань, як-от: пошук викладацького складу, підбір підручників та визначення місця нового предмета у вже затвердженій шкільній програмі. Усі ці дії мали б сенс у більш стабільній політичній ситуації, але в наявних умовах могли тільки породити масу незадоволених і вкотре скомпрометувати російську владу. Саме тому, на теренах Галичини та Буковини офіційно навчання проводилося не польською чи українською мовою, а як зазначалося в документах: «На рідній мові для місцевого «російського» населення» [78, арк. 67].

Навчальний процес у 1916 р. мав здійснюватися на основі «Тимчасового положення про роботу над навчальною частиною» від 14 жовтня 1916 р., що дало змогу відкрити школи та розпочати навчання за раніше затвердженими програмами [113, с. 363]. Щоправда, російська окупаційна влада не брала на себе турботу фінансувати їх. Наприкінці року дозволено відновити навчання в Тернопільській «малоросійській» народній школі (директор Я. Миколаєвич), вчительській семінарії (директор, професор І. Боднар) та гімназії (директори – професор П. Ріпнійський, згодом – професор І. Брикович) [44, с. 157], щоправда, не можна було називати гімназії «українськими», а «гімназія» [88, с. 68]. Окупаційна влада дійсно не дозволяла в офіційній сфері вживати термін «український», проте не завжди була прискіпливою в стеженні за дотриманням цієї настанови. Наприклад, 27 грудня 1916 р. з дозволу тернопільського поліцмейстера надруковано оголошення про набір у місті до народних шкіл та гімназії «з українською мовою викладання», такого роду оголошення цілком легально було надруковано і в деяких містечках Буковини [113, с. 361]. Окрім цього, у Чернівцях замість німецьких навчальних закладів, що функціонували раніше, на прохання місцевої православної консисторії, за кошти релігійного фонду, організовано паралельні класи в будинку резиденції митрополита [78, арк. 67].

На чолі шкільної управи поставлено Д. Янковського, директора Київської 6-ї гімназії, який мав репутацію ліберала. Він, з одного боку, не закривав українські школи та допомагав учителям покращувати їх матеріальне становище, з іншого – лякав їх Сибіром за слово «Україна» [88, с. 68].

У відкритих школах з фактичною українською мовою викладання постало серйозне питання із забезпеченням навчальною літературою. Оскільки офіційні шкільні підручники, так званого «австрійського чи віденського» видання, надруковані ще до окупації, звісно ж, заборонялися, навчання проводилося за підручниками, надрукованими русофільським «Товариством ім. М. Качковського» у Львові із залученням абеток і хрестоматій та із етимологічним правописом [113, с. 363]. Також навчальне відомство при генерал-губернаторі Ф. Трепову із навчально-виховною та пропагандистською метою активно застосовувало практику безкоштовного роздавання книг церковно-слов'янською та російською мовами. На лютий 1917 р. в школах та серед пересічного населення розповсюджено до 10 тис. примірників церковнослов'янських та російських книг і стільки ж різноманітних, фактично агітаційних «національних російських листків», за рахунок пожертв державних та громадських інституцій [113, с. 364]. Окрім цього, російські книги в Галичину та Буковину відправлялися за сприяння єпархіальної шкільної ради при Синоді та купувалися для шкіл за кошти ВГГГ та Київського відділу «Комітету її Імператорської Величності Великої княжни Тетяни Миколаївни» [78, арк. 66–66 зв].

Як уже згадувалося, після «брусиловського прориву» 1916 р., політика російської окупаційної адміністрації була більш ліберальнішою щодо всіх проявів української національної ідентичності, що також створювало сприятливі умови для розширення кола діяльності української національної інтелігенції в громадських організаціях благодійного спрямування, насамперед у комітетах ВЗС й аналогічного за структурою ВСГ ЮЗФ [115, с. 8–9].

Вчасним та вкрай вигідним став переїзд до Києва комітету ВСГ ЮЗФ – потужної громадської організації, очолюваної відомими земськими та муніципальними діячами, головним завданням якої, передусім, було вирішення санітарно-медичних та технічних проблем, а також ремонтна допомога російській армії. Восени 1915 р. згаданий комітет очолив відомий прихильник українців та всього українського, член «Товариства українських поступовців» барон Ф. Штейнгель. Завдяки його старанням галичани та буковинці заарештовані та вивезені із окупованих територій через Київ, отримували допомогу та підтримку, а чимала кількість працівників українських установ завуальовано перенесла свою діяльність до структур ВСГ ЮЗФ. Із ВСГ ЮЗФ пов'язана й робота Д. Дорошенка, довіреної особи в київському осередку до Лютневої революції 1917 р. Упродовж цього часу, виконуючи свої обов'язки, він, певною мірою, спільно із однодумцями намагався допомагати українським культурним та освітнім установам у Галичині та Буковині [116, с. 8].

Барон Ф. Штейнгель, виходячи із цілком справедливого та логічного висновку, що робота навколо допомоги українському населенню та діяльність на українській території повинна «найближче лежати на серці самим українцям», сприяв, щоб у склад комітету, як його члени й уповноважені ВСГ ЮЗФ увійшли українські громадські діячі [116, с. 38]. Згідно із спогадами Д. Дорошенка, для Ф. Штейнгеля не існував «ні еллін, ні іудей», але в цей же час, він думав, що в організації масштабної громадської роботи українцям на їх території повинно належати перше місце [88, с. 60]. Отож, із числа членів комітету усували росіян, які змушені перейти до роботи на інших фронтах, а на їх місце приймати українців, серед яких М. Біляшевського, А. В'язлова, Д. Дорошенка, І. Красковського, В. Леонтовича, Ф. Матушевського, А. Нікольського та інших, у зв'язку з чим комітет прийняв цілком «український характер» [116, с. 38].

Основну увагу комітет ВСГ ЮЗФ звертав на допомогу цивільному населенню Галичини та Буковини в подоланні наслідків війни. Окремим

пунктом програми допомоги був збір від різних установ ВСГ ЮЗФ на окупованих територіях відомостей про дітей, що залишилися без батьків. З цією метою для планомірної та масштабної роботи в цьому напрямку сформовано, так званий «дитячий загін», першочерговим завданням якого був пошук дітей у постраждалих в ході бойових дій селищах та містах на ПЗФ. В основу діяльності загону була покладена ідея, що дітей: «... не варто відривати від рідної землі, від їхнього середовища, у якому вони зростають», тобто не варто вивозити їх до Росії, замість цього необхідно надавати допомогу на місцях, влаштовуючи притулки в районах, де знайдені безпритульні діти [115, с. 16].

Коли з'ясувалося, що відкриті в Бучачі, Чорткові, Скалаті, Товстому, Микулинцях та Гримайлові на кошти ВЗС та ВСГ ЮЗФ школи переважно обслуговували єврейське населення «з метою суворого об'єднання навчальної справи та щоб уникнути нав'язування місцевому населенню випадкової чи тенденційної школи» громадським організаціям було заборонено відкривати на окупованих територіях навчальні заклади [113, с. 361].

Вихід з цієї ситуації вдалося знайти досить швидко. Роботу навчальних закладів почали організовувати через притулки, які відкривалися як «захоронки», в основному при монастирях та благодійних організаціях [117, арк. 20 зв]. Насамперед завданням таких притулків було забезпечення дітей повноцінним харчуванням та надання, у разі потреби, допомоги в лікуванні фізичних чи психологічних травм, після чого, наступним завданням було навчання, щоб у майбутньому діти могли знайти своє місце в житті та стати повноцінними членами суспільства. Оскільки діти, які потрапляли до притулків були за національністю переважно українцями, комітет ВСГ ЮЗФ в основу початкового навчання, цілком офіційно та легально, поклав українську мову. У цьому відношенні комітет ВСГ ЮЗФ посилався на резолюцію, сформовану в результаті обговорень на нараді в Москві щодо питань опіки та піклування за дітьми від 17–20 березня 1916 р. «Маючи на

увазі правильне виховання підростаючого покоління, нарада засуджує політику національної ворожнечі та гноблення. Приймаючи цю постанову, нарада має на увазі також українську народність та уніатське віровчення» [118, л. 31]. Саме в дусі цієї резолюції й відбувався навчально-виховний процес у притулках ВСГ ЮЗФ та ВЗС у Галичині та Буковині.

Окрім вивчення української мови, в основу всього процесу навчання покладено трудовий принцип. Дітей вчили обслуговувати себе в усіх сферах життя, від прання та приготування їжі, до прибирання кімнат та догляду за садом. Вивчалось також городництво та різноманітні ремесла. Хлопців навчали шити чоботи, плести вироби з лози, столярному ремеслу. Дівчата займалися рукоділлям, шиттям, вишиванням [115, с. 17–18]. Згодом, після запровадження д школи ручної праці, не змінюючи назви «Дѣтскій пріють Всероссійскаго Союза Городовъ» та під прапором з червоним хрестом запроваджували звичайне шкільне навчання. Для прикриття, завідувачами захоронками призначалися студенти, студентки й вчителі з Наддніпрянської України, щоб вони офіційно відповідали за установу, а викладати запрошували місцевих з платнею «по найму» [88, с. 69–70].

Упродовж 1916–1917 рр. під вивіскою «Дѣтскій пріють Всероссійскаго Союза Городовъ» на Борщівщині розпочали навчання д народних школа в Борщеві, Скалі, Озерянах, Верхньому Кривчі, Ланівцях, Королівці, Глибочку, Панівцях, Стрільківцях, Іванкові, Кудринцях, Лосячі, Мушкатівці – есього 13 навчальних закладів [119, арк. 38–43]. Окрім цього, комітет ВСГ ЮЗФ допомагав матеріально українським гімназіям е Тернополі, Чорткові, Чернівцях та інших містах [11, с. 38–39].

Заради більш ефективної роботи уповноважений ВЗС П. Линниченко, який очолював відділ допомоги населенню, запросив на голову «шкільного відділу» в Союзі вже згадуваного І. Красковського, відомого українсько-білоруського діяча й педагога. Як наслідок, засобами земського й міського союзів вдалося упродовж травня-червня 1916 р. майже повністю відновити народне шкільництво, де навчання велось українською мовою [88, с. 71].

Проблему забезпечення навчальною літературою вирішили з допомогою українських підручників, надрукованих в Росії, яких, починаючи з 1906 р., видано досить багато, однак вони здебільшого зберігалися на полицях книгарень, позаяк у школах навчання українською мовою заборонялося. У липні 1916 р. в Тернополі відбувся з'їзд місцевих педагогів, які навчали в захоронках земського й міського союзів, на якому підтримано ідею щодо використання підручників з Наддніпрянської України. Після ухвалення необхідного рішення, на кошти союзів закуплено та перевезено до Галичини та Буковини десятки тисяч примірників шкільних українських книжок для навчання. Д. Дорошенко в спогадах зауважував, що «викуплено все, що знайшлося в українських книгарнях у Києві, Полтаві, Харкову і Катеринодарі» [88, с. 71–72].

Практика створення захоронок поширювалася також при жіночих монастирях сестер-василіанок, куди російські солдати приводили бездомних дітей, які втратили чи загубили в ході бойових дій своїх батьків. Отож, черниці у своїх приміщеннях утримували сиротинці для бездомних дітей та кухні для бідних на кошти ЧХ [120, с. 50]. Зокрема, із життєпису сестри В. Глібовицької дізнаємося, що вона опікувалася дітьми, доглядала їх, навчала та «підтримувала добрими словами» [121, с. 31]. Однак, часто траплялися випадки, коли монастирські, як і шкільні приміщення також почали займати військові частини, що перебували у відповідних населених пунктах. За таких умов, захоронки змушені припиняти роботу і, щоб вберегти обитель від руйнувань, у приміщеннях монастирів черниці відкривали шпиталі та виставляли на даху прапор ЧХ [122, с. 64].

Після того, як Галичина та Буковина знову були окуповані російською армією, вчергове активізувалися москвофіли. У записці «Про минуле, сучасне і майбутнє Прикарпатської Русі», підписаній головою РНСР В. Дудикевичем, його заступниками І. Добрянським, М. Глушкевичем, секретарем М. Сохоцьким, членом та уповноваженим у Петрограді Л. Алексєєвичем та начальником канцелярії Р. Мальцем, йшлося про

значення завоювання Галичини та Буковини для Росії. Приєднання «Прикарпатської Русі», вважали автори, не лише звільнить частину «руського народу» від чужого, ворожого Росії культурно-політичного впливу, але й створить необхідні умови для внутрішнього оздоровлення та демонстрації сили Російської імперії: «Національний сепаратизм неминуче веде до сепаратизму політичного, а останній, зі свого боку до державного дроблення» [123, л. 117–132].

Другу записку «Русского народного совета Прикарпатской Руси», написану 17 вересня 1916 р., автори присвятили питанню управління областями «руського Прикарпаття» та передали на розгляд генералу О. Брусилову. У ній пропонувалося офіційною мовою в етнографічних кордонах Галичини та Буковини залишити тільки російську, урядові школи всіх рівнів повинні бути виключно російськими [123, л. 93–102]. Що ж до місцевих українських шкіл, то позиція авторів записки була досить агресивною, жорсткою та наповненою типовими пропагандистськими наративами про небезпеку всього українського для Росії. «Той, хто захищає корисність та наполягає на необхідності збереження бодай у початкових школах «малорусского наречия», демонструє у кращому випадку дивовижну недолугість, забуваючи просту логіку зв'язку нижчої школи з вищою. Саме школа насамперед і дає відповідь на питання про національну приналежність. «Українська» школа в Галичині та Буковині була тим вірним засобом, з допомогою якого німці й поляки вирішили зазіхнути на нашу національну єдність та зруйнувати зв'язок «малороссов с остальным русским миром». Зберегти цю школу не можна не лише із суто технічних міркувань. Ледь не кожна сторінка «австрійських» підручників з «української мови» та «історії України» – це блюзнірська фальсифікація історії та мови, це «проповідь до ненависті до Росії, до російського народу, до православ'я». Зберегти цю школу означало б продовжити австро-німецьку політику та, замість того, щоб укріпити в межах однієї держави «живий, дійсно існуючий і, на щастя, німцями, поляками та українцями ще не зруйнований зв'язок двох російських

племен», добровільно розірвати та залишково знищити цей «зв'язок» [123, л. 93–102].

На думку В. Дудикевича та інших, факт існування української школи підірвав би панівну роль «загальноросійської культури» або так званої єдиної національної культури єдиного російського народу. Однак москвофіли все ж допускали використання української мови в початкових школах, де вчитель, за потреби, міг пояснювати дітям незрозумілі російські літературні слова й узагалі все, що вимагало пояснення, «на местном наречии», допускалося використання української для «простолюдина» також у судах та інших відомствах, але головний принцип має бути збережений «російський народ одна і єдина російська мова, що створився злиття всіх російських прислівників і племен, повинен панувати на всій території поширення російського народу» [123, л. 93–102].

Відкриття російських шкіл вимагатиме, вважали автори, саме ж місцеве населення «всех национально сознательных мест и сел», і це «практически не представит никаких затруднений», як це й було під час першої окупації. Згадується, що тоді для учителів започатковано додаткові педагогічні курси в містах Галичини та Буковини, а також у Києві та Петрограді, які закінчили декілька сотень учителів. У Ростові-на-Дону існувала чоловіча гімназія для уродженців «Прикарпатської Русі», яку, слід перевести в Галичину. Замість колишніх українських, польських та німецьких навчальних закладів необхідно відкривати російські, запрошуючи найкращих російських педагогів із Росії, а також із «російських галичан» – викладачів гімназій, які вже під час війни втекли до Росії та працювали в різних навчальних закладах імперії. Частина складу професорів вищих навчальних закладів пропонувалося замінити російськими професорами Варшавського університету та інших навчальних закладів Царства Польського і Росії. Деякі кафедри у Львівському університеті могли б очолити молоді «галицько-російські учені», які прибували з Росії, а також «російські галичани», яким

через їх переконання був закритий доступ до керівництва кафедрами в австрійський період [123, л. 93–102].

Відверто незадоволеними політикою у шкільному питанні залишалися в МЗС, де, незважаючи на складну інформацію з фронтів, надалі вважали, що організація викладання у школах була питанням першочергової ваги, оскільки тісно пов'язувалася із «загальним питанням про українство і ставленням до нього російського уряду» [124, л. 4]. Важливість цієї проблеми для МЗС можна пояснити побоюваннями, що послаблення у сфері освіти на окупованих територіях, вплинуло б на громадську думку в українських губерніях Російської імперії, що так само могло спричинити наслідки політичного характеру.

У січні 1917 р. у канцелярію воєнного генерал-губернатора Ф. Трепова надійшов текст, без зазначення автора, складеної від імені МЗС в Петрограді «Записки про питання про «українську» школу в Галичині та Буковині» від 12 січня 1917 р. [78, арк. 59–59 зв], у якій з огляду на інтереси внутрішньої політики Російської імперії в повоєнному майбутньому, піддано гострій критиці дозвіл на відкриття на окупованих територіях Галичини та Буковини українських шкіл. Як зазначалося в тексті, відкриття українських шкіл «... як крок здійснений аж ніяк не з добродушних міркувань, а суто тимчасових, утилітарних, спричинених винятковим бажанням не залишати галицьку шкільну молодь без освіти до кінця війни – все ж таки в очах місцевої «української партії» виглядатиме як прояв слабкості, що визначить напрямок нашої шкільної політики на окупованих територіях, та зокрема, місце, що буде відведено «искусственному украинскому языку». Отож, цей, як передбачалося, тимчасовий та вимушений крок, закарбувавшись у свідомості місцевих українців, внесе небажане сум'яття та неясність у ставленні до них російського уряду, а також сформує необґрунтовані сподівання, які згодом неминуче зміняться розчаруванням, тим болючішим, чим тривалішим буде цей тимчасовий захід» [78, арк. 60–62].

У перших числах лютого 1917 р., помічник Ф. Трепова з цивільної частини С. Євреїнов підготував для ВГГГ розгорнуту аналітичну довідку-спростування, зроблених з боку МЗС закидів «...уже сам заголовок записки не відповідає дійсності: школи відкриваються для місцевої «російської, а не української національності», і це видно хоча б із вівіски над відповідною гімназією в м. Тернополі. Іншого напису російська влада і не могла б застосувати, бо це термін історично та практично вироблений у краї» [78, арк. 63–63 зв]. Особливу роль офіційно відкритих окупаційною адміністрацією навчальних закладів С. Євреїнов вбачав у подоланні на окупованих територіях розгалуженої системи нелегальної приватної освіти: «Тільки з допомогою навчальних закладів, що офіційно відкриваються російською владою та знаходяться під належним контролем, але на прийнятних для вчителів та учнів умовах, можна паралізувати та подолати таємне навчання, яке, звісно ж, ведеться не місцевою, а на «українській» або польській мовах». З іншого боку, викладання місцевою мовою, здавалося, не надто мало б суперечити російським національним інтересам, досить згадати, що російська православна церква в Почаївському монастирі та в м. Холмі, особливо в храмові свято, 8 вересня, куди стікалися прочани із так званої «зарубіжної багнато страждальної підяремної Русі», завжди використовувала проповідь «на малороссийском, как наиболее понятном для собиравшегося народа языке» [34, л. 82].

У той же час, як наголошував С. Євреїнов «З метою убезпечення населення від пропаганди «мазепинства» здійснюються регулярні обшуки на книжкових складах та шкідливих «тенденційних видань, що спеціально мали сеператистський характер», після чого, у випадку доведення вини – опечатуються» [34, л. 82 об].

Після Лютневої революції, у березні 1917 р., рішенням Тимчасового уряду на захоплених російськими військами територіях Австро-Угорщини створено «Обласний комісаріат Галичини та Буковини» із центром у Чернівцях, який очолив український політичний діяч Д. Дорошенко.

Незважаючи на зміну керівництва увесь цивільний персонал залишився на своїх місцях, а очільник приділяв значну увагу наповненню адміністрації відповідними кадрами, за можливості українцями. Саме завдяки старанням Д. Дорошенка та О. Лотоцького досить швидко вдалося організувати певну продуктивну працю у сфері освіти. Створений шкільний комітет, особливо активним членом якого був професор П. Кумановський, організував курси для народної та середньої шкільної освіти, на яких викладали українською та румунською мовами [26, с. 300].

Однак ці зміни вже не могли суттєво вплинути на загальну ситуацію. Політична криза в Російській імперії та поразки на фронті змусили Тимчасовий уряд думати передусім про збереження боєздатності армії та поверненні під повний контроль територій імперії, у яких активно пробуджувалися національні рухи.

Отож, дії російської окупаційної адміністрації у сфері освіти фактично спричинили руйнацію всіх рівнів розгалуженої мережі навчальних закладів, які функціонували в Галичині та Буковині до початку Першої світової війни.

Влада Російської імперії намагалася поряд із релігійним та мовним питанням використовувати питання освіти задля досягнення своїх політичних цілей. Шкільництво було основою, оскільки відповідно до планів російського керівництва, після воєнної перемоги над Австро-Угорщиною, території Галичини та Буковини мали бути приєднані до Російської імперії і мала бути досягнута «історична справедливість». Наявність же офіційної української школи ускладнювала боротьбу із «українським сепаратизмом» в українських губерніях Російської імперії. Однак використання освіти, як чинника для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях, виявилось невдалим. Необ'єктивна оцінка настроїв місцевого населення та відступ російських військ у червні 1915 р. призвели до краху планів російської влади у сфері русифікації Галичини та Буковини.

Політизованість російських чиновників та переслідування діячів освіти і культури серйозно вплинули на критику російської влади. Своїми

радикальними та часто абсурдними заявами, себе також дискредитували і місцеві москвофіли, яких планували використати задля утвердження російської національної ідентичності в краї.

Встановлений у другій половині 1916 р. у Галичині та Буковині російський окупаційний режим був поміркованішим як щодо програми, так і значно «м'якшим» за попередній зразка 1914–1915 рр. У його основу покладено тезу про першочергове задоволення інтересів та потреб російської армії й уникнення будь-яких дій, що могли б призвести до політичних чи соціальних криз серед населення на окупованих територіях.

Незважаючи на зусилля в нав'язуванні російської системи освіти, вона не мала підтримки у місцевого населення. Практично всі педагогічні кадри, відряджені на роботу в Галичину та Буковину, а також більшість випускників короткотермінових педагогічних курсів, на організацію яких витрачено багато зусиль та коштів, залишили території разом із російськими військами, які відступали. Кадрова політика навіть у сфері освіти зазнала краху. Плани «далекоглядних» реформ не мали під собою достатньої основи для їх реалізації.

В умовах, коли вимушено припинили діяльність навчальні заклади та культурно-освітні товариства, самочинно починали формуватися приватні уроки та лекції. Проводили їх, зазвичай, для учнів молодших класів учні старших класів чи студенти. Окрім цього, роботу навчальних закладів почали організовувати через притулки, які відкривалися як «захоронки» в основному при монастирях та благодійних організаціях, що дозволило під кінець війни майже повністю відновити початкову шкільну освіту в Галичині та Буковині.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.
2. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / за ред. В. Смолія та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.

3. Баран З. Слов'янська ідея на зламі ХІХ–ХХ ст. у трактуванні вченого та публіциста Яна Бодуена де Куртене // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипус, 2019. С. 728–740.
4. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
5. Добржанський О. Західноукраїнські землі в зовнішньополітичних планах панславістських організацій Росії на початку ХХ ст. // Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 76-81.
6. Вендланд А-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Перекл. з нім. Х. Назаркевич; Наук. ред. М. Мудрий. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів: Літопис, 2015. 688 с.
7. 10-лѣтие Галицко-русского общества // Червонная Русь. 1913. № 2. 15 с.
8. Сухий О. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка: зб. наук, праць. 1992. Вип. 2. С. 105–109.
9. Галицко-Русское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург: Надежда, 1908. 68 с.
10. Мазур О., Сухий О. Галичина: «Галицько-російське благодійне товариство» (1902–1914 рр.) // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 377. Львів, 1999. С. 104–113.
11. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ–ХХ вв. Москва, 2001. 201 с.
12. Карпато-русское общество // Червонная Русь. 1913. № 1. 7 с.

13. Куцик Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 20 с.
14. Взятие Львова и Галича // Подолия. 3 сентября 1914. № 90. С. 2.
15. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.). Київ, 2010. С. 153–158.
16. Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов // Украинская жизнь. 1915. № 2. С. 44–52.
17. Зуляк І., Сегеда С. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 48–62.
18. Патер І. Українські землі в планах Центральних держав і Антанти напередодні Першої світової війни // Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 19–41.
19. Лазарович М. Зародження українського стрілецького руху в Галичині: причини й наслідки // Розбудова держави. 1996. № 3. С. 53–58.
20. Москвофільство: документи і матеріали / за ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 236 с.
21. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ–І): у 2 т. / за ред. В. Кубійовича В., З. Кузелі. Мюнхен–Нью-Йорк, 1949–52. 1230 с.
22. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Л., 1915. 116 с.
23. Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1939. 148 с.

24. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія. За ред. Л. Зашкільняка та П. Серженги. Львів: ПАІС, 2015. 412 с.
25. Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, 2004. 384 с.
26. Буковина: її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бриндзана. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
27. Ботушанський В. Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок ХХІ ст.). Чернівці, 2017. 176 с.
28. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
29. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. № 2. Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 21–31.
30. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет деятельности Штаба Временного военного генерал-губернатора Галиции в период времени с 29 августа 1914 года по 1 июля 1915 года. Киев: тип. Штаба Киевского воен. Округа, 1916. 109 с.
31. Высочайшие манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения от Штаба Верховного Главнокомандующего. Год войны: с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Москва: Изд. Д. Маховского, 1915. 588 с.
32. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2012. № 724. С. 99–107.
33. Rossowski S. Lwów podczas inwazji. Lwów, 1916. 269 s.
34. РГИА. Ф. 1129. Оп. 1. Д. 12. Л. 11–82.
35. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО-XX, 2000. 239 с.

36. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.
37. Городенщина: Історично-мемуарний збірник / за ред. М. Марунчака. Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. 870 с.
38. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 38. Л. 43–48.
39. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23–50.
40. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 13. Л. 19–38.
41. Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933) // 25-ліття Т-ва «Учительська громада». Львів, 1935. С. 7–48.
42. Ющишин І. Товариство «Взаїмна поміч українського вчительства» 1905 – 1930 рр. Львів, 1932. 339 с.
43. Чортківська округа. Історично-мемуарний збірник / за ред. О. Соневицької. Париж-Сідней-Торонто: Український архів, 1974. 927 с. іл.
44. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. 296 с.
45. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. Old Ternopil: іст. нариси, постаті, картини хлібороб. праці, традиц. святкування, спогади. Маямі-Торонто, 1984. 208 с.
46. Бондарев І., Головатий М. Реальна школа // Репортер. 2015. 29 січня. №5. 8 с.
47. Дейчаківський І. Д-р Микола Сабат – директор української гімназії в Станиславові. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. 112 с.
48. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / за ред. Б. Кравціва. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. 959 с.
49. Адамович С. Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. 79 с.
50. Романюк В., Лисак О. Місто між двома Бистрицями. Книга 2. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 360 с.

51. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1914/15 i 1915/1916. Drohobycz, 1917. 71 s.
52. Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа I в часі першої світової війни (1914–1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки // Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Вип. 4. Дрогобич: Посвіт, 2013. С. 29–63.
53. Садовий В. Лицар в зброї для міста Дрогобича. Дрогобич, 2010. 44 с.
54. Вістник Союзу визволення України. Відень. 1916. Ч. 122, с. 697.
55. Филипчак І. Школа в Стрільбичах: нарис з історії шкільництва // Накл. Т-ва «Взаїмна поміч українського вчителства». Львів, 1936. 40 с.
56. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 3–11.
57. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 13. Л. 19–38.
58. Каменев С. Хрестоматия по истории педагогики. Том 4. Москва, 1936. 413 с.
59. Florczak, I. Obraz armii rosyjskiej w okupowanej Galicji w świetle dzienników i wspomnień (1914 –1915). Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, (2018). S. 75–87.
60. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–32.
61. Ковбаса В. Становище освіти в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914–1915 рр. // VI Таврійські історичні наукові читання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14–15 жовтня 2022 р.). Київ: Liha-Pres, 2022. С. 12–16.
62. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–143.
63. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–8.
64. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57–267.
65. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–44.

66. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–4.
67. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів: Априорі, 2018. 528 с. іл.
68. Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. № 11–12. 1996. С. 95–106.
69. Лозинська І. Діяльність Тимчасового російського воєнного генерал-губернаторства в сфері освіти (серпень 1914 р. – травень 1915 р.) // Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Проблеми гуманітарних наук. Історія. № 28. Дрогобич, 2011. С. 120–132.
70. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–11.
71. ЦДАЛ України. Ф. 658. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4–18.
72. РГИА. Ф. 733. Оп. 211. Д. 5. Л. 248.
73. РГИА. Ф. 733. Оп. 196. Д. 881. Л. 22.
74. РГИА. Ф. 733. Оп. 201. Д. 158. Л. 171–174.
75. ЦДАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1–2.
76. Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2015. 240 с.
77. РГИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 12. Л. 1–2.
78. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 1–67.
79. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 991. Арк. 1–10.
80. Королько А. Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Питання історії України. № 15. Чернівці, 2012. С. 24–32.
81. Zulyak, I. & Kovbasa, V. Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovyna (1914–1917) // Східноєвропейський історичний вісник. 2023. Вип. 26. С. 43–54.

82. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 136. Л. 2.
83. Баран І. Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках. Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 4. С. 148–156.
84. Возобновленіє дѣятельности Русскаго Учительскаго Союза // Прикарпатская Русь. 15 января 1914. № 1528. С. 2–3.
85. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 9.
86. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 191. Л. 44.
87. Милюков П. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с.
88. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
89. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–21.
90. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–3.
91. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915). Lwów, 1915. 262 s.
92. Rajak J. Od autonomii do niepodległości: kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918. Kielce, 2012. 416 s.
93. Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. Piotrków, 1915. 74 s.
94. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38.
95. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–29.
96. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Київ, 2018. 806 с.
97. Orlyk, S. & Mekheda, A. (2020). Natural duties of the population of Eastern Galicia and Northern Bukovyna under conditions of the Russian occupation (1914 – 1917). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 16, 153–162.

98. Зуляк І., Кліш А. Використання російською армією транспортних комунікацій у Першій світовій війні (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 190–203.
99. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки). Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. 372 с.
100. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2 томах. Т.1. Жовква, 1998. 524 с.
101. Крушельницький А. Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр. Львів: Українське видавництво «Книжка», 1917. 43 с.
102. Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов // Всерос. союз городов. Москва, 1916. 19 с.
103. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: Матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / Укл. О. Канчалаба; автор передмови канд. філ. наук М. Гнатюк. Львів, 2002. 296 с.
104. Зуляк І., Зуляк М. Антін Крушельницький: життя і діяльність (1878–1937 рр.). Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2019. 302 с.
105. ЦДАЛ України. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 38. 201 арк.
106. Свобода (Нью-Джерсі, США). 8 січня 1916. № 4. 12 с.
107. Вебер Ю. Російська окупація Чернівців. Чернівці: Книги XXI, 2016. 136 с.
108. Красный архів. 1933. Т. 4 (59). С. 123–124, 127.
109. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі Україна, Нідерланди; Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.03.2023).
110. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3 т. Т. 3. Кн. 1: 1915–1917 гг. Москва, 2000. 830 с.

111. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 195. Л. 48.
112. Брусилов А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 288 с.
113. Любченко В. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.) // Проблеми історії України ХІХ –початку ХХ ст. № 19. Київ, 2011. С. 345–368.
114. Клопова М. Нужен ли украинский язык в школе? Дискусии в Государственной думе // Славянский альманах. 2017. № 3–4, С. 282–293.
115. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. 2 октября 1916 г. № 2. 53 с.
116. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. К., 2002. 320 с.
117. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 зв.
118. РГВИА. Ф. 13273. Оп. 1. Д. 339. Л. 31.
119. Держархів Тернопільської обл. Ф. 300. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 38–43.
120. Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя ІваноФранківська): монографія / керівник авторського колективу, гол. ред. В. Великочий. Івано-Франківськ; Львів; Київ: Манускрипт-Львів, 2012. 584 с.
121. Стеців-Тимчук У. У тиші серця. Життя сестри Василії (Олени) Глібовицької ЧСВВ. Львів: Манускрипт-Львів, 2015. 104 с.
122. Турків С. Діяльність сестер Чину Святого Василя Великого у Східній Галичині наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століть. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Тернопіль, 2021. 297 с.
123. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 152. Л. 93–132.
124. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 196. Л. 4.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРА В ІМПЕРСЬКІЙ СИСТЕМІ

4.1. Ідеологічні основи культурної політики Російської імперії та перші заходи в її реалізації на окупованих територіях

Традиційно дослідження воєнних конфліктів переважно зводиться до безпосереднього вивчення перебігу бойових дій та питань, пов'язаних із військовою сферою, що досі сприяє поширенню хибної тези про призупинення національно-культурного життя, у нашому випадку, на територіях Галичини та Буковини під час російської окупації у 1914–1917 рр.

Утім російське суспільство та політична еліта на початку ХХ ст. продовжували дотримуватися позицій імперського шовінізму, убачаючи в Галичині та Буковині об'єкт не лише політичного, але й культурного впливів. Ототожнюючи місцеве населення з росіянами чи «малоросами» Російської імперії, український національний рух підпадав під пояснення антинародного, штучного, фінансованої залежності від австрійців чи поляків, українофільство як ідеологія розглядалася виключно з антидержавних та сепаратистських позицій. Небезпідставно хоча і завуальовано до війни і відкрито після її початку за допомогою пропагандистських праць у російській свідомості формувалася думка про повернення втрачених колись територій.

На відміну від офіційних дипломатичних кіл, для яких така пропаганда була небажана, щоб не загострювати відносини з Віднем, російські урядові структури не заперечували проти друку та поширення таких робіт, що свідчило про співпадіння інтересів офіційної ідеології з думкою еліти, необтяженої відповідальністю за свої гасла та слова. В основі цього дискурсу було поєднання націоналістичних та імперських прагнень. У першому випадку це були міркування, що стосувалися радикального шовіністичного націоналізму, а в другому – обґрунтування імперської політики та теорії «природних кордонів» [1, с. 3]. Приміром, керівник ГРБО О. Будилевич на засіданні Санкт-Петербурзького «Славянського благодетельного

общества» ще 14 лютого 1907 р. досить прямолінійно розкритикував українофільство як «штучне, надумане явище, яке не має ні історичного коріння, традицій, ні перспектив у плані самореалізації проповідуваних ідей засобом жаргонної літератури». Називаючи українську мову «жаргоном», він стверджував, що за лексикою та фонетикою цей «жаргон» «співвідноситься до нашої мови і навіть до «мови Шевченка», як єврейський жаргон до мови німецької» [2, с. 7].

Загальновідомо, що й ліберальна російська інтелігенція в переважній більшості відстоювала шовіністичні ідеї щодо національно-культурних питань, особливо коли це стосувалося «українського питання». У якості прикладу можна навести творчість Є. Шумигорського, який в «Историческом вестнике» вів рубрику «Из записной книжки историка». У статті «Галицкая Русь: ее современное положение и нужды» він поширює та намагається вкотре обґрунтувати популярну серед російського соціуму ідею про українофільство як австрійську інтригу. На його думку, в очікуванні майбутньої боротьби з Росією, австрійська влада мала намір використати певну частину галичан як інструмент проти Росії з метою пропаганди всього українського, для створення «украинского Пьемонта» [3, с. 338]. Окрім цього, усіх українофілів він називав «виродками» та вважав, що український національно-культурний рух є шкідливим для самих галичан, оскільки змушує їх боротися з «матір'ю-Росією» [3, с. 340].

У цьому ж дусі М. Старосельський повторював ще одну улюблену тезу російських публіцистів про те, що ідея українства була виключно інтелектуальним явищем, тоді як народ цілковито байдужий до неї та завжди вважав себе «російським» [4, с. 145–156]. Частково М. Старосельський мав рацію у тому, що за умов відсутності власної держави та ворожого ставлення до української національної ідеї панівних імперій, національно-культурні організації могли опиратися лише на приватну ініціативу окремих осіб, що мали певний соціально-політичний статус та фінансово-матеріальні можливості. Та саме ці організації формували політичну та національно-

культурну свідомість широкого загалу [5, с. 254]. Незважаючи на це, він вважав, що запровадження російської мови та культури у Галичині та Буковині не викличе труднощів. Більше того, М. Старосельський створив досить загальний та поверхневий план політики русифікації, що зводився до відкриття російського університету в Львові, появі постійного російського театру та необхідності приїзду Московського художнього театру, що трактувалося б як свято та перемога «російської культурм» [4, с. 154].

Ще одним яскравим прикладом типового російського ліберального політика був Д. Муретов, який у працях заперечував самостійність української культури та вважав, що факт визнання «малоросів» окремою національністю, заперечує їх належність до національності російської. З точки зору автора, українофіли намагалися відібрати в «малороссов» право вважати О. Пушкіна, Ф. Достоевського, Л. Толстого та інших своїми письменниками, намагалися довести, що історія Росії вже не є рідною для її населення [6, с. 64–72]. Щодо майбутнього української мови та культури загалом, то на думку Д. Муретова, «якщо російська культура одна – то одна для неї мова». Відповідно дві культурні мови для одного культурного простору річ неймовірна та по суті неможлива і тому українська мова повинна зникнути, а разом з нею і «велика українська культура» [7, с. 88–95].

Однак не усі підтримували офіційну політику Російської імперії щодо Галичини та Буковини. Учений О. Пипін мав сумніви щодо доцільності та наполягав на обережному ставленні до перспективи приєднання нових територій, нагадуючи, що «русини Галичини, незважаючи на спільне з росіянами минуле, до початку ХХ ст. сильно відокремилися в етнічному та культурному відношенні» [8, с. 118–119]. Ці сумніви поділяли не лише в академічному, але й у військовому середовищі. Ще задовго до початку війни в 1900 р. військовий міністр О. Куропаткін у доповіді імператору Миколі II доводив, що приєднання Галичини «послабить внутрішнє становище імперії, оскільки цей край відіграє роль Ельзас-Лотарингії у Східній Європі» [8, с. 122].

Таку активність російської пропаганди в пошуках «наукового» обґрунтування етнічної та культурної спорідненості мешканців Галичини та Буковини з населенням Російської імперії, а також необхідність приєднання цих земель, можна пояснити активним поширенням українського національно-культурного руху. Остання третина XIX – початок XX ст. ознаменовані виникненням у Галичині та Буковині численних українських громадсько-культурних установ, головна мета яких полягала в поширенні національних ідей [5, с. 254], що якраз і викликало невдоволення та роздратування в правлячих колах Російської імперії, які вважали український рух Наддніпрянщині безпосереднім наслідком дій галицького українства [9, с. 100].

Початок війни дав змогу російській владі офіційно оголосити територіальні претензії до Австро-Угорської імперії та приступити до широкомасштабної реалізації ідеї «возз'єднання» Галичини та Буковини з Російською імперією. Щоправда, з огляду на політику, яку проводила російська влада на окупованих територіях, були підстави вважати, що російський політикум та військові, вступаючи у війну, відверто не очікували на таке швидке підкорення Галичини та Буковини, та як наслідок, не мали чітко окреслених планів щодо організації управління на захоплених територіях. Особливо це стосується таких «болючих» питань для російської влади, як проблема релігії, освіти та сфери культури [10, с. 15]. Це підтверджувалося тим, що в РМ лише у вересні 1914 р. двічі обговорювалися питання, пов'язані з окупацією Галичини та Буковини російськими військами. На першому засіданні 10 вересня члени РМ звертали увагу на проблему, не помічену військовими, – питання експлуатації природних багатств краю, а саме запасів нафти. На другому засіданні, яке відбулося 16 вересня поточного року обговорювалося питання організації цивільного управління на окупованих територіях, при цьому зовсім не підіймалися питання, пов'язані з національними, культурними чи релігійними проблемами [11, л. 17, 36–40].

Маючи досить невиразну програму діяльності та високу самостійність, російська окупаційна адміністрація розпочала управління Галичиною та Буковиною. Оскільки, як уже згадувалося, питання національно-культурної політики щодо українського населення в серпні-вересні 1914 р. не підіймалося та не було прийнято жодних рішень на рівні уряду, ця проблема мовби перестала існувати, а насправді повністю перейшла до відання місцевої влади [8, ст. 127]. Відповідно, основні напрямки діяльності російської адміністрації на окупованих землях, визначав ВГГГ Г. Бобринський в офіційних постановах та виступах перед різними делегаціями. Так, постановою від 19 вересня 1914 р., серед іншого, припинено діяльність усіх культурно-освітніх організацій, зачинено книгарні, бібліотеки та читальні [12, с. 196].

Незважаючи на те, що у Галичині проживало близько 4 млн україномовного населення (62 % від загальної кількості жителів), а у Буковині 38,1 % населення становили українці, цією постановою призупинялося видавництво українських газет та журналів [12, с. 196]. Така увага до преси була зовсім не випадковою, адже упродовж 1908–1913 рр. зросла її роль саме як чинника формування державницької ідеї та національно-культурного поступу, що підтверджують слова І. Турина у статті «Чому треба нам фахової преси?». «Преса виступає не лише критерієм здобутків культури нашого народу, але й для нас, українців, ще й національним чинником надзвичайної ваги. Не притримуючись жодної політичної лінії, тільки український фаховий часопис у силі потрапити і в ті круги українського громадянства, що національно мало свідоме або й цілком байдуже» [13, с. 76].

З цієї причини, масштабній атаці російської окупаційної адміністрації на місцеві засоби масової інформації передував звіт, підготовлений ще 11 серпня 1914 р. капітаном Наркевичем «Преса в Галичині та її політичні відтінки», у якій автор дав розгорнуту характеристику найпопулярнішим українським періодичним виданням наголошуючи на їх «вкрай небезпечної

та пропагандистської діяльності», спрямованій проти російської культури та державності [14, л. 8]. На відміну від польських редакцій, що продовжували працювати навіть у час захоплення російською армією Львова [15, с. 228], більшість українських видавництв періодичної преси припинили свою діяльність ще до кінця серпня 1914 р. З 50 українських часописів, що виходили лише у Львові до його окупації російською армією, призупинено роботу чи повністю закрито 48, з яких тільки 19 відновили діяльність після звільнення міста в 1915 р. та в наступні роки [13, с. 76]. Найдовше працювала редакція газети «Діло», останній «офіційний» номер якої вийшов 2 вересня 1914 р., якраз у час, коли австрійські війська залишили Львів. Однак незважаючи на те, що разом з відступаючими військами місто покинуло багато працівників газети, 5 вересня стараннями В. Охримовича та Ф. Федорціва, а також відомих українських культурних та політичних діячів С. Чарнецького, І. Труша, І. Свенціцького та М. Павлика видано ще один номер часопису, після чого 7 вересня він був закритий [16, с. 115–116].

У період російської окупації Львова, що тривала з 3 вересня 1914 р. – до 21 червня 1915 р., у місті виходили лише періодичні видання військового командування ПЗФ, проросійські та окремі довоєнні москвофільські видання, редакційні колективи яких підтвердили свою лояльність та підтримку російській окупаційній адміністрації [17, с. 86–87]. Серед них «Армейский вестник», «Голось народа», «Львовский вестник», «Львовское военное дело», «Военное слово» та інші [18, с. 205]. Така ж ситуація була в інших містах та містечках Галичини та Буковини. Попри декларовану лояльність, за розпорядженням начальника жандармського управління ВГГГ, полковника О. Мезенцева, редакції усіх без виключення газет, у неухильному порядку, щоденно до 10-ї год. ранку зобов'язувалися надсилати в управління по три примірники газет [19, арк. 59–60]. Своєю основною місією редакції цих видань вбачали в поширенні в Галичині та Буковині російської великодержавної ідеї та популяризації російської культури, зокрема газета «Новый Край» зазначала, що «ми докладемо всіх зусиль, щоб наш орган

служив справжнім завданням великої Росії – на землі її нещасної молодшої сестри, і щоб ім'я Росії стало кожному з галичан так само дорого і близько, як близько і дорого кожному з нас росіянам» [20, с. 4]. У той же час матеріали рубрики «Бібліографія» в газеті «Прикарпатская Русь» презентували книги російською мовою, видані у Києві, Москві та Петрограді, присвячені історії та господарському розвитку окупованих територій [21, с. 2].

Широка полеміка щодо вирішення «українського питання» розпочалась і в російських періодичних виданнях. Якщо типово неприхильне та вороже ставлення до всього українського з правого табору, передусім газет «Киевлянин», «Новое Время», «Московские Ведомости», нікого не вражало, то позиція поступової ліберальної преси відверто дивувала. Сприймаючи національно-культурний рух українців загалом нейтрально або принаймні не настільки вороже як права преса, у поступових засобах масової інформації можна знайти думки, що українцям у Галичині та Буковині слід дозволити культурне самовизначення та право на культурний розвиток, хоч би на початкових етапах окупації [22, с. 104].

Перші кроки російської окупаційної адміністрації в культурних питаннях викликали жваві дискусії й серед російської політичної та інтелектуальної еліти. Так, політик, один з лідерів правих кадетів О. Ізгоєв під час засідання ЦК КДП Російської імперії наголошував на тому, що «українське питання набагато важче і навіть може бути пов'язане з тяжкими наслідками (...) Програма партії зобов'язує протестувати і боротися з гнобленням національностей, і не можна не протестувати проти нової націоналістичної політики в Галичині, яка знищує всю українську культуру» [23, с. 394–401]. У свою чергу, відомий російський публіцист П. Струве на сторінках газети «Биржевые ведомости» намагався довести, що «з хвилиною відірвання Галичини від Австрії має зникнути і вирощена там, поза умовами російського життя та культури, форма українського руху, що заперечує загальноросійську мову та загальноросійську культуру» [24, с. 34]. Така позиція поступової преси та того ж О. Ізгоєва була цілком логічною із

прагматичних міркувань та демонструвала хоча б часткове, але все ж таки розуміння, що агресивна політика тотальної русифікації та наступ на національно-культурне життя призведе до результатів протилежних очікуванню та налаштує місцеве населення вороже до нової російської влади: «спочатку українці дружньо зустрічали російські війська, але тепер настрої починає змінюватися, коли він побачив, що втрачає все: закриваються школи, бібліотеки, клуби, розшукуються та переслідуються твори Шевченка як щось злочинне, замінюють уніатських священників православними» [23, с. 468].

Незважаючи на дискусії щодо «правильного» вирішення національних та культурних питань на окупованих територіях, російська окупаційна адміністрація в Галичині та Буковині продовжувала наступ на все українське. Саме в москвофільській газеті «Прикарпатская Русь», що відновила свою діяльність 23 вересня 1914 р., опубліковано розпорядження ВГГГ Г. Бобринського «О цензуре...», що на ділі означало заборону української мови, школи, науки та культури. Чогось особливого та нового в цій постанові не було, в основному вона дублювала принципи цензурної політики, прийнятої в Російській імперії для територій, на яких відбувалися військові дії [25, л. 12]. Відповідно до розпорядження, заборонялося розміщення інформації про воєнні операції, роботу російської окупаційної влади, друк та поширення афіш, оголошень та різноманітних публічних зображень без дозволу місцевої поліції. Випуск друкованої продукції дозволявся виключно із зазначенням прізвища власника видавництва, організація концертів, лекцій чи п'єс на публічних сценах ставало можливим лише після отримання санкції від окупаційної адміністрації, а демонстрація фільмів лише після попереднього перегляду [26, с. 104–105]. Найголовнішим, що було в цьому розпорядженні, так це заборона продажу з книгарень та видачі із бібліотек книг українською та російською мовами, виданих поза межами Російської імперії [8, с. 153].

Владну заборону на продаж та видання надрукованих поза межами Російської імперії книг, до певної міри, пришвидшили українські солдати російської армії, які відвідували місцеві книгарні й масово купляли українські книжки, в основному шукаючи повне видання «Кобзаря» [27, с. 60]. Прикладом може слугувати книгарня НТШ у Львові: «(...) зранку 3 вересня, як і всі інші крамниці в місті, книгарня була зачинена, лише згодом відчинившись, щоб не залишитися позаду сусідніх крамниць, що вже повідчиняли свої двері для відвідувачів. Персонал книгарні стояв без діла за великим склом вхідних дверей та приглядався з цікавістю, що діялося перед магістратом. Та коли зауважили, що перед книгарнею затримуються солдати і що їх кількість щораз зростає, весь персонал, не розуміючи причин такої уваги та боячись якогось інциденту, відійшов від дверей у глибину крамниці. Раптом в книгарню зайшов солдат та не звертаючи увагу на продавців, тільки водив очима по полицях з книжками (...). Тоді підступив до нього продавець та запитав чи той не бажає якоїсь книжки [28, с. 35]. У солдата аж очі засіяли. Думав, що попав між «австріяків», а то свої люди перед ним... «Шевченка!» – мовив він коротко та спостерігав за продавцем, як той скочив поміж полиці, витягнув з них книжку і вручив йому (...). Подальший продаж відбувався вже гладко та швидко серед зворушливої радості зі сторони як продавців, так і солдатів. Та й книгарня перетворилася того дня на правдиву станицю українців «російської» армії в окупованім Львові» [28, с. 36].

Ще одним яскравим свідченням цікавості українських солдатів російської армії до української книги і не тільки, були спогади активної діячки УПТ К. Малицької. «Усі українські товариства закрито, бібліотеку «Просвіти» та книгарню НТШ опечатано, продовжував функціонувати лише «Сокільський Базар», який навіть у тих обставинах робив добрі справи на національно-культурній ниві. У Львові появилися наші закордонні українці, військові з проблиском національної свідомості, які шукали рідну книжку, рідну картину, вироби народного мистецтва. З магазину УПТ розповсюджуємо тихцем поміж них та по шпиталях «Кобзаря», видання для

дітей, книжки, листівки зі Сокільського Здвигу, поки в один момент не появилася в «Прикарпатской Руси» новина, що у солдатів під Перемишлем масово познаходили мапу України, після чого «Сокільський Базар» закривають» [29, с. 3–4].

Згадавши москвофільську пресу, неможливо оминати діяльність москвофілів, політична еліта яких, уже в перші дні війни публічно заявила про підтримку дій Російської імперії. 11 серпня 1914 р. за сприяння російських урядових кіл у Києві створено КРОК, який, за словами Д. Дорошенка, «своїм основним завданням бачив допомогу переможній російській армії руйнувати українське життя» [30, с. 27]. Відповідно до тимчасового статуту, КРОК мав на меті поширення серед російського суспільства та російської «визвольної» армії інформації про історію, теперішнє політичне та культурне становище «російського Прикарпаття» [22, с. 7]. Для реалізації мети москвофіли за підтримки комітету при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандувача армій ПЗФ підготували невеличку брошуру «Современная Галичина», у якій, поміж іншого, розміщувалися дані про національно-культурне становище окупованих територій [31, с. 381]. Український національно-культурний рух вкотре подавався лише як інтрига інтелігенції, що не відігравала особливої політичної ролі, а тому щодо неї слід зайняти вичікувальну позицію та діяти залежно від її поведінки [32, с.12]. На думку авторів, при окупації краю достатньо закрити видання українських органів та встановити контроль за інтелігенцією у Львові та в найбільших провінційних центрах, як Тернопіль, Станіслав, Чернівці, Стрий, Перемишль, Коломия. У селах контроль, у переважній більшості, здійснювало селянство, до якого, якщо воно не виступатиме проти нової влади, вона ставилася прихильно [32, с. 28]. У середовищі москвофілів, які чи не найкраще знали реальний стан справ у Галичині та Буковині, побутувала думка, що без сприяння «офіційного Відня» та з допомогою лише деяких цілеспрямованих заходів «українське питання» вирішиться «саме собою» [11, л. 12].

У той же день, коли припинено діяльність усіх культурно-освітніх організацій, до ВГГГ Г. Бобринського навідалися представники москвофільських «культурних установ» на чолі з В. Дудикевичем, який наголосив на лояльності та відданості російській окупаційній адміністрації. Зі свого боку губернатор вимагав від них систематичних дій та державницького розуміння справ, зазначивши, що «велика справа має вестися не лише з любов'ю та енергією, але поступово, з терпінням, розумом та державним підходом» [33, с. 77]. Москвофіли ж, усвідомлюючи, що однією з характерних рис самостійної нації є своєрідна та оригінальна культура, мали намір якнайшвидше сформувавши в Галичині та Буковині нову «високу культуру», збудовану на російських взірцях [34, с. 95].

Після відповідних розпоряджень Г. Бобринського, москвофільські організації, закриті з початком війни, поступово почали відновлювати свою діяльність. Насамперед це стосувалося «Товариства ім. М. Качковського», яке, окрім Львова, знову відкрило свої читальні в багатьох містах та селах, зокрема, у Станіславі, Жидачеві, Скалаті, Глинянах, Куликові та інших населених пунктах [35, с.100].

З 24 жовтня 1914 р. москвофіли контролювали «Народний Дім» [36, с. 9], який завдяки значній фінансовій допомозі з Росії став потужним осередком москвофільського руху в Галичині [37, арк. 1]. Саме із цієї допомоги та інших прибутків установи, регулярну грошову підтримку отримували москвофільські пропагандисти, а керівництву певною мірою вдалося відновити роботу бібліотеки, бурси та музею [37, арк. 6]. Саме в його стінах організовано привезену із Петрограда «Російську шкільну виставку» [38, с. 24]. Згодом представники РНСПР організували при «Народному Домі» так званій «Музей визволення» та закликали мешканців збирати речі, пов'язані з «визвольною війною» і надсилати їх Ф. Свистуну [39, с. 15]. С. Бендасюк пішов ще далі і в газеті «Прикарпатская Русь» порушив питання про створення воєнного музею, у якому б збиралася інформація про жертви серед москвофілів під час воєнних конфліктів та політичних переслідувань

[40, с. 3]. По суті, це мав стати, свого роду, пантеон москвофільських мучеників, які, як вони вважали, боролися та вмирили за «велику ідею».

Приклад «Народного Дому» не єдиний, але показовий у тому плані, що яскраво демонструвало головне призначення російської фінансової допомоги, яке в основному полягало в підтримці поширення православ'я та культурно-освітньої діяльності представників москвофільського руху, а не у відкритому фінансуванні антиавстрійських політичних заходів. Ще до початку війни, основний уповноважений в питаннях фінансової підтримки москвофілів, голова ГРБО В. Бобринський наполягав на винятково національно-культурному курсі у взаєминах російської влади з москвофільським рухом. Це доводило той факт, що в листі від 18 грудня 1911 р. до відомого москвофіла та в майбутньому заступника голови київського відділення ГРБО Ю. Яворського, підтримавши пропозицію заступника голови «Київського клубу російських націоналістів» А. Савенка, В. Бобринський, серед іншого, писав: «наша робота має бути лише національно-культурна, а не політична» [41, с. 129]. Окрім ГРБО, досить активну підтримку москвофілам надавали й інші товариства, як, наприклад, «Прикарпатский комитет» у Москві чи «Общество славянской взаимности» в Петрограді, що регулярно проводили публічні лекції з історії та культури Галичини та Буковини, влаштовували різного роду благодійні вечори, на яких збирали пожертви для «російського» населення краю [22, с. 96–103].

На перший погляд, може здатися, що фінансова підтримка москвофілів російським урядом та організаціями була досить значною та могла не просто вплинути, а й суттєво змінити політичну чи культурну ситуацію в краї. Насправді ж, просте порівняння українських національно-культурних інституцій з москвофільськими переконливо демонструє, якщо перші були результатом природного розвитку «повного сил і життя народу», що прагнув поширювати та поглиблювати здобутки, то другі були штучними, абсолютно чужими та насадженими ззовні, що не мали міцних підвалин та, як наслідок, майбутнього [42, с. 441]. Яскравим свідченням такої ситуації може слугувати

«Товариство ім. М. Качковського», яке було найбільшою за масштабами та значенням просвітницькою москвофільською організацією в Галичині [43, с. 95]. Проте, коли станом на 1914 р. у розпорядженні «Товариства...» залишалось близько трьох сотень читалень, у той самий час, товариство «Просвіта» мало їх майже три тисячі [44, с. 5]. Це вкотре доводить, що перед війною москвофільство як рух переживало період загального занепаду, пов'язаного із протистоянням не лише з українськими національними силами, але й через глибокий ідейний розкол усередині руху.

Незважаючи на те, що російська окупаційна влада дозволила відновити діяльність москвофільських товариств та організацій, їх активність у сфері культури залишалася досить обмеженою із об'єктивних причин та зводилася переважно до незначних заходів, часто формального характеру. Це можна пояснити частково репресіями австрійської влади ще на початку війни, внаслідок яких постраждав кадровий потенціал москвофілів, а також відсутністю реальної підтримки місцевої російської адміністрації, яка у Львові відверто заgravала та опиралася на польські культурні кадри. Відповідно ті москвофіли, що об'єднувалися навколо РНСІР та «Товариства ім. М. Качковського», організовували літературні та музичні вечори в залі «Народного дому» [45, с. 4; 46, с. 3], програма яких переважно складалася з типового концерту «малороссийских» пісень, як-от «Гимн царя-освободителя» чи «Боже, Царя храни», після чого проголошувалися помпезні промови на честь «возз'єднання» Галичини з Російською імперією [46, с. 3].

Не важко здогадатися, що аудиторія таких заходів обмежувалася москвофілами та чиновниками, далеко не найвищих рангів із російської адміністрації чи військовими, місцеве ж населення, часто навіть не здогадувалося про проведення цих концертів. Однак москвофілів цікавив сам факт проведення заходів, а не їх ефективність, позаяк їх основною метою було банальне та прагматичне декларування лояльності місцевій російській владі із сподіваннями обійняти вигідні посади в новій адміністрації.

Після перших репресивних акцій російської окупаційної адміністрації щодо національно-культурного життя, до першого воєнного губернатора Львова С. Шереметьєва, на початку жовтня з'явилася й українська делегація від культурних та економічних організацій, очолювана професором В. Шухевичем, яка складалася з 11 осіб, серед яких, окрім нього, були о. д-р Боцян, М. Заячківський, д-ри Гірняк, В. Охримович, К. Паньківський, С. Федак та інші [22, с. 104]. У своїй промові до С. Шереметьєва В. Шухевич намагався переконати губернатора в тому, що представлені ним культурні та фінансові організації не займаються політикою та жодним чином не загрожують російській владі. «Ми є представниками українських економічних та культурних товариств, що на підставі австрійських законів вже давно заснували у Львові свої організації та вслід за тим по всіх містах, містечках і селах Галичини організували свої філії (..), школи і бурси, співацькі і музичні кружки, а все з єдиною метою, щоб, з одного боку, піднести наш народ економічно, а з другого боку, з допомогою культурних товариств, піднести його свідомість» [22, с. 105]. Цілком очікувано, що жодних результатів делегація не досягла, оскільки С. Шереметьєв постійно наголошував на тому, що він військовий губернатор, а порушені питання стосуються цивільного управління, на що не поширювалися його повноваження.

Зрозуміло, що такі дії російської окупаційної адміністрації викликали обурення галицької та буковинської громадськості, про що йшлося в редакційній публікації «Вісника Союзу визволення України» від 30 листопада 1914 р. [47, с. 98]. У статті наголошувалося, що російська влада «розпочала похід на українську школу, українські інституції, припинила функціонування українських наукових та культурно-освітніх організацій, конфіскувала з українських книгарень та бібліотек усі українські книжки, а також намагалася заборонити українську мову навіть у приватному спілкуванні» [48, с. 1]. Отож, на думку авторів публікації, «російський варвар одним розмахом прагне знищити національні та культурні здобутки

австрійської України» та, окрім цього, влучно апелюють до пропагандистської тези про «свободу», яку несе Росія своїм «пригнобленим братам» в Галичині» [48, с. 1]. У цьому ж номері часопису опубліковано звернення представників галицького політикуму К. Левицького, Ю. Романчука, Є. Олесницького та інших, у якому вони оголосили офіційний протест ганебним актам насильства Росії щодо національно-культурного життя українців на окупованих територіях та засудили політику винищення, яку Росія вела проти факту існування української нації [49, с. 2–4].

Отже, вважаючи український рух у Наддніпрянщині безпосереднім наслідком дій галицького українства, правлячі кола Російської імперії розпочали пошуки обґрунтування етнічної та культурної спорідненості мешканців Галичини та Буковини з населенням Російської імперії, з метою приєднання цих земель та знищення будь-яких проявів українського національно-культурного руху.

Утім маючи досить невизначену програму діяльності та високу самостійність, російська окупаційна адміністрація розпочала управління на окупованих землях із «фанатичною» відданістю у питаннях знищення української культури, що призвело до руйнування мережі українських національно-культурних інституцій й організацій та загострило відносини із місцевим населенням.

4.2. Відновлення театрального життя (1914–1915 рр.)

Унаслідок розпоряджень Г. Бобринського на початку вересня, окрім припинення діяльності національно-культурних організацій та заборони місцевих засобів масової інформації, з метою «посилення заходів безпеки та боротьби із шпигунами», введено також ряд обмежень та заборон які стосувалися діяльності театрів. Знову ж таки, увага російської влади до театрів також не випадкова, зважаючи на те, що в Галичині та Буковині ці інституції мали цілковито національний характер та були потужними культурними центрами кожної етнічної групи. До того ж, характерною рисою театральної інституції, як у мирні часи, так особливо в період війни, було поширення агітації та пропаганди. Отож, російська окупаційна влада дотримувалася типової практики, коли держава зацікавлена у взятті під контроль цих установ із метою демонстрації «нормалізації» життя та поширення вже власної пропаганди для «лагідного» придушення місцевих національних рухів [50, с. 109].

Відповідно, перший професійний український театр товариства «Руська бесіда» був закритий разом з іншими професійними та аматорськими театрами у перші дні окупації Галичини та Буковини [51, арк. 15]. Якщо з часом після отримання відповідного дозволу, наприклад, польський театр міг розпочати роботу, то вирішення питання щодо відновлення діяльності українського театру ставало майже неможливою справою з огляду на те, що як і всі українські товариства, театр російська влада розглядала як частину загального «мазепинського» руху. Внаслідок такої фанатичної політики переслідування українського національного руху, що безпосередньо залежала від загальної національно-культурної політики російської окупаційної адміністрації, українські культурні інституції, у тому числі театри, не могли повністю відновити свою діяльність протягом усього періоду окупації [50, с. 112].

Уже згадуваний театр товариства «Руська бесіда», одразу після звістки про початок війни, яку театр зустрів на гастролях у місті Борщів на

Тернопільщині, вирішило розформувати саме ж керівництво установи [52, с. 155] не лише з огляду на можливі переслідування, а й через фінансову кризу та конфлікти в театральному середовищі що розпочалися ще до початку війни [53, арк. 113–114]. Окрім цього, директора театру Р. Сірецького та частину чоловіків театральної трупи мобілізовано до австро-угорської армії [52, с. 155]. Після самоліквідації актори роз'їхалися хто куди, при цьому залишивши в Борщеві театральні декорації та реквізит, костюми, інструменти та бібліотеку [53, арк. 1].

Невелика частина вже колишніх акторів «Руської бесіди» вирішила повернутися до Львова, маючи на меті відкрити в місті новий невеликий театр із легким розважальним репертуаром. Слід розуміти, що головна ціль, яку переслідували актори, – вирішення складного фінансового становища, у якому вони опинилися, а не мистецтво як таке. Проте, навіть ці плани не здійснилися, після чого українські актори покинули спроби сформувати окремий театр у Львові до кращих часів. Лише відомо, що на сцені ресторації відомого львівського готелю «Брістоль» за ініціативи В. Коссака вдалося поставити одноактову виставу «Наталка Полтавка» українською мовою [55, с. 65]. Як згадував С. Чарнецький, під час вистави «у залі з'явився представник «громадської сторожі» й зупинив подальше її продовження», нібито через виконання твору українською мовою [52, с. 156].

Аналогічною була ситуація й у єврейському театральному середовищі. Традиційна російська політика щодо усунення «політично неблагонадійних елементів», до яких одразу ж автоматично потрапляли євреї, мала безпосередній вплив на діяльність єврейського національного театру. Ще до окупації Львова, через поширення панічних повідомлень про антисемітизм серед російських військових та вищого імперського керівництва, маючи страх перед насильством та погромами, єврейські містяни, переважно представники вищого та середнього класу, які якраз і становили основу театральної публіки, та й самі актори [56, с. 4] масово залишали місто з

чиновниками та австрійськими військами [55, с. 46]. Як наслідок, єврейський театр припинив свою діяльність на весь період російської окупації.

Траплялися й абсолютно абсурдні речі, які яскраво демонстрували антисемітизм російської окупаційної влади навіть у далеких від політики питаннях. 2 січня 1915 р. мешканець Чернівців, капельмейстер Шнап Соломон, звертався до виконувача обов'язків Чернівецького поліцмейстера із клопотанням про надання дозволу його оркестру, який складався із восьми осіб, грати в ресторані румунського «Народного Дому». Умовою, за якої прохачу надавався дозвіл на проведення діяльності стала б відсутність у складі оркестру євреїв [57, с. арк. 23].

Однак, попри все, російська окупаційна адміністрація все ж розуміла та потребувала інфраструктури розважального характеру для величезної кількості військових і вже 16 вересня 1914 р. дала дозвіл на відкриття у Львові театру «Casino de Paris», який був досить нетиповим закладом через свій багатонаціональний театральний склад та, як наслідок, різномовну програму [58, с. 2]. На сцені театру, який очолював єврей, виступали польські, українські та російські актори, які до того були представниками різних національних театрів, що часто між собою змагалися та ніколи не пересікалися на професійній сцені [59, с. 4]. Незважаючи на часту критику та звинувачення професійної театральної спільноти в продукуванні «низькоякісного продукту», для російських солдатів цей театр перетворився на найпопулярніше місце проведення вільного часу в окупованому Львові та став єдиним театром, якому вдалося функціонувати протягом усього періоду окупації міста [58, с. 2].

Окрім «Casino de Paris», через значну кількість безробітних акторів та режисерів, оминаючи питання політики та з метою подолання скрутного фінансового становища, здійснюються спроби отримання дозволу для організації діяльності ще одного театру. З цією причиною, наприкінці грудня 1914 р. польські актори «Teatru miejskiego», об'єдналися з режисером та керівником невеликого довоєнного «Nowy teatr» А. Лелевичем та отримали

офіційну санкцію від влади на відновлення діяльності театру в приміщенні товариства «Kasyna Miejskiego» [60, s. 5–6].

Для російської окупаційної адміністрації дозвіл на відкриття театру став черговою можливістю продемонструвати лояльне ставлення як до місцевої польської громади, так і до адміністрації міста загалом, та крім того, дозволив організувати ще одне місце для розваг офіцерів та солдатів. З цієї причини репертуар театру значною мірою орієнтувався саме на російських військових та чиновників, що означало переважання вистав легкого розважального характеру [51, с. 15–17]. Щоб продемонструвати лояльність щодо російської влади керівництво «Kasyna Miejskiego» погодилося на проведення у стінах театру перших гастролей акторів з Російської імперії [61, с. 7], з метою ширшого залучення російської публіки розміщувало анонси вистав у москвофільських газетах [62, с. 4]. Саме в приміщенні «Kasyna Miejskiego» у лютому 1915 р. проходили гастролі солістів петроградської опери [61, с. 7].

У ситуації, коли спроба відновлення діяльності українського театру у Львові провалилася, навесні 1915 р. Л. Курбас, який залишив театр «Руської бесіди» орієнтовно на початку липня 1914 р. – до початку 1915 р. перебував у родинному маєтку в Старому Скалаті [63, с. 33], дізнався, що в Тернополі випускники місцевої гімназії та студенти, спільно з працівниками управління залізниць ставили невеликі аматорські вистави та концерти, які переважно відвідували солдати російської армії. Як і у Львові, місцева військова російська адміністрація Тернополя, розглядала ці вистави винятково як розваги для солдатів у воєнний час, жодним чином не вплутуючись у політику. Саме тому, військовий цензор надав дозвіл аматорському колективу на постановку під час концертів у кінотеатрі «Світязь» одноактних водевілів та комедій [64, с. 85]. Як інформувала афіша однієї з вистав, у неділю, 19 липня 1915 р. акторами драматичного мистецтва м. Тернополя, на користь бідних буде поставлено відому п'єсу «Наталка Полтавка» – опера І. Котляревського в 3-х діях із музикою М. Лисенка [64, с. 86].

За свідченнями сучасників, саме ця афіша стала поштовхом для Л. Курбаса організувати в Тернополі стаціонарний, постійно діючий театр, що вдалося здійснити після численних звернень до російської окупаційної влади міста, що надала дозвіл на відкриття в жовтні 1915 р. [65, с. 156]. Коли ж мова зайшла про офіційне найменування театру, запропоновані Л. Курбасом та В. Наливайком варіанти відхилили, зважаючи на використання терміну «український», внаслідок чого, цензор надав згоду лише на нейтральну назву ТТВ [66, с. 74].

Російська окупаційна влада міста таки надала дозвіл на відкриття театру з тієї причини, що він здебільшого мав обслуговувати солдатів і російську адміністрацію Тернополя. Проте влада заборонила друкувати афіші вистав українською мовою [65, с. 156], через що керівництво театру мало чимало проблем з російською владою. Перед кожною виставою текст афіші в обов'язковому порядку подавався у відділ цензури при канцелярії поліцмейстера. Крім цього, ще напередодні відкриття театру, командування 6-ої російської армії наказувало всім акторам з'явитися у місцеве відділення військової поліції для складання протоколів та роз'яснювальної бесіди [63, с. 34].

Окрім місцевих акторів як професійних, так і аматорів, які стали основою нового театру, серед яких П. Басса, Я. Бортник, П. Вацик, О. Волинець, В. Бурбела та інші. На запрошення Л. Курбаса до Тернополя переїжджають професійні актори – М. Коссак-Костів, М. Бенцаль, Г. Юрчакова, згодом до них приєднується й відома співачка Ф. Лопатинська [66, с. 75]. Довідавшись, що у Чорткові перебував актор І. Рубчак, керівництво ТТВ вирішує запросити його у склад театральної трупи та перевозить до Тернополя частину врятованого реквізиту театру «Руської бесіди», що досі залишався в Борщеві [63, с. 34].

У зв'язку з тим, що театральні приміщення зі сценою «Сокола» та «Міщанського братства» були зайняті російськими військовими, керівництво ТТВ використовувало сцени місцевих кінотеатрів, таких як-от: «Світязь» чи

«Поділля». Репетиції часто відбувалися в приватних помешканнях режисера Л. Курбаса чи адміністратора В. Наливайка [66, с. 74].

Слід зауважити, що навіть після наступу об'єднаних австро-угорських та німецьких військ у травні-червні 1915 р., російській армії таки вдалося втримати частину Галичини, у тому числі й Тернопіль. Це означало, що на цій території, агресивний русифікаційний режим так званої «першої окупації» продовжувався аж до Брусиловського прориву, коли було змінено загальний підхід до управління окупованими територіями. Відповідно, маємо унікальну можливість простежити діяльність української культурної установи під час «двох» російських окупацій та зафіксувати зміни у загальній політиці Російської імперії щодо захоплених земель.

У нових умовах, що склалися, внаслідок подій на фронтах, для відкриття театру обрано «Наталку Полтавку» І. Котляревського, поставлену на сцені кінотеатру «Світязь» 18 жовтня 1915 р. [66, с. 74]. Вибір поставити саме «Наталку Полтавку» як дебютну виставу на відкритті театру, швидше за все не випадковий. Окрім того, що вона була класикою української драматургії, Л. Курбас сподівався, що ця вистава за участі талановитих співачок М. Коссак-Чернявської, Ф. Лопатинської та Т. Бенцалевої сподобається запрошеному військовому та цивільному керівництву з канцелярії тернопільського генерал-губернатора та повітового управління [67, с. 13], для якого резервувалися перші два ряди в залі [63, с. 35].

На думку керівництва театру, успішний дебют мав «закріпити» подальшу, уже постійну діяльність установи. З метою створення перед місцевою владою ажіотажу, спричиненого прем'єрою, ретельно продумано афішу, у якій наголошувалося на участі «відомих артистів» та підкреслювалося, що із дозволу військової влади, квитки на виставу вважатимуться перепусткою для цивільного населення під час комендантської години [67, с. 13]. Успіх вистави таки дозволив налагодити стосунки Л. Курбаса із російською окупаційною владою Тернополя, що

згодом допомогло визволити із місцевої в'язниці актора М. Бенцалю, якого звинувачували у шпигунстві на користь австро-угорської армії [67, с. 15].

Яскравим прикладом популярності ТТВ серед військових російської армії є свідчення акторів театру або їх сучасників. «Дуже часто, коли всі квитки на виставу було розпродано, солдати вилазили на вікна, які під їхньою вагою тріщали, а скло сипалось у зал (...). Після закінчення вистави публіка, а особливо старшини робили бурхливі аплодисменти, дарували квіти та різні презенти. Траплялося, що російські офіцери запрошували акторів з усім складом театру до ресторану, де під час застілля наші актори відкривали не одного українського патріота під сіро-зеленою російською уніформою» [63, с. 36].

Загалом, упродовж своєї діяльності як режисера та директора ТТВ Л. Курбасу вдалося поставити близько десяти великих драматичних творів М. Старицького, І. Котляревського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Тогобочного та інших [66, с. 76–77]. Як черговий режисер, окремі легкі комедійні музичні п'єси готував М. Бенцаль, а співачка М. Єлисеєва як співрежисер, допомагала Л. Курбасу ставити виставу «Хмари» А. Суходольського та оновлену «Наталку Полтавку». Окрім традиційних видів театрального мистецтва, для розширення репертуару, організовуються музичні концерти за участю театрального хору та відомих співачок Ф. Лопатинської, М. Коссак-Чернявської та М. Єлисеєвої, які виконували українські та польські народні пісні, а також пісні сольного виконання авторства М. Лисенка, М. Вербицького, Д. Січинського та оперні арії [66, с. 76–77].

Спочатку вистави проходили від чотирьох – до шести разів щотижня. Утім згодом їх кількість скоротили до трьох разів. Окрім масштабних вечірніх вистав, із дозволу військової влади, для російських солдатів в обід ставили й невеликі, часто одноактні спектаклі [65, с. 156]. Зважаючи на те, що ТТВ за своєю суттю були організацією корпоративного типу, з метою покращення матеріального становища акторів, перед початком кіносеансів в

кінотеатрах «Світязь» та «Поділля», як додаток до кінокартин, також ставили одноактні вистави. З часом у театрі започаткували традицію, так званих, «бенефісних вистав», прибуток з яких йшов на користь актора, який виконував головну роль [68, с. 118]. Завдяки цим заходам, пересічний місячний заробіток акторів ТТВ складав близько 300 руб., що в тих умовах складало досить значну суму [63, с. 34].

28 березня 1916 р. Л. Курбас передає художнє керівництво та посаду директора ТТВ, а сам із матір'ю переїжджає до Києва, де на запрошення видатного актора та режисера М. Садовського вступає до його театру [64, с. 87]. Після від'їзду Л. Курбаса до Києва наприкінці березня 1916 р. художнім керівником ТТВ став М. Бенцаль, а адміністратором Т. Демчук [65, с. 157]. Окрім них, до керівного органу театру увійшли В. Калин та Я. Сеньків, після чого сформовано, певного роду, меморандум, який підписали всі актори театру та взяли на себе відповідальність за його подальшу роботу [63, с. 34].

Проте саме в цей період адміністративних змін розпочався Брусилівський прорив і його наслідки для діяльності театру можна буде простежити вже під час «другої окупації». Якщо Тернопіль став центром українського національно-культурного руху в Галичині під час російської окупації, то у Львові, місцеві поляки, які склали більшість населення міста, вважали відновлення діяльності польського національного театру важливим не лише для польської культури, але й для збереження домінуючого статусу польської громади в окупованому місті [69, с. 3]. З цією метою, магістрат Львова, більшість членів якого становили поляки, на чолі з Т. Рутовським розпочав активну роботу щодо вирішення проблем, пов'язаних не лише з відновленням діяльності театру чи опіки над акторами, які залишилися в місті, але й щодо збереження приміщення театру. Оскільки традиційною практикою російської окупаційної влади було перетворення будівель із значною кількістю приміщень на військові склади чи шпиталі, тому завдання магістрату полягало в недопущенні мародерства з боку солдатів російської армії [70, с. 14].

Після того, як російська окупаційна влада Львова погодилася не використовувати будівлю театру для потреб військових, розпочалися переговори про відновлення діяльності установи, що тривали упродовж майже всього періоду окупації. Навесні, коли ситуація на фронті для російської армії зазнавала суттєвих змін, Г. Бобринський, через небажання загострювати відносини з поляками та зберегти їх лояльність, надав дозвіл на відкриття польського театру. Щодо керівництва нового театру, то російська адміністрація наполягала, щоб його очолила вірна владі людина, після чого вибір впав на Я. Гліксона, відомого своїми проросійськими поглядами, з яким 18 квітня 1915 р. підписали контракт [71, s. 3].

Незважаючи на те, що вдалося отримати офіційний дозвіл, керівництво театру зіткнулося із російським бюрократичним апаратом та чиновниками, які переважно будучи малоосвіченими та корумпованими, розглядали навіть справу театру, як можливість нажитися [72, s. 98, 100]. «Вирішити» питання вдалося лише тоді, коли керівництво театру знайшло людину, яка «вміла розмовляти з росіянами», що у майбутньому зводилося до бронювання перед виставою найкращих місць та регулярних «подарунків» [70, s. 17].

Подолавши всі перепони на шляху до відновлення діяльності, 8 травня 1915 р. відбулося урочисте відкриття театру, що свідчило про збереження польською громадою міста панівних позицій у місті. Відкривала польський театр опера С. Монюшка «Налка», що входила до класичних творів польської національної опери [73, s. 3; 74, s. 3].

Попри амбітні плани та бажання дирекції театру ввести до репертуару класичні польські драми та світову класику, воєнний час диктував свої умови, через що перелік вистав складався переважно із постановок розважального характеру [75, s. 4; 76, s. 4]. Це пояснювалося не лише тим, що ще напередодні окупації, місто покинули багаті мешканці, які складали основу театральної публіки, а ті що залишилися були в скрутному фінансовому становищі, а й тим, що зал заповнювали переважно російські військові та чиновники, яких насамперед цікавили розваги [77, арк. 2; 78, s.

3]. Власне, це служило ще однією причиною, чому театр втрачав місцеву аудиторію, яка, як і самі актори, хоч і публічно не демонстрували свого невдоволення, усе ж негативно сприймали російських солдатів та часто підсміювалися із військових, які вперше потрапивши на виставу, були вражені декораціями та не знали як поводитися [72, s. 99–100].

Не менш важливим для збереження панівного становища польської культури та громади загалом у місті, стало перешкоджання відкриття російського театру. Львівський магістрат на чолі з Т. Рутовським докладали максимальних зусиль, щоб перешкодити реалізації цих планів, здебільшого аргументуючи свої причини технічним браком ресурсів для опалення приміщень в осінньо-зимовий період [79, s. 122]. Усупереч запропонованим ідеям щодо значення російського театру на окупованих територіях, уже згаданого М. Старосельського та незважаючи на бажання багатьох російських театрів приїхати до Львова на гастролі, місцева російська влада, принаймні в перші місяці окупації, всіляко уникала цих питань. Так, уже через декілька тижнів після початку окупації міста, наприкінці вересня 1914 р., актори петроградського імператорського «Александринського театру» та «Малого театру» зверталися до ВГГГ Г. Бобринського із пропозицією, щоб на основі їхньої трупи сформувати у Львові стаціонарний російський театр [80, арк. 46–49]. Г. Бобринський, розуміючи ще недостатньо сильне становище російської влади та що таке рішення може призвести до загострення відносин із місцевими поляками, відклав це питання на невизначений час з припискою «коли відкриття буде можливим, повідомимо окремо» [81, s. 4].

Однак після очевидних успіхів російської армії на фронті, захоплення фортеці Перемишль у березні 1915 р., відновилися розмови, пов'язані із відкриттям російського театру. На початку квітня 1915 р. одразу декілька російських театрів, у тому числі й «Александринський театр» продовжили переговори з окупаційною адміністрацією, якщо не про відкриття стаціонарного театру, то хоча б про тривалі гастролі [82, с. 4].

Г. Бобринський не лише дав дозвіл на постановку декількох вистав наприкінці травня 1915 р., але й пообіцяв сприяти приїзду трупи [55, с. 54]. Однак навіть ці плани не вдалося реалізувати через поспішний відступ російських військ з міста.

Окрім розважальної функції та «загравання» із місцевими національними групами, ще однією причиною, чому російська окупаційна влада все ж дозволяла відновлювати діяльність театрів, стала потреба наповнювати місцеві бюджети коштами, необхідними для ведення міського господарства, здійснення виплат заробітних плат та пенсій, за рахунок запровадження окремих податків та зборів, серед яких збір із квитків. Так, на початку 1915 р. до канцелярії ВГГГ Г. Бобринського надійшов проєкт пропозиції від гродонаначальника Львова, генерал-майора Ейхе та капітана В. Небольсина щодо запровадження в місті збору для входу в громадські розважальні заклади, оскільки ті, ставши надзвичайно популярними серед російських військових та чиновників, отримували досить значні, неоподатковані прибутки [83, арк. 1].

Ідея оподаткування культурно-розважальних закладів виникла за аналогією з чинним у Росії законодавством, де за статутом «О предупреждении и пресечении преступлений» здійснювалася сплата податку із установ розважального характеру на користь благодійних закладів імператриці Марії [84, с. 109–137]. Зважаючи на те, що у Російській імперії цей податок дозволяв збирати в благодійний фонд імператриці Марії близько 3 млн руб. щороку, автори проєкту вважали, що запровадження відповідного збору, дозволить лише у Львові наповнювати бюджет на 300–400 руб. щоденно [85, с. 365]. Г. Бобринський підтримав ідею генерал-майора Ейхе та капітана В. Небольсина, у зв'язку з чим розроблено «Правила по взысканию благотворительного сбора по публичным развлечениям и другим зрелищам...», які 23 лютого 1915 р. відправили на погодження та затвердження генералу О. Мавріну [83, арк. 4, 5–5 зв.].

Однак уже затверджений проєкт не влаштував Міністерство фінансів Російської імперії, оскільки зібрані кошти надходили на рахунок створеного крайового благодійного комітету, а не в благодійний фонд імператриці Марії, через що воно регулярно наполягало на тому, щоб оподатковані гроші таки зараховувалися до польових казначейств на депозит «Собственного его императорского величества канцелярии», на благодійні заклади імператриці Марії [86, арк. 69–71]. Прикладом може слугувати випадок із тернопільським губернатором І. Чарторизьким, який вимагав від начальника Тернопільського повіту, щоб зібрані кошти, які вже зарахували на рахунок крайового благодійного комітету, перерахували на рахунок благодійних закладів імператриці Марії [87, арк. 57–57 зв.].

Отож, зважаючи на те, що в Галичині та Буковині театри мали цілковито національний характер та були потужними культурними центрами кожної етнічної групи, російська окупаційна влада, вирішила взяти ці установи під контроль, з метою використання у власних політичних іграх. Якщо українські чи єврейські театри після відповідних розпоряджень були закриті та не могли відновити діяльність протягом усього періоду окупації, то дозвіл на відкриття польського театру став черговою можливістю продемонструвати лояльне ставлення російської адміністрації до польської громади, конфлікти з якою були вкрай небажаними та небезпечними для окупаційної влади. Окрім цього, розуміючи потреби в інфраструктурі розважального характеру для величезної кількості військових, видаються дозволи на відкриття театрів, однак за умови, що їх діяльність носитиме виключно розважальні функції, без жодної політики.

4.3. Спроби збереження пам'яток історії та культури

Важливим та малодослідженим аспектом культурної політики Російської імперії був внесок науковців ІАН Російської імперії. Доводячи у своїх книгах, статтях та лекціях вітчизняний характер війни та необхідність розгрому «вічних» агресорів – «австрійських та німецьких варварів», їх зусилля повністю відповідали цілям офіційних пропагандистських структур, які намагалися переконати народ у неминучості війни та потребі захищати корінні національні інтереси. Граючи на патріотизмі, шовінізмі, національних почуттях, традиціях та упередженнях. Оголошуючи цілі свого уряду благородними та справедливими, на початковій стадії війни вони сприяли зміцненню ідеї «свій-чужий» аж до рівня «неприяття иной культури, носителем которой является враг» [88, с. 62]. Узявши участь, по суті, в першій в історії Російської імперії масштабній пропагандистській кампанії, вчені переконували співвітчизників у тому, що «саме на їхню країну напав ворог», та що «їхня країна – безневинна жертва агресії» [89, с. 9].

Однак виникла суттєва проблема, основні пропагандистські наративи з самого початку не розуміла більшість населення як Російської імперії, так і щойно захоплених Галичини та Буковини, поняття «слов'янська єдність» чи «возз'єднання слов'янського населення» було чужим для більшості мешканців окупованих території на яких до війни успішно розвивався український національно-культурний рух. У цих умовах важко було розраховувати на масову підтримку окупації серед місцевого населення та на легкий процес включення цих земель у склад Російської імперії. Як згадував О. Брусилов: «Солдат не тільки не знав, що таке Австрія, але й не мав уявлення про свою рідну Росію. Він знав свій повіт та, можливо, губернію, знав, що є Петербург та Москва, і на цьому закінчувалися його знання про Батьківщину. Звідки тут мав взятися патріотизм та свідомо любов до великої рідної країни?» [90, с. 83].

Необхідно також визначити роль ІАН у збереженні культурної та історичної спадщини на окупованих територіях Галичини та Буковини [91, с. 53–57]. Досі залишається невідомим обсяг реально зробленого в цьому напрямку. Чи обмежувалася справа скликанням різного роду комітетів та комісій із збереження історичних, археологічних та наукових пам'яток, написанням різноманітних петицій до органів влади та відрядженням уповноважених представників ІАН на різні ділянки фронту, де їх далеко не завжди вітально зустрічали представники військової влади, розглядаючи часто як перешкоду при проведенні евакуації людей та цінностей з районів відступу?

Після початку активних бойових дій стало очевидним величезне геополітичне значення охорони історичних пам'яток, зібрань книг та рукописів, шедеврів архітектури та живопису, наукових колекцій у зоні військових дій, особливо в районах, що були окуповані російськими військами. У війні пропагандистських наративів, яку країни Антанти оголосили війною цивілізованих народів проти «тевтонських варварів і сучасних гуннів» [91, с. 53], велике значення мали не лише перемоги російської зброї, але й образ Росії як цивілізованої країни та її армії як рятівниці світової культури. Однак була ще одна причина зацікавлення російською владою місцевою культурно-історичною спадщиною. Активне створення в Галичині українських музеїв у кінці XIX – на початку XX ст. стало результатом старань української інтелігенції, скерованих на формування на цій території мережі національно-культурних установ. Основною ідеєю Музею НТШ чи Національного музею у Львові, а пізніше – численних музеїв у повітових містечках був намір створення українського національного музею, що передбачало спрямування їх діяльності на збирання різноманітного кола предметів, що представляли історію та культуру цілої України, перш за все власне їх українську сторону, що ж не могло подобатися окупаційній владі [92, с. 44].

Саме з цієї причини, в областях де йшли бойові дії, не чекаючи на їх завершення, російська влада почала поспішно видавати розпорядження, що мали б сприяти взяттю під контроль об'єктів культурної спадщини на окупованих територіях [91, с. 54]. 11 листопада 1914 р. після відповідного указу генерал-губернатора, Д. Чихачова, окрім посади уповноваженого з вирішення питань у сфері освіти, призначено відповідальним за охорону пам'яток історії, бібліотек та музеїв із їх науковими та художніми колекціями. У разі потреби після попереднього погодження своїх дій з військовою владою, йому надавався дозвіл на вилучення та передавання на збереження в міський музей Львова окремих предметів чи цілих колекцій [93, арк. 1].

29 листопада 1914 р., за дорученням ряду академіків, виконуючий обов'язки секретаря академік О. Шахматов вніс на розгляд Загальної асамблеї пропозицію створити «Комиссию об охранении исторических памятников и научных коллекций в районе военных действий» [94, л. 28]. У пояснювальній записці зазначалося, що військові дії відбуваються на територіях, на яких зосереджено значну кількість пам'яток, колекцій та установ, що відображають величезну культурну, історичну та наукову цінність, серед них історичні пам'ятки, архіви, музеї, дослідні поля тощо. Для збереження та порятунку цінних для науки пам'яток від мародерства та знищення пропонувалося відправляти в зону бойових дій уповноважених осіб ІАН, які відповідно до розроблених інструкцій здійснювали б охоронні заходи. У сформовану комісію, окрім істориків та філологів М. Дяконова, М. Кондакова, О. Лаппо-Данилевського, В. Істрини, Ф. Успенського та О. Шахматова, увійшли ботанік І. Бородін, геохімік В. Вернадський, зоолог М. Насонов [95, с. 16–34].

На засіданні 20 грудня 1914 р. О. Шахматов представив проєкт інструкції, розробленої «Комиссией об охранении исторических памятников и научных коллекций в районе военных действий» для уповноважених ІАН осіб та запропонував призначити першим уповноваженим члена-

кореспондента ІАН історика та археолога Є. Шмурло [96, л. 91–92 об], який довгий час працював науковим кореспондентом Академії наук у Римі при Ватиканському архіві [97, с. 121]. Проти самої ідеї охорони пам'яток виступив математик О. Марков, підтриманий колегою В. Стекловим. За їхнім переконанням, користь від втручання ІАН в охорону пам'яток у районах бойових дій дуже сумнівна, а конкретні дії можуть викликати нарікання військових, окрім того, такі дії пов'язані із додатковими витратами із бюджету. Хоч їх заперечення були відхилені, до прийнятої резолюції внесли значні доповнення про те, що уповноважена особа повинна приймати доцільні заходи «з дозволу та схвалення належної влади», не порушуючи при цьому прав власності на майно, що потребує охорони та повідомляти ІАН про всі прийняті заходи. Є. Шмурло обрано уповноваженим, завданням якого було «охорона та вивезення цінних предметів, а також інвентаризація бібліотек, старосховищ та музеїв» в Галичині, Буковині та Західній Польщі [98, с. 468].

На цьому ж засіданні вирішено просити президента ІАН про звернення до верховного головнокомандувача з проханням ужити заходів щодо охорони історичних пам'яток та наукових колекцій. У зверненні підкреслювалося, що подібні заходи «мають бути прийняті не тільки в межах нашої держави, але також у частинах ворожої території, які ми займаємо», пояснюючи це тим, що на окупованих територіях населення покидає «на произвол судьбы» святині, коштовні пам'ятки, книги, рукописи, картини, природно-історичні колекції тощо. На думку авторів, своєчасна охорона залишених пам'яток науки та мистецтва, за можливістю на місцях, а в разі необхідності їх евакуація до безпечних місць зможе врятувати «дорогоцінні твори людської культури». Зрозуміло, що здійснення подібних заходів можливе лише з дозволу та за сприяння військової влади, а визначення предметів, що потребують захисту або евакуації, було б доцільно передати кваліфікованому вченому, який міг би звертатися безпосередньо до штабу верховного головнокомандувача [99, с. 166–167].

Слід зауважити, що ІАН намагалася залишити за собою вирішальну роль та зберегти контроль у визначенні того, що і як треба «рятувати», узгоджуючи свої наміри безпосередньо на найвищому рівні командування армії, ігноруючи при цьому недоторканість права власності. Тут постає «вічне питання» про право переможця на цінності, у даному випадку історичні, культурні та наукові, які юридично належать переможеним. До того ж, згідно з міжнародним правом, права окупаційної влади та становище населення чітко регламентувалося ст. 45 та 46 Гаазької конвенції 1907 р., відповідно до яких життя та власність, релігійні переконання та обряди, а також заклади, присвячені народній освіті, мистецтву та науці, мають залишатися недоторканими [100, с. 195–196].

Після засідання 20 грудня 1914 р. Є. Шмурло відправився в зону бойових дій, регулярно інформуючи президента та членів комісії ІАН про результати обстеження архівів та бібліотек у Галичині та Буковині. Спочатку його діяльність розвивалася, мабуть, досить успішно, про що можна судити за позначками президента ІАН на звітах, поданих Є. Шмурло у березні 1915 р. [95, с. 34]. Це підтверджувало й те, що 16 березня 1915 р. уряд виділив ІАН 6 тис. руб. на витрати з охорони історичних пам'яток, бібліотек та колекцій у місцях ведення бойових дій [101, с. 192]. Про успішну діяльність уповноваженого ІАН свідчили слова великого князя Костянтина Костянтиновича про те, що «місії Шмурло сприяло живе сприяння з боку військової та цивільної влади», після чого підтримав пропозицію про подяку верховному головнокомандувачу та командувачу ПЗФ, генералу М. Іванову за допомогу [61, с. 53–54].

Окрім Є. Шмурло, для охорони історичних пам'яток відряджено декількох інженерів, художників та представників інших професій. Так, на засіданні географічного відділу Імператорського товариства любителів природознавства антропології та етнографії 24 квітня 1916 р. вислухано доповідь зоолога та еколога Б. Житкова за результатами його планової поїздки у Галичину «О некоторых научных и культурных учреждениях

Галиции», у якій доповідач зробив огляд вищих навчальних закладів, музеїв та наукових товариств [102, с. 162–163]. Замальовками окремих пам'яток архітектури, а також місць боїв, створенням сюжетних композицій займалися за власною ініціативою художники – солдати та офіцери діючої армії [103, с. 438].

На тлі діяльності ІАН активізувалася й російська преса, описуючи руйнування спричинені німцями та австрійцями, звертаючи особливу увагу на «бережливе ставлення» російських солдатів та офіцерів до культурної спадщини захоплених територій, зокрема Галичини та Буковини. «Новою скарбницею мистецтва стає для нас Галичина з її чудовим церковним будівництвом та особливо місто Львів» – писав у рубриці «Отражения войны» провідний оглядач «Русской старины» мистецтвознавець О. Ростиславов [104, с. 124]. Такої ж думки був анонімний автор нариса «В Галиции»: «доля художніх багатств нового російського міста, звичайно, зараз цікавить усіх, хто любить мистецтво та старовину. Такі дії, як осквернення вівтарів, улаштування стайні в костелах у нас ніколи і ніде не мали місця... а нинішня громадянська влада вживає всіх можливих заходів до охорони пам'яток старовини...» [105, с. 57–60]. Подвійний (4–5) номер журналу «Старые годы» за 1915 р. спеціально присвятили визначним місцям «бывшего австрийского города» Львова, пам'яткам церковного будівництва, музеям та приватним зібранням предметів мистецтва [8, с. 154].

20 червня 1915 р. російська армія почала поспіхом залишати Львів та приступила «к эвакуации всей Галиции». Як наслідок, діяльність уповноваженого на ПЗФ не дала особливих результатів з причини «галицької катастрофи та відступу російських військ» [106, с. 489]. Складно очікувати, що навіть самовіддана робота однієї компетентної людини змогла б забезпечити реальне збереження пам'яток на величезній території Галичини та Буковини, де велися активні бойові дії з масовим застосуванням артилерії. У найкращому випадку справа обмежилася складанням списків, описом та

лише іноді реальним порятунком окремих унікальних предметів, творів мистецтва, книг, рукописів тощо [95, с. 123].

Провал ідеї з порятунку культурних та історичних пам'яток у зоні бойових дій, включаючи інституалізацію зусиль у цьому напрямку, цілком зрозуміла з урахуванням мінливості воєнно-політичної ситуації. Численні спроби врятувати та зберегти пам'ятки архітектури, історії, культури в зоні бойових дій практично з самого початку були приречені на невдачу.

По-перше, мізерна кількість уповноважених з обмеженим фінансуванням на фронті протяжністю в декілька тисяч кілометрів нічого значущого зробити не могла. По-друге, у своїй діяльності вони повністю залежали від воєнного командування, у якого з огляду на ситуацію що, зазвичай, змінювалася настільки стрімко і не на користь російської армії, не було ні часу, ні засобів на реальну діяльність у цьому напрямку. Це дає підстави вважати, що справжні мотиви російської влади та науковців полягали в створенні вигідної для пропаганди картинки, а не в реальному намаганні врятувати та зберегти культурну та історичну спадщину в Галичині та Буковині.

Після відступу російської армії О. Ростиславов у статті «Правительственные заботы о старине» повідомляв, що «великі військові події останнього часу відстрочили можливість здійснення заходів, що проектувалися нашим урядом щодо збереження і реєстрації пам'яток старовини в Галичині», та що «жодна пам'ятка старовини, музей Львова не був знищені при відступі російської армії» [107, с. 100–101].

Цілком зрозуміло, що після відступу російських військ зі Львова стали поширюватися чутки про те, що місто було повністю розграбоване росіянами, що вивезено не лише все, що мало військову цінність, але й багато пам'яток мистецтва, історії та науки. Традиційно, російська влада заперечувала будь-які факти мародерства чи знищення культурно-історичних цінностей, намагалася продемонструвати, передусім, міжнародній спільноті, бережливе ставлення до місцевих пам'яток. Що цікаво, спростовувати чутки

взялася спеціальна комісія видатних польських громадських діячів, що випадково потрапили до Києва, що наштотує на думку про заангажованість та необ'єктивність їх діяльності. Згідно із звітом, комісія звісно ж констатувала, що повідомлення про розграбування Львова перебільшені та підтверджувала, що всі музеї, картинні галереї та архіви залишилися недоторканими. Будівля сейму неушкоджена та перебувала в тому ж стані, у якому її застала війна. Картина «Люблінська унія», що знаходилася у вестибюлі сейму не постраждала і висить на тому ж місці, як і портрети намісників Галичини. У висновку комісія підтверджувала, що російська влада зробили все для охорони міста, і безглузлого розграбування та руйнування у Львові не було [108, с. 13–18].

Звичайно, Музей князів Любомирських під управлінням директора В. Кентжинського продовжував свою діяльність, охороняючи фонди від зазіхань окупаційних сил, так як після встановлення російської влади у Львові, керівництво музею зайняло лояльну позицію щодо російської адміністрації. Це дозволило зберегти фонди від пограбувань та вивезення до Росії [109, с. 42–43].

Однак інші джерела, такі як свідчення очевидців та факти, задокументовані в достатній кількості, свідчать про зовсім іншу ситуацію. У Тернополі перший музей офіційно відкритий 13 квітня 1913 р. як «Muzeum Podolski Towarzystwa Szkoły Ludowej» [110], експозиція якого розміщувалася у чотирьох невеликих залах та була розділена на вісім розділів: археологія, кераміка, зброя, етнографія, мистецтво, нумізматика та сфрагістика, природа та карти, малюнки та рукописи. До Першої світової війни загальна кількість експонатів сягала більше 10 тис. одиниць [111, с. 1]. У 1915 р. в ході окупації та вже при відступі російської армії з міста в 1917 р., частково знищена багата збірка тканин та вишивок, порцелянових виробів, пограбовано колекцію цінних документів, карт, гравюр та рисунків, скульптури та художній промисел. Частину експонатів вдалося заховати на горищі магістрату [65, с. 158]. Ще частину, у тому числі колекцію монет, запаковано

в ящики та відправлено до Росії [112, s. 51]. Після підписання Ризького мирного договору, на вимогу польської сторони, частину експонатів у кількості 1547 монет повернено до Тернополя аж у 1929 р. [113, s. 3–4]. На 1923 р. у музейній фондовій колекції зберігалися лише рештки зразків корисних копалин, фрагменти керамічного посуду, різьблені голівки, церковні образи, а також ваза та урна з кремацією – саме ті артефакти, які сховали в будинку магістрату [114, s. 257].

Рятуючись втечею перед австро-угорсько-німецьким контрнаступом до Росії у травні 1915 р., москвофільське керівництво Ставропігійського інституту вивезло із собою важливі документи та пам'ятки із фондів музею, створеного в 1887 р. з ініціативи відомого історика І. Шараневича, який став центром досліджень матеріальних пам'яток української культури та гідно репрезентував культурні надбання поряд із наявними у Львові музеями [115, с. 63]. Приводом до евакуації, як пояснювали москвофіли, стало побоювання, що нова австрійська адміністрація знищать усе майно, зважаючи на те, що москвофільські товариства – Ставропігійський інститут, «Народний дім», «Товариство ім. М. Качковського» та інші в час війни підтримали російську владу [116, с. 239]. 9 червня 1915 р. на засіданні «Русского совета», керівного органу москвофільської «Русской народной партии» в Києві, В. Дудикевич доповідав, що перевезені музейні цінності розміщено в Першій київській гімназії [117, с. 8]. Роботу із пакування проводив член інституту Б. Глушкевич, член правління Ставропігії та «Народного дому» К. Тиховський транспортував музейні колекції в окремому вагоні до Києва. Під час відступу російської армії вже з Києва, І. Цибик, член Ставропігії, вивіз музейні речі та цінні папери, включаючи книгу XVI ст., у яку вписували свої прізвища всі, хто вступав до Ставропігії, до Ростова-на-Дону. Колекції зберігалися в спеціально відведеному сухому приміщенні, за яке москвофіли сплачували щомісячну оренду та регулярно перевіряли стан предметів, щоб запобігти їх псуванню. Найбільш цінні речі, зокрема й книгу XVI ст., І. Цибик переховував у своєму приватному помешканні [118, с. 17].

Ще одним показовим прикладом був Музей НТШ, керівництво та працівники якого під час російської окупації були змушені «адаптуватися» до нових умов та внести зміни у свою діяльність та розвиток музею. Ще напередодні війни у 1913–1914 рр. відбувалося активне упорядкування музейних збірок уже в новому приміщенні, при музеї діяв гурток молодих людей, захоплених музейною справою, які працювали під керівництвом управителя музею М. Залізняка. У цей же період В. Гребеняк систематизував археологічну колекцію і сформував точний інвентарний опис предметів [119, с. 127–128]. Однак початок Першої світової війни перервав успішно розпочату роботу. За час, коли неодноразово змінювалася влада, внаслідок численних ревізій, нищівного удару зазнали передусім ще не розпаковані музейні експонати, зокрема текстильні вироби. У період окупації Львова російськими військами в 1914 р. вилучено декілька килимів та цілу колекцію гуцульських рушниць та пістолів з приводу того, що вони були функціональними [120, арк. 5]. Музей тривалий час був опечатаний, через заборону діяльності НТШ та всіх його установ. З огляду на це, не лише була неможлива будь-яка робота, а й внаслідок відсутності опалення та належного провітрювання музейних приміщень з'явилася загроза появи вологості, що підвищувало ризик вторгнення молі та мишей, що спричинило появу в деяких шафах дрібних черв'яків [120, арк. 8–9]. У результаті все це призвело до втрати величезної колекції текстильних виробів, зокрема наддніпрянських килимів та гобеленів [119, с. 141–144]. У такій ситуації, стратегічне завдання перед упорядниками й зберігачами музею полягало в збереженні унікальних музейних артефактів, які репрезентували багату історико-культурну спадщину українського народу. З цього приводу багаторічний головний зберігач фондів музею О. Назаріїв зазначав, що «Якнайшвидше необхідно завершити ретельну інвентаризацію музейних предметів, не дивлячись на несприятливі умови спричинені військовими діями, без огляду на політичну долю Галичини та незрозуміле майбутнє самого Товариства як власника музейних колекцій. Як би не склалися зовнішні обставини, нема сумніву, що

музейні колекції не повинні стати безвартісною купою мотлоху, у чийх руках вони б не опинилися» [120, арк. 5].

Для розуміння культурно-історичної та наукової цінності артефактів у фондових збірках Музею НТШ, як один з багатьох прикладів, слід згадати, про колекцію доісторичних викопних решток та знахідок з різних місцевостей Подністров'я та Подніпров'я, серед яких і частина палеолітичної мізинської колекції, надісланої професором Ф. Вовком [121, с. 23]. Багату колекцію народних вишивок та гафтів з різних етнографічних регіонів України, колекцію гончарних виробів з Поділля та велику колекцію великодніх писанок продовжував зберігати етнографічний відділ [120, арк. 5]. Попри воєнний стан, О. Назарійв вважав можливим та необхідним збереження предметів, пов'язаних із тогочасним історичним періодом [120, арк. 11–12].

Поміж ключових наукових інституцій Львова на початку ХХ ст., про яку неможливо не згадати, помітно виділявся Національний музей, відкриття першої експозиції якого відбулося у 1913 р. [122, арк. 1]. Однак ще з кінця ХІХ ст. в підземеллях собору Святого Юра у Львові поступово накопичувалися пам'ятки історико-культурної спадщини, зокрема, й зібрані А. Шептицьким давні рукописи та стародруки, зразки українського малярства та мистецтва із старих дерев'яних церков. Майбутню музейну колекцію доповнювали випадково знайдені старожитності, які часто приносили парафіяльні священники та пересічні мешканці населених пунктів Галичини. Необхідно звернути увагу, що всі одержані предмети ретельно фіксувалися в інвентарній книзі, отримуючи порядковий номер із записом даних особи, яка подарувала або продала певну річ у фонди музею, що в майбутньому дозволило досить точно оцінити втрати, завдані російською окупацією [123, с. 429].

Успішно розпочату та ефективну роботу музею перервала війна, після початку якої Національний музей одразу оголошено «гнізом ворожих дій». У зв'язку з чим уночі 17 лютого 1915 р. в кабінеті директора музейного закладу

І. Свенціцького проведено перший ретельний обшук та детальну ревізію із вилученням матеріалів з фондкових збірок, у тому числі, особистий архів митрополита А. Шептицького [124, арк. 44]. Унаслідок чого пошкоджено або знищено чималу кількість цінних експонатів, виставлених в експозиції. Наступного дня, завчасно підготовленою постановою російської окупаційної влади міста, музей закрито та опечатано, а І. Свенціцького тимчасово зарештовано, без жодних обвинувачень [125, с. 309].

Згідно зі спогадами І. Свенціцького, 8 березня 1915 р. проведено повторний обшук, ревізію та опис експонатів музею. Проте не виявивши жодних «заборонених і шкідливих» матеріалів, усе закінчилося повторним арештом директора музею, який тривав до 14 березня 1915 р., коли його звільнили з-під варти [126, с. 12].

У другій половині березня російська окупаційна влада Львова все ж надала дозвіл на відновлення діяльності Національного музею, але під строгим контролем поліції. У музеї розпочато описи, інвентаризацію фондів та приготування до відправлення на територію Російської імперії найцінніших експонатів. Уже запаковані та підготовлені до перевезення збірки врятовано не лише завдяки особистим зусиллям І. Свенціцького [123, с. 430], який знімав з експозиції експонати та переховував у фондкових приміщеннях [126, с. 12], а й також поспішній втечі російських військ зі Львова. Незважаючи на це, хоч і не в тих масштабах як планувалося спочатку, багато цінних речей все ж було викрадено, знищено або значно пошкоджено російськими солдатами [123, с. 431].

Напередодні відступу російських військ зі Львова, на початку червня 1915 р., без жодних причин та звинувачень повторно заарештовано І. Свенціцького із сім'єю вивезено спочатку до Києва, а згодом на заслання в Сибір, із якого він повернувся аж після більшовицького перевороту [30, с. 53]. Після арешту директора та втечі російської армії зі Львова, опікувалася Національним музеєм комісія, до складу якої увійшли: І. Алексевич, М. Береза, А. Білецький, О. Вахнянин, І. Громницький та

о. Л. Лужицький. Тимчасово головним зберігачем фондів призначено А. Павлика [127, с. 76–77].

Слід зазначити, що при відступі російської армії, до значного знищення історичних та культурних пам'яток мистецтва призвела реквізиція виробів з міді та бронзи, адже з собою російські військові вивезли майже всі дзвони з Бродівського, Бережанського, Борщівського, Бучацького, Гусятинського, Заліщицького, Збаразького, Зборівського, Золочівського, Підгаєцького, Скалатського, Терехівського, Тернопільського та Чортківського повітів, за що парафії не отримали жодних відшкодувань [128 арк. 1–27]. Разом з відступаючими військами ці території покидали й православні священники, які фактично розпочали грабувати церкви, забираючи до Росії фелони, чаші, найцінніші хрести та церковні книги, хоча звичайно ж, мародерством вони це не вважали [109, с. 43].

Здебільшого йдеться про «легальний» грабунок офіційних інституцій, санкціонований як цивільною, так і воєнною владою, однак не слід забувати про традиційне мародерство того часу, особливо приватних колекцій, опис та інвентаризацію яких зазвичай не проводили. За підрахунками Д. Танашика, напередодні війни у Галичині та Буковині існувало близько тисячі вартісних музейних колекцій та мистецьких збірок [129, с. 380–384], доля більшості з яких досі мало вивчена, через що справжні масштаби втрат оцінити важко. Наприклад, до 1914 р. Підгірці славилися середньовічним замком та багатою музейною колекцією, що складалася, в основному, з артефактів часів битви Яна III Собеського з турками під Віднем у 1683 р. Розуміючи, що початок війни неминучий та зважаючи на близьке розташування Підгірців до кордону з Російською імперією, частину пам'яток вдалося вивезти до Кракова [130, с. 322]. Однак цей процес не вдалося завершити та вже під час окупації в 1914 р. коли російська влада ще остаточно не закріпилася на нових територіях, в містечках та селах утворився, вакуум влади, через що частину колекцій розграбувало місцеве населення. Завершили грабунки російські війська під час відступу в 1915 р., коли із декоративних рам на стелях

вирізували цінні картини середньовічних художників [130, с. 172]. Аналогічна ситуація відбулася і в Олеському замку, у якому при огляді споруди, російські солдати вирізали собі картини [130, с. 323].

Задля дотримання принципу об'єктивності, слід згадати й про унікальний приклад реального порятунку музейної колекції російською владою за безпосередньої участі Є. Шмурло. У 1915 р. коли російські війська остаточно взяли в облогу Перемишль, під загрозою повного знищення опинилася багата колекція Б. Ожеховича, відомого колекціонера та мецената через те, що продовжувала знаходитися у родинному маєтку в с. Кальників [131, с. 8]. Побоюючись втратити колекцію, Б. Ожехович частину артефактів, в основному зброю, заховав у картоплі та звернувся до громади Львова за допомогою [131, с. 12]. З метою визначення культурної та мистецької цінності колекції прибув Є. Шмурло, який високо її оцінивши, прийняв рішення про перевезення артефактів до Львова. Цією відповідальною справою особисто зайнявся доктор філософії, директор міського архіву О. Чоловський [132, с. 8], який з двома представниками російських поліцейських структур на 15 підводах перевіз колекцію до Львова, тим самим врятувавши її від розграбування та знищення [131, с. 12]. Згодом, Б. Ожехович передав колекцію до новоствореної міської галереї, у яку вона увійшла під назвою «Збірка Болеслава Ожеховича» [5, с. 258]. У цій ситуації привертає увагу й постать О. Чоловського, за активної діяльності якого, уже після початку війни, до Кракова для зберігання у сховищах Національного музею вивозилися музейні колекції зі Галичини [133, с. 246]. Однак, як подяка за допомогу в порятунку колекції Б. Ожеховича, у 1915 р. О. Чоловського захоплено у полон відступаючою російською армією в числі 37 заручників, серед яких був й І. Свенціцький, з якого повернувся лише у кінці 1917 р. [133, с. 248].

Варто зауважити, що головною помилкою російської адміністрації, що призвела до розчарування місцевого населення в новій владі, стали методи управління, обумовлені низьким освітнім та культурним рівнем призначених

чиновників [134, с. 319]. Так, М. Грушевський наголошував на тому, що відправлені з Росії на окуповані території чиновники поводитися зухвало та грубо, а їх ініціатива в питаннях нищення «українського життя та його культурних сил» часто загострювала та поглиблювала кризу у відносинах із місцевим населенням [135, с. 10].

Окрім того, цю тезу підтримує й сучасний український історик Я. Грицак, на думку якого, діяльність непрофесійних та з низьким рівнем освіти російських чиновників, саме середнього й нижчого рівня, уже з самого початку окупації призвела до повного провалу загальної політики щодо окупованих територій [136, с. 80]. Використання ж украї некомпетентних та непридатних осіб для вирішення надзвичайно складних питань пов'язаних із включенням захоплених територій у склад Росії, виглядає не більш ніж вимушеним кроком, що можна пояснити банальним браком необхідної кількості кваліфікованих кадрів спричиненого виснаженістю матеріальних та людських ресурсів Російської імперії [137, с. 14].

Отож, після початку активних бойових дій стало очевидним велике геополітичне значення охорони історико-культурної спадщини в зоні військових дій, через що російська влада намагалася створити образ Росії як цивілізованої країни та рятівниці світової культури. Провал ідеї з порятунку культурних та історичних пам'яток у зоні бойових дій, включаючи інституалізацію зусиль у цьому напрямку, пов'язаний із мізерною кількістю уповноважених з обмеженим фінансуванням, що у своїй діяльності повністю залежали від воєнного командування, у якого, з огляду на військову ситуацію не було ні часу, ні засобів на реальну діяльність у цьому напрямку.

4.4. Зміна парадигми у сфері культури (1916–1917 рр.)

Поразки російської армії в 1915 р. та очевидні недоліки в управлінні, допущені російською окупаційною адміністрацією в Галичині та Буковині змусили російську політичну та військову еліту переглянути основні напрямки культурної політики в регіоні та внести необхідні корективи, задля уникнення подібних помилок у майбутньому [138, с. 98]. Особливо активними при обговоренні промахів російської влади як на початку окупації, так і після відступу російських військ були представники КДП Російської імперії. Під час своїх засідань здебільшого критикуючи саме культурну політику, вони наголошували, що теперішня війна, яку на офіційному рівні іменували «визвольною», для Галичини та Буковини виразилася, здебільшого, у їх звільненні від української культури: «закриті всі установи, які мали будь-який зв'язок із національним самовизначенням населення: українські навчальні заклади та просвітницькі організації, український друк, бібліотеки, музеї, клуби...» [100, с. 195–196]. Такої ж думки дотримувався і голова Трудової групи, майбутній очільник Тимчасового уряду О. Керенський. Під час виступу в ДД він зазначав, що «а галицькі українці? Хіба рік війни не довів їм, що ці «визволителі», які прийшли до них, піддали їх усім випробуванням і приниженням ворожої сили? Хіба тепер ми можемо сумніватися, що найбільші зусилля мають бути з нашого боку зроблені, щоби зруйноване ставлення до нас українського народу відновити?» [139, с. 3–5].

Однак існували й абсолютно протилежні думки, щоправда, уже звично в правому таборі, діячі якого в міру своєї обмеженості, незважаючи на численні поразки російської армії та повністю провальну культурну політику, продовжували дотримуватися шовіністичних поглядів. «Поведінка українців у Галичині при відступі російських військ є доказом їхньої затятої ненависті до Росії та російського народу. З огляду на це неприпустиме існування української літератури, українських книгарень і будь-яких установ, які підтримують і розвивають цей згубний рух...» [140, с. 514].

Усе ж таки політична та військова верхівка Російської імперії намагалася враховувати численні рекомендації та при можливому повторному захопленні російськими військами Галичини та Буковини, підійти до справи вирішення культурних питань більш виважено та обережно, поширювати серед українців «новые направления мысли, примирённые с русской государственной идеей» [141, л. 32–36]. Наприклад, російський представник в Женеві В. Сватковський рекомендував сконцентрувати все управління в Галичині та Буковині виключно у руках воєнного командування та навіть допускав можливість відновити діяльність українських культурних та освітніх установ під російським наглядом. Ще більш неймовірними були його роздуми про доцільність створення, хоча б тимчасової, української автономії, яка мала б продемонструвати, з одного боку, повагу російської влади до прав місцевих українців, визнання їх національно-культурних здобутків, а з іншого, нейтралізувати можливий протестний рух місцевого населення після приєднання територій до Росії. Окрім того, деякі офіційні заяви на урядовому рівні, зроблені на користь українців, на думку В. Сватковського, могли б сприяти їх більш лояльній позиції щодо російських військ та влади загалом [138, с. 98].

Розглядаючи проблеми культурної політики Російської імперії, слід розуміти, що на відміну від першої окупації, коли російській армії вдалося захопити Львів – найбільше не лише за розмірами та населенням місто регіону, але й найпотужніший національно-культурний центр українців та поляків, під час так званої «другої» окупації Галичини та Буковини, Львів залишався під контролем австро-угорських військ. Відповідно, значна кількість культурних установ залишилися поза російським контролем. Зважаючи на це, а також на нові підходи в управлінні окупованими територіями, коли уся повнота влади зосередилася у військових, культурні проблеми стають другорядними.

Після Брусиловського прориву, коли частину Галичини та Буковини знову зайняли російські війська, укотре активізувалися москвофіли. Діячі

РНСПР підготували декілька аналітичних записок для військової адміністрації та МЗС Російської імперії, як вони вважали, з метою допомогти імперському керівництву й місцевій адміністрації уникнути багатьох помилок, допущених під час «першої» окупації і сприяти їх повній інтеграції до складу Російської імперії. Так, від імені РНСПР, за підписами В. Дудикевича, Л. Олексієвича та Г. Мальця, 17 вересня 1916 р., на розгляд головнокомандувача арміями ПЗФ, подана «Записка по вопросу об управлении областями русского Прикарпатья» [142, с. 350]. Слід зауважити, що основна ціль, яку переслідували її автори, ґрунтувалася не на представлені пропозиції РНСПР щодо питань управління окупованими територіями, а рекомендацій, що мали становити частину офіційно встановленого «Положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» [143, л. 93–102 об].

Подання закінчувалося окремо виділеними пунктами найбільш бажаних, на думку РНСПР, дій, які мала б реалізувати російська влада «в интересах российской государственности для усиления русского элемента в Прикарпатской Руси». Зокрема, якнайшвидше відновити в межах Галичини та Буковини діяльність РНСПР, надавати йому допомогу і сприяти в діяльності; відновити друк російської преси, передусім, місцевої, а саме: щоденної газети «Прикарпатская Русь» та щотижневика «Голось народа». На думку авторів, ці друковані засоби масової інформації відігравали вагомую роль «у розвитку російської справи в Галичині» під час «першої» окупації та в нових умовах продовжуватимуть культурну працю, «скріплюючи національне, культурне та політичне злиття Червоної Русі з Росією та розвиваючи її духовні та матеріальні сили»; необхідно сприяти поверненню на батьківщину «біженців-карпаторосів», які перебувають в Росії та використати їх інтелектуальні здібності і фізичну працю для «відновлення та влаштування зруйнованої та обезлюдненої батьківщини»; окремим пунктом була рекомендація щодо відновлення діяльності місцевих «російських» народно-просвітницьких, культурних та економічних товариств і установ

загальноросійського спрямування під керівництвом РНСПР [144, арк. 11 зв.–12]. Підсумовуючи, автори вкотре наголошували на важливості приєднання Галичини та Буковини. «Якщо навіть залишити осторонь національні мотиви, виявиться, що приєднання Прикарпатської Русі, необхідно Росії з строго державних міркувань, якими є міркування стратегічні, політичні та загальнокультурні» [143, л. 117–132].

Усвідомлюючи реальний стан справ та ту негативну роль, яку відіграли москвофіли під час «першої» окупації, О. Брусилов біля кожної з пропозицій написав однакове та невтішне для прохачів слово: «передчасно» [144, арк. 12]. Згодом доповнив його розгорнутою відповіддю, у якій звинувачував діячів РНСПР у поспіху та наголосив, що поки Галичина та Буковина повністю не захоплені, запропоновані заходи «были бы только смешны» [144, арк. 12–12 зв.].

Окрім різкої відповіді на пропозиції москвофілів, ще одним яскравим прикладом, який свідчив про кардинальні зміни в культурній політиці російської окупаційної влади були уже згадувані ТТВ, коли з листопада 1916 р. на стінах будинків з'являлися перші театральні афіші українською мовою [65, с. 157]. У чому була значна заслуга й офіцерів-українців російської армії [67, с. 16]. Однак навіть під час цього «політичного потепління», окрім афіш українською мовою, спочатку кардинальних змін у діяльності театру не було. Він як і раніше продовжував створювати розважальний репертуар для обслуговування російських військових та чиновників.

Реальні зміни відбуваються вже після Лютневої революції та приходу до влади Тимчасового уряду. У березні 1917 р. новим генерал-губернатором окупованих територій стає Д. Дорошенко, який у службових відносинах хоч і підпорядковувався О. Брусилову, та був представником військового відомства, усе ж подав на його ім'я проект відозви до населення Галичини та Буковини, у якому наполягав на збереженні російською владою всіх форм устрою та інтересів російської армії, дотриманні усіх розпоряджень воєнного часу та необхідності скасування обмежень національного і релігійного життя,

що мало б призвести до певної самостійності у господарських та культурних питаннях. Хоча О. Брусилов публічно повністю схвалив запропонований Д. Дорошенком проєкт, насправді ж видав таємну інструкцію щодо його саботування [30, с.110–111].

Однак революційні події в Російській імперії розпочали незворотні процеси і в армії, коли на хвилі національного відродження солдати-українці російської армії почали організовуватися у «військові клуби», які своїм головним завданням вважали українізацію військових частин та створення національної армії. Одна із перших демонстрацій такого «клубу» відбулася у Тернополі [145, с. 360–361] спільно з ТТВ, які організували концерт на честь Т. Шевченка [65, с. 159]. 27 квітня 1917 р. з метою захисту національних прав українців створено громадсько-політичну організацію УТР, до складу якої входило 15 осіб, серед яких голова І. Брикович, його заступник о. Г. Скасків, секретарі – С. Брикович, Я. Яцкевич та інші [65, с. 159–160]. УТР спільно з театром провели декілька масових заходів – маніфестацій і концертів, під час яких наголошувалося на необхідності здобуття соборності України. Наприклад, 27 травня 1917 р. в перші роковини смерті І. Франка відбувся концерт-маніфестація, до організаційного комітету якого, від театру входили М. Бенцаль, І. Рубчак, В. Калин та Т. Демчук, а від УТР – І. Брикович, о. Г. Скасків та С. Брикович [63, с. 39]. До програми входили урочистий похід вулицями міста з промовами, а ввечері відбувся святковий концерт у залі «Міщанського братства». Під час маніфестації колону очолювала почесна кінна варта з національними прапорами та актори в історичних костюмах, серед яких й І. Рубчак у козацькому жупані з булавою виступав як Б. Хмельницький. У поході брали участь як місцеві жителі, так і військові наддніпрянці, яких усіх разом за деякими підрахунками зібралось близько 15 тис. [65, с. 160].

Утім цей захід ознаменував закінчення діяльності ТТВ через наступ австрійсько-німецьких військ, які в серпні 1917 р. зайняли Тернопіль. Поставивши упродовж 18 жовтня 1915 р. – до 6 червня 1917 р. близько 320

вистав [68, с. 131], театр самоліквідувався. Під час ліквідаційних зборів вирішено передати гардероб, театральну бібліотеку, музичні інструменти та інше театральне майно у власність театру «Руської бесіди» у Львові. Колекцію афіш, фотографій акторів, дерев'яну матрицю та печатку театру передано НТШ у Львові [63, с. 41].

Окрім Тернополя із його ТТВ, у 1916 р., після повторного захоплення Коломиї, постало питання про відновлення діяльності місцевого аматорського театру. Скликавши загальні збори, до керівництва обрано Д. Николишина, І. Михалевського, Т. Пйотровського, О. Хоміцького та інших. Після дискусій та укладання нового статуту, на підставі якого аматорський театр перетворено на професійний із новою назвою «Театр ім. І. Тобілевича», управа вирушила до місцевої російської влади задля отримання офіційного дозволу. Основним мотивом, яким керувалася російська адміністрація, даючи дозволи на функціонування театру, була необхідність забезпечити військових російської армії розважальними закладами. Що і відбулося в цьому випадку також, зважаючи на те, що театр завжди заповнювався переважно військовими [146, с. 266].

Режисером нового театру став Т. Пйотровський, а музичним керівником Д. Николишин. Через брак акторів та у зв'язку з тим, що місцева учительська семінарія, гімназія та школа були зачинені, до театральної роботи почали зголошуватися гімназисти, студенти та вчителі, серед яких О. Стефанівна, Т. Стадниченківна, Ф. Молодіївна, С. Чубатівна, Р. Букоємський та інші. Лише оркестр, чисельністю 24 особи, складався майже виключно з учнів гімназії [146, с. 267].

Уже певною традицією став вибір інавгураційної вистави театру, діяльність якого розпочалася «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського та не обійшлася без курйозного випадку. Зважаючи на значну кількість акторів-аматорів із невеликим досвідом і, як наслідок, хвилювання, вистава пройшла «впоперек», чере що присутній в залі губернатор був «страшенно обурений, а

скомпрометований «артист» утік аж до Тернополя і лише за півроку вернувся до Коломиї» [146, с. 268].

Після Лютневої революції театр перетворюється в національно-культурну інституцію. «Зі сцени звучали патріотичні слова, а сіре військо, що в ньому ми бачили раніше лише російських солдатів, несподівано припинало до мундирів, замість орденів, синьо-жовті відзнаки. Як і у випадку з ТТВ, існування театру в Коломиї закінчилося у серпні 1917 р. з відступом російської армії [146, с. 268].

Про активне культурне життя Чернівців під час російської окупації свідчить те, що упродовж лютого-березня 1917 р. між місцевим губернатором, міським магістратом та управлінням фінансовими справами велися активні дискусії щодо необхідності запровадження спеціального податку з діяльності кінотеатрів, театральних та циркових вистав, різноманітних виставок, публічних промов і лекції та інших розважальних заходів [147, арк. 112–114 зв]. Після встановлення відповідного податку, власники розважальних закладів мали затверджувати вартість квитків у представників російської влади та додатково нараховувати на них суми збору, що не мали перевищувати 10 % від вартості [148, арк. 2–2 зв.]. Загалом аналіз фінансових документів свідчить про те, що серед надходжень до місцевих бюджетів стягнення із закладів розважального характеру займали домінуючі позиції, дають підстави вважати, що на окупованих російськими військами територіях культурний розвиток не лише не зупинився, але й активно тривав [149, арк. 134].

Отож, після поразок російської армії в 1915 р. та очевидних провалів в управлінні, допущених російською окупаційною адміністрацією під час першої окупації Галичини та Буковини, російська політична та військова еліта переглянула основні напрямки культурної політики та внесла необхідні корективи, з метою уникнення подібних помилок в майбутньому. Першочерговим завданням окупаційної адміністрації ставало дотримання

спокою серед місцевого населення та забезпечення потреб армії, без втручання в політичні чи культурні процеси.

Реальні зміни відбуваються вже після Лютневої революції та приходу до влади Тимчасового уряду, коли у березні 1917 р. новим генерал-губернатором окупованих територій стає Д. Дорошенко, який наполягав на збереженні російською владою всіх форм устрою та інтересів російської армії, дотриманні усіх розпоряджень воєнного часу та необхідності скасування обмежень національного і релігійного життя, що мало б призвести до певної самостійності в господарських та культурних питаннях місцевого населення.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Манасеин И. К вопросу об установлении идеальной границы на западе России. Доклад, прочитанный в общем собрании Галицко-русского благотворительного общества в Санкт-Петербург 19 января 1913 г. Санкт-Петербург, 1913. С. 3.
2. Будилевич А. О единстве русского народа. Речь, произнесенная в торжественном собрании С.-Петербургского Славянского благотворительного общества 14 февраля 1907 г. Санкт-Петербург, 1907. 43 с.
3. Славинский М. Украинцы в Австро-Венгрии // Вестник Европы. 1915. № 1. С. 336–350.
4. Старосельский М. Малороссия вне границ России // Русская мысль. 1915. № 2. С. 145–156.
5. Марискевич Т. Видатні фундатори українського музейництва в Галичині // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали V наукової краєзнавчої конференції. (Львів, 12 листопада 2010 р.). Львів, 2010. С. 254–262.
6. Муретов Д. Этюды о национализме // Русская мысль. 1916. № 1. С. 64–72.
7. Муретов Д. Борьба за Эрос // Русская мысль. 1916. № 4. С. 88–95.

8. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
9. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2012. № 724. С. 99–107.
10. Исламов Т. Австро-Венгрия в первой мировой войне: крах империи // Новая и новейшая история. 2001. № 5. С. 14–46.
11. РГИА. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 895. Л. 2–40.
12. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. № 23–24. С. 194–201.
13. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. Т. 2. 1901–1919 рр. Львів: Світ, 2002. 692 с.
14. РГВИА. Ф. 2067. Оп. 1. Д. 3001. Л. 1–107.
15. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939 рр.): поступ української суспільної думки // Національна журналістика: наук. праці: У 2 т. Т. 1. Львів, 2006. 386 с.
16. Палюх О. Пресовидавничі реалії воєнного Львова 1914–1918 рр. (за матеріалами місцевої преси) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2016. № 8. С. 113–124.
17. Сурнін В. Терезин і Талергоф – табори смерті Першої світової війни // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. 2014. Вип. 1 (32). С. 79–89.
18. Литвин М. Російська військова адміністрація та соціум Львова у 1914–1915 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. Вип. 26. С. 202–210.
19. ЦДІАК України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 59–60.
20. Отъ Редакції // Новый Край. 15 марта 1915. № 1. С. 4.

21. Воблый К. Производительные силы Галиции // Прикарпатская Русь. 30 ноября 1914. № 1486. С. 2.
22. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Л., 1915. 116 с.
23. Протоколы центрального комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: в 6 т. Т.1. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 528 с.
24. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2 томах. Т.1. Жовква, 1998. 524 с.
25. РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1. Л. 12.
26. Украинская Жизнь. 1914. № 8–10. С. 104–105.
27. Єфремов С. До історії галицької руїни: (Меморіал К. Паньківського) // Наше минуле. 1918. № 1. С. 57–60.
28. Д-р К.У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контрнападу українців на Петербург (25.2.1917 – 25.2.1957). Нью-Йорк: Накладом автора, 1957. 105 с.
29. Малицька К. На хвилях світової війни: Львів за російської окупації // Діло. 28 березня 1937. Ч. 68. С. 3–4.
30. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
31. Патер І. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. Історія державної служби в Україні. Т. 1. Київ, 2009. С. 379–409.
32. Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями. Записка составлена при Военно-цензурном отделе Управления генерал-квартирмейстера штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (июль 1914 г.). [Б. м.]: Походная тип. штаба главнокомандующего армиями, 1914. 30 с.
33. Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1934. 77 s.

34. Макарчук С. Москвофільство: витoki та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. № 32. Львів, 1997. С. 82–98.
35. Украинская Жизнь. 1914. № 11–12. С. 100.
36. «Народний Дім» в часі австрійсько-російської війни // Вісник неуконституційованої фундації «Народного дому». 1914. № 1. С. 9–13.
37. ЦДІАЛ України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–6.
38. Лагов Н. Галичина: ее история, природа, население, богатства и достопримечательности. Петроград: Издание Н. Карбасникова, 1915. 123 с.
39. Доносчики и австрийские зверства // Голосъ народа. 27 ноября 1914. № 30. С. 15.
40. Музей освобождения // Прикарпатская Русь. 19 ноября 1914. № 1475. С. 3.
41. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. № 6. Київ, 2003. С. 125–142.
42. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік. Київ: Основи, 1994. 554 с.
43. Москвофільство: документи і матеріали / за ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 236 с.
44. Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2015. 240 с.
45. Народный концерт // Прикарпатская Русь. 5 апреля 1915. № 1606. С. 4.
46. Литературно-музыкальный вечер читальни им. М. Качковского во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 7 апреля 1915. № 1608. С. 3.
47. Олійник С. Матеріали часопису «Вісник Союзу визволення України» про взаємини галицької інтелігенції з російською владою в воєнний

- період 1914–1916 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 94–103.
48. Проти московського насильства // Вісник Союзу Визволення України. 1914. № 3–4. С. 1.
49. Протести // Вісник Союзу Визволення України. 1914. № 3–4. С. 2–4.
50. Боньковська О. Український народний театр товариства «Українська бесіда» в роки Першої світової війни (Стрілецький театр) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці театрознавчої комісії. Львів, 1999. С. 111–133.
51. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 15–17.
52. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1934. С. 155–162.
53. ЦДІАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 113–114.
54. ЦДІАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 1.
55. Дудко О. Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 року – червень 1915 року) // Україна модерна. № 23. Харків, 2016. С. 45–76.
56. Гельстон И. Где играл еврейский театр во Львове? Исторический очерк // Еврейская Старина. 2012. № 4 (75). 22 с.
57. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 23.
58. Dziś w «Casinie de Paris» // Gazeta Wieczorna. 16 września 1914. № 2068. S. 2.
59. Teatr wodewilowy «Casyno de Paris» // Kurjer Lwowski. 15 (28) stycznia, 1915. S. 4.
60. Teatr polski we Lwowie // Wiek Nowy. 6 (19) grudnia 1914. № 4046. S. 5–6.
61. Русские концерты во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 8 февраля 1915. № 1552. С. 7.
62. Театръ, въ городскомъ казино во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 13 декабря 1914. № 1499. С. 4.

63. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. Old Ternopil: іст. нариси, постаті, картини хлібороб. праці, традиц. святкування, спогади. Маямі-Торонто, 1984. 208 с.
64. Життя і творчість Леся Курбаса / за ред. Б. Козака. Львів-Київ-Харків: Літопис, 2012. 656 с. + 104 с. іл.
65. Дуда І. Тернопіль 1540-1944: історико-краєзнавча хроніка. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2010. 291 с. іл.
66. Демчук Т. «Тернопільські театральні вечори» // Лесь Курбас. Спогади сучасників. Київ, 1969. С. 73–77.
67. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик / укл. П. Медведик, В. Миськів, Н. Іванко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 264 с.
68. Бойцун Л. Театральне життя Тернополя // Ї: незалежний культурологічний часопис. Ч. 63. Тернопіль, 2010. С. 128–131.
69. W sprawie bezczynności Teatru miejskiego // Wiek Nowy. 1(14) października 1914. № 3981. S. 3.
70. Makuszyński K. Listy ze Lwowa. Kraków: Cracovia-Leopolis, 1998. 45 s.
71. Teatr miejski // Kurjer Lwowski. 20 kwietnia (3 maja) 1915. № 121. S. 3.
72. Hupka J. Z czasów Wielkiej Wojny. Pamiętnik nie kombatanta. Niwiska: Nakł. Autora, 1936. 464 s.
73. Z teatru // Kurjer Lwowski/ 26 kwietnia (9 maja) 1915. № 127. S. 3.
74. Majerski T. Z opery. Moniuszko: «Halka» // Kurjer Lwowski. 27 kwietnia (10 maja) 1915. № 128. S. 3.
75. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 29 kwietnia (12 maja) 1915. № 130. S. 4.
76. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 7 (20) maja 1915. № 138. S. 4.
77. Держархів Львівської обл. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 4244. Арк. 2.
78. Z teatru. Zamiast recenzji // Gazeta wieczorna. 8 (21) kwietnia 1915. № 2281. S. 3.

79. Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. S. 111–133.
80. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 46–50.
81. Russki teatr we Lwowie // Wiek Nowy. 27 września (10 października) 1914. № 3978. S. 4.
82. Русские спектакли во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 9 апреля 1915. № 1610. С. 4.
83. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 1–5.
84. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1912. Т. XIV. С. 109–137.
85. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Київ, 2018. 806 с.
86. ЦДАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69–71.
87. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57–267.
88. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. Москва: РОССПЭН, 2006. 288 с.
89. Первая мировая / сост. С. Семанов. Москва: Молодая гвардия, 1989. 611 с.
90. Брусилов А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 288 с.
91. Соболев В. Для будущего России. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 192 с.
92. Ковбаса В. «Порятунок» культурної спадщини в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1915 рр.) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: «Управління

- археологічною спадщиною та музейні практики» (Залізці, 18 квітня 2023 р.). Залізці, 2023. С. 44–45.
93. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1–34.
 94. СпбФ АРАН. Ф. 6. Оп. 1. Д. 37. Л. 28.
 95. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1915. С. 16–34, 123.
 96. СпбФ АРАН. Ф. 1. Оп. 1. Д. 161 Л. 91–92 об.
 97. Отражения войны // Старые годы. 1914. № 10–12. С. 120–131.
 98. История Академии наук СССР. Т. 2. 1803–1917. / за ред. К. Островитянова. Москва-Ленинград: Наука, 1964. 504 с.
 99. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1914. С. 166–167.
 100. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3 т. Т. 3. Кн. 1: 1915–1917 гг. Москва, 2000. 830 с.
 101. Колчинский Э. Академия наук и Первая мировая война // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 184–206.
 102. Протокол заседания Географического отделения ИОЛЕАЭ 24 апреля 1916 г. // Землеведение. 1916. № 1–2. С. 162–163.
 103. Художник-воин // Нива. 1916. № 26. С. 438.
 104. Отражения войны // Старые годы. 1914. № 10–12. С. 120–131.
 105. А. Т. В Галиции // Старые годы. 1915. №3. С. 57–60.
 106. Басаргина Е. Императорская Академия наук на рубеже XIX–XX веков. (Очерки истории). Москва: Индрик, 2008. 655 с.
 107. Правительственные заботы о старине // Старые годы. 1915. № 7–8. С. 100–101.
 108. Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа по день эвакуации Львова 7 июня 1915 г.) Приложение к отчету военного генерал-губернатора Галиции № 5. Киев: Типогр. штаба Киев. воен. окр., 1916. 18 с.

109. Берест Р. Найдавніші музеї Львова: Оссолінеум – Музей Любомирських // Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму: Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 27 березня 2015 р.). Львів: ЛІЕТ, 2015. С. 33–45.
110. Sprawozdanie zarządu kola Towarzystwa «Szkoly Ludowej» w Tarnopolu za rok 1907. Tarnopol, 1908. S. 56.
111. Гаврилюк О. Музей у Тернополі: історія заснування та розвитку // Вільне життя. 17 квітня 2013. 6 с.
112. Nałęcz-Dobrowolski M. Zbiory Muzeum Podolskiego w Tarnopolu, «Muzeum Polskie». Kijów, 1917. S. 41–52.
113. Regionalne Muzeum Podolskie TSL w Tarnopolu. Przewodnik po zbiorach. Tarnopol, 1930. S. 3–4.
114. Janusz B. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1924 i 1925 // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa. T. X. S. 255–270.
115. Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.
116. Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. Львів, 2011. Вип. 10. С. 235–249.
117. Свенціцкий І. У справі музейних збірок Ставропігії і Народнього Дому // Діло. 27 березня 1929. Ч. 67. 8 с.
118. Отчеть о дѣятельности Правящего Совѣта Ставропигийского Института во Львовѣ за 1927–28. Львовъ, 1928. С. 17.
119. Полянський Ю. Стан музею в 1914–1920 рр. // Хроніка НТШ. Львів 1920. Ч. 60–62. 164 с.

120. ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 5–12.
121. Банах В. Музей НТШ у Львові (1912– 1939): науково-фондова робота // *Hist. and Cultural Studies*. 2017. № 1. С. 21–26.
122. ЦДІАЛ України. Ф. 750. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3.
123. Берест І. Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. № 12. Львів, 2008. С. 429–434.
124. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 3226. Арк. 1–101.
125. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // *Львівські історичні нариси*. Львів, 1996. С. 305–324.
126. Свенціцький І. / Укладач Л. Панів; Наук. ред. В. Моторний. Львів: ЛДУ, 1996. 62 с.
127. Свенціцький І. Про музеї та музейництво: (нариси і замітки). Львів, 1920. 89 с.
128. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 1–27.
129. Танащик Д. Про долю західноукраїнських музейних колекцій та приватних збірок у роки Першої світової війни // *Питання історії України: Збірник наукових статей*. 1999. № 3. С. 380–384.
130. *Золочівщина її минуле і сучасне*. Канадське Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк-Торонто-Канберра: Видання комітету Золочівщини, 1982. 661 с.
131. Vadecki K. *Zbiory Woleslaw Orzechowicza*. Lwów, 1922. 83 s.
132. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // *Наукові записки Львівського історичного музею*. 1997. № 6. С. 3–13.
133. Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця ХІХ – початку ХХ століття // *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. 2007. № 8. С. 242–256.
134. Жердева Ю. Восприятие российской политики в Галиции в дневниках и мемуарах участников Первой мировой войны // *Научный диалог*. 2021. № 8. С. 307–322.

135. Грушевський М. Новий період історії України: за роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Трубайчук. Київ: Либідь, 1992. 46 с.
136. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. 360 с.
137. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2005. 18 с.
138. Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. 1996. № 11–12. С. 95–106.
139. Пророческие слова А. Керенского, произнесенные 19 июля 1915 г. в Гос. думе (Цензурою пропущена не была). Петроград, 1917. С. 3–5.
140. Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы: в 2 т. Т. 2: 1911–1917 гг. Москва, 1998. 814 с.
141. АВПРИ. Ф. 151. Оп. 4. Д. 15. Л. 32–36.
142. Любченко В. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX –початку XX ст. 2011. № 19. С. 345–368.
143. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 152. Л. 93–132.
144. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1160. Арк. 11–12 зв.
145. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII, 702 с. іл.
146. «Над Прутом у лузі...»: Коломия в спогадах / за ред. З. Книша. Торонто: Срібна сурма, 1962. 431 с.
147. ЦДІАК України. Ф. 278. Оп.1. Спр. 221. Арк. 112–114 зв.
148. Держархів Чернівецької обл. Ф. 980. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–2 зв.
149. ЦДІАК України. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 134.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні висвітлено результати комплексного аналізу культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації у 1914–1917 рр.

1. Проаналізовано ступінь вивчення проблеми в історіографії, її джерельну базу, теоретико-методологічні засади й відповідний науковий інструментарій. Автором зроблено акцент на тому, що в українській історіографії тема культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації в 1914–1917 рр., не була цілісно та ґрунтовно висвітлена, і досі переважно залишалася поза увагою науковців, які при вивченні визначеного періоду цікавилися проблемами воєнно-політичного чи економічного характеру. Сукупність праць, у яких розглядаються досліджувані нами проблеми, умовно можна поділити на чотири групи за хронологічним принципом: 1) роботи безпосередніх сучасників подій та процесів (1914–1939 рр.); 2) наукова спадщина радянської доби (1922–1991 рр.); 3) дослідження зарубіжних науковців з 1991 р.; 4) праці сучасних українських учених (з 1991 р.).

Здійснений історіографічний аналіз підтверджує відсутність ґрунтовного та об'єктивного наукового дослідження із всебічною ретроспективою різних аспектів культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації у 1914–1917 рр. Фрагментарне вивчення лише окремих подій та процесів досліджуваної проблеми актуалізує дисертаційну роботу та підвищує її наукове та суспільне значення.

Джерельну базу дослідження умовно поділено на п'ять груп. Перша група – неопубліковані архівні документи центральних та державних обласних архівів України у Львові, Києві, Тернополі, Івано-Франківську та Чернівцях, РГИА та філії СпБФ АРАН у Санкт-Петербурзі, АВПРИ та РГВИА у Москві, які ще потребують подальшого структурування та впорядкування.

Друга група – оцифровані друковані та рукописні матеріали із Національної бібліотеки України імені В. Вернадського в Києві, ГПИБ у Москві та ПБ ім. Б. Єльцина у Санкт-Петербурзі, а також електронної бібліотеки Варшавського університету та Публічної бібліотеки в Кракові; третю групу формують періодичні видання, зокрема довоєнна та воєнна російська преса, яка виходила як на території Російської імперії, так і згодом на окупованих землях Галичини та Буковини в 1914–1917 рр., а також видання української діаспори; до четвертої групи відносяться цінні спогади безпосередніх учасників та свідків подій досліджуваної проблематики, а до п'ятої – опубліковані збірники документів та матеріалів.

Комплексне використання віднайдених архівних матеріалів, друкованих та рукописних джерел сприяло досягненню поставленої мети – здійснення об'єктивного, ґрунтовного та цілісного аналізу культурного та освітнього становища Галичини та Буковини в умовах російської окупації окресленого періоду.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи наукової об'єктивності та історизму, термінологічного, когнітивного та системного підходів для вивчення історичних явищ та процесів, а також як спеціально-наукові методи історичного пізнання, так і ряд загальнонаукових методів дослідження. Наукова праця виконувалася із використанням міждисциплінарних зв'язків та сучасних методичних напрацювань різних галузей науки.

2. Досліджено релігійну політику російської влади крізь призму становища ГКЦ, РКЦ, протестантського та іудейського населення. Розкрито основні принципи формування та організації релігійної політики російської окупаційної влади в Галичині та Буковині під час Першої світової війни та охарактеризовано загальні тенденції поширення православ'я на окупованих територіях. Напередодні та під час Першої світової війни влада Російської імперії використовувала РПЦ та релігійне питання задля досягнення своїх політичних цілей. Заходи російської окупаційної адміністрації щодо

«переведення» греко-католиків до православного віросповідання були одним із елементів програми русифікації, а питання релігії, вважалося наріжним, оскільки дозволяло широко використовувати пропагандистські наративи. Утім необ'єктивна оцінка релігійних настроїв місцевого населення, яке нібито «масово» бажало перейти до православ'я, призвели до краху та катастрофічних наслідків невідпрацьованої тактики. Заполітизованість архієпископа Євлогія та його місіонерів, а також фактичне переслідування ГКЦ, яка з середини ХІХ ст. почала перетворюватися на важливий інструмент українського національного відродження в контексті формування модерної української нації, не тільки не збільшили кількість прихильників православ'я, але й серйозно його дискредитували.

Якщо ставлення російської влади до РКЦ впливало із загальнодержавної політики імперії щодо польського питання та, зважаючи на сильні політичні і культурні позиції польського населення, вимагало вкрай обережного підходу, що демонструє відсутність суттєвих репресій. То євреї та протестанти розглядалися як внутрішні вороги, що становили небезпеку для Російської імперії ще перед початком військових дій. Перша світова війна спрацювала як каталізатор, внаслідок чого відбулася акумуляція антисемітських та ксенофобських настроїв у суспільстві за сприяння політичної пропаганди окупаційної адміністрації. Простежено причетність військового керівництва та солдатів російської армії до організації погромів та доведено, що діяльність російської окупаційної влади в Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. мала виражений антисемітський характер і була спрямована проти місцевого єврейства та протестантів.

3. Охарактеризовано становище української освіти в Галичині та Буковині напередодні війни й упродовж 1914–1917 рр. Докладно аргументовано, що питання освіти було однією зі складових частин русифікації та боротьби російської влади проти українського національного руху та визначено, що наявність офіційної української школи в Австро-Угорській імперії ускладнювала боротьбу із «українським сепаратизмом» у

Російській імперії. Російська окупація дала б змогу знищити ядро ворожого для Росії українського національного руху та утвердити російську національну ідентичність на захоплених землях. Проте дії російської окупаційної адміністрації у сфері освіти фактично спричинили руйнацію всіх рівнів розгалуженої мережі навчальних закладів, які функціонували в Галичині та Буковині у довоєнний період.

Незважаючи на зусилля в нав'язуванні російської системи освіти, вона не зустріла масової підтримки. Практично усі педагогічні кадри, запрошені на роботу в Галичину та Буковину, а також більшість випускників короткотермінових педагогічних курсів, на організацію яких витрачено багато зусиль та коштів, залишили території із російськими військами, які відступали. Кадрова політика в сфері освіти зазнала краху. Плани «далекоглядних» реформ не мали під собою достатньої основи для їх реалізації.

4. Висвітлено ідеологічні основи культурної політики Російської імперії. З'ясовано, що політика, яку проводила російська влада на окупованих територіях, не мала чітко окреслених планів щодо організації управління у сфері культури. Це підтверджується тим, що в РМ у перші місяці війни зовсім не підіймалися питання, пов'язані з культурними проблемами, а плани щодо їх вирішення склалися вже в ході військових дій, про що свідчать кардинально різні підходи в управлінні на різних етапах війни. Наприклад, після початку активних бойових дій стало очевидним велике геополітичне значення охорони історико-культурної спадщини в зоні бойових дій, через що російська влада намагалася створити образ Росії як цивілізованої країни та рятівниці світової культури. Утім провал ідеї з порятунку культурних та історичних пам'яток в зоні бойових дій, включаючи інституалізацію зусиль у цьому напрямку, пов'язаний із мізерною кількістю уповноважених з обмеженим фінансуванням, що у своїй діяльності повністю залежали від воєнного командування, у якого з огляду на ситуацію не було ні часу, ні засобів на реальну діяльність в цьому напрямку.

5. Простежено відновлення діяльності театрів у 1914–1915 рр., які напередодні війни мали цілковито національний характер та були потужними культурними центрами кожної етнічної групи, через що російська окупаційна влада вирішила взяти ці установи під контроль, з метою використання у власних політичних іграх. Якщо українські чи єврейські театри після відповідних розпоряджень були закриті та не могли відновити діяльність упродовж періоду окупації, то дозвіл на відкриття польського театру став черговою можливістю продемонструвати лояльне ставлення російської адміністрації до польської громади, конфлікти з якою були вкрай небажаними та небезпечними для окупаційної влади. Окрім цього, розуміючи потреби в інфраструктурі розважального характеру для величезної кількості військових, видаються дозволи на відкриття театрів, однак за умови, що їх діяльність носитиме виключно розважальні функції, без жодної політики.

Доведено, що політика Росії у сфері релігії, освіти та культури на окупованих територіях була не ефективною. За весь період окупації Галичини та Буковини російська влада так і не змогла на тимчасово окупованих територіях успішно проводити колоніальну політику. Заходи окупаційної адміністрації щодо штучної русифікації всіх сфер життя, «навернення» греко-католиків до православ'я, руйнація існуючої системи освіти, закриття всіх українських національно-культурних осередків та репресії проти місцевої інтелігенції не дали бажаного результату. У процесі дослідження встановлено, що провал російської колоніальної політики обумовлений низьким освітнім та культурним рівнем призначених чиновників, які на окупованих територіях поводитися зухвало та грубо, а їх ініціативи в питаннях нищення «українського життя та його культурних сил» часто загострювали та поглиблювали кризу у відносинах із місцевим населенням. Окрім того, діяльність непрофесійних російських чиновників, саме середнього й нижчого рівня, уже з самого початку окупації призвела до повного провалу загальної політики щодо окупованих територій. Використання вкрай некомпетентних та непридатних осіб для вирішення

надзвичайно складних питань пов'язаних із інтеграцією захоплених територій у склад Росії, виглядає не більш ніж вимушеним кроком, що пояснюється браком необхідної кількості кваліфікованих кадрів спричиненого виснаженістю матеріальних та людських ресурсів Російської імперії. Культурна, освітня та релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині стала свідченням разючої різниці між офіційно декларованими «визвольними» гаслами та реальною політикою, яка мала виразно імперський, шовіністичний та загарбницький характер. Однак український національно-культурний рух не перестав існувати, а пристосовувався до нових реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Л., 1915. 116 с.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. К., 2002. 320 с.
3. Ющишин І. Товариство «Взаїмна поміч українського вчительства» 1905–1930 рр. Львів, 1932. 339 с.
4. Андрусак М. Як поступали Галицькі москвофіли (від 70-х рр. ХІХ до світової війни) // Життя і знання. 1934. № 85 (10). С. 296–299.
5. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1934. С. 155–162.
6. Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933) // 25-ліття Т-ва «Учительська громада». Львів, 1935. С. 7–48.
7. Филипчак І. Школа в Стрільбичах: нарис з історії шкільництва // Накл. Т-ва «Взаїмна поміч українського вчительства». Львів, 1936. 40 с.
8. Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1939. 148 с.
9. Ашукин Н. Как жилось солдатам и крестьянам во времена Николая I // Красная новь. Москва, 1924. 32 с.
10. Войтоловский Л. По следам войны (Походные записки 1914–1917 гг.). Ленинград: Госиздат, 1925. 200 с.
11. Семенников В. Монархия перед крушением 1914–1917 гг. Ленинград: Госиздат, 1927. 309 с.
12. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии: (краткий ист. очерк). Москва: Соцэкгиз, 1940. 136 с.
13. Трайнин И. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1947. 308 с.
14. История Украины. Краткий курс. Киев: Изд-во Академии наук УССР, 1948. 835 с.

15. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. 185 с.
16. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки). Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. 372 с.
17. Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вид-во при ЛГУ «Вища школа», 1983. 255 с.
18. Бахтуріна А. Політика Російської Імперії в Східній Галиції в роки Першої світової війни. Москва: АІРО-ХХ, 2000. 239 с.
19. Бахтуріна А. Окраїни Російської імперії: державне управління і національна політика в роки Першої світової війни (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
20. Савченко В. Східна Галиція в 1914–1915 роках: Етносоціальні особливості і проблема приєднання до Росії // *Вопросы истории*. 1996. № 11–12. С. 95–106.
21. Пашаєва Н. Очерки історії руського руху в Галичині ХІХ–ХХ вв. Москва, 2001. 201 с.
22. Суляк С. Будущее Галичини в планах Русского народного совета // *Русин*. 2016. № 4 (46). С. 168–190.
23. Басаргіна Е. Імператорська Академія наук на рубежі ХІХ–ХХ століть. (Очерки історії). Москва: Індрик, 2008. 655 с.
24. Жердева Ю. Восприяття російської політики в Галиції в щоденниках і мемуарах учасників Першої світової війни // *Научный диалог*. 2021. № 8. С. 307–322.
25. Ісламов Т. Австро-Венгрія в першій світовій війні: крах імперії // *Новая и новейшая история*. 2001. № 5. С. 14–46.
26. Колчинський Е. Академія наук і Перша світова війна // *Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. С. 184–206.

27. Сенявская Е. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. Москва: РОССПЭН, 2006. 288 с.
28. Соболев В. Для будущего России. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 192 с.
29. Pająk J. Od autonomii do niepodległości: kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918. Kielce, 2012. 416 s.
30. Florczak, I. Obraz armii rosyjskiej w okupowanej Galicji w świetle dzienników i wspomnień (1914–1915). Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, (2018). S. 75–87.
31. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ.: П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.: іл.
32. Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
33. Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. S. 111–133.
34. Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997. 20 с.
35. Мазур О. Галичина під російською займанщиною 1914–1915 рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2000. № 408. С. 26–35.
36. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львівські історичні нариси. Львів, 1996. С. 305–324.
37. Мазур О., Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. № 408. Львів, 2000. С. 73–78.
38. Мазур О., Сухий О. Галичина: «Галицько-російське благодійне товариство» (1902–1914 рр.) // Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 1999. № 377. С. 104–113.

39. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2012. № 724. С. 99–107.
40. Баран І. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2009. № 652. С. 46–55.
41. Баран І. Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. № 17. С. 154–161.
42. Баран І. Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914–1915 роках. Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 4. С. 148–156.
43. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» // Доповідь на Міжнародній конференції «Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки)». Київ, 3–5.03.2006. С.194–222.
44. Bystrytska, E. & Hrabets, Yu. Position and Activities of the Greek-Catholic Parish Clergy of Eastern Galicia in 1914–1939. Східноєвропейський історичний вісник. 2023. Вип. 27. С. 105–116.
45. Бистрицька Е., Грабець Ю. Зміст та особливості розвитку Греко-Католицької освіти в Східній Галичині в першій половині ХХ століття. Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал. 2023. № 10: СумДПУ імені А. Макаренка. С. 14–19.
46. Лозинська І. Церковна політика російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. № 17–18. С. 266–274.

47. Лозинська І. Діяльність Тимчасового російського воєнного генерал-губернаторства в сфері освіти (серпень 1914 р. – травень 1915 р.) // Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Проблеми гуманітарних наук. Історія. 2011. № 28. С. 120–132.
48. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. 2017. № 2. С. 21–31.
49. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2005. 18 с.
50. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в 1914–1917 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. № 23–24. С. 194–201.
51. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Книга 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 784 с.
52. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Книга 2. Мовою документів і свідчень. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
53. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. № 6. С. 125–142.
54. Любченко В. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. № 19. С. 345–368.
55. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1997. № 32. С. 82–98.
56. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. № 4. С. 111–132.

57. Королько А. Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Питання історії України. 2012. № 15. С. 24–32.
58. Адамович С. Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. 79 с.
59. Станиславів–Станіслав–Івано-Франківськ (до 350-річчя ІваноФранківська): монографія / керівник авторського колективу, гол. ред. В. Великочий. Івано-Франківськ; Львів; Київ: Манускрипт-Львів, 2012. 584 с.
60. Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця ХІХ – початку ХХ століття // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. 2007. № 8. С. 242–256.
61. Берест І. Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2008. № 12. С. 429–434.
62. Берест Р. Найдавніші музеї Львова: Оссолінеум – Музей Любомирських // Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму: Збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 27 березня 2015 р.). Львів: ЛІЕТ, 2015. С. 33–45.
63. Марискевич Т. Видатні фундатори українського музейництва в Галичині // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали V наукової краєзнавчої конференції. (Львів, 12 листопада 2010 р.). Львів, 2010. С. 254–262.
64. Зуляк І., Сегеда С. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 48–62.
65. Зуляк І., Кліш А. Використання російською армією транспортних комунікацій у Першій світовій війні (на прикладі Тернопільської губернії) // Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 190–203.
66. Starka V., & Korylov, S. Everyday Life of the Rural Population of Eastern Galicia in Juli - September of 1914 (According to the Materials of the

- Ukrainian-Language Press) // Східноєвропейський історичний вісник. 2022. Вип. 25. С. 128–135.
67. Ковбаса В. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 32 (71). № 3. 2021. С. 65–73.
68. Ковбаса В. Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.) // Knowledge, Education, Law, Management. 2021. № 7 (43) vol. 1. С. 101–108.
69. Zulyak, I. & Kovbasa, V. Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovyna (1914–1917) // Східноєвропейський історичний вісник. 2023. Вип. 26. С. 43–54.
70. Ковбаса В. Війна як чинник формування цінностей (На прикладі Галичини під час Першої світової війни 1914–1918 рр.) // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 18–19 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 76–78.
71. Ковбаса В. Протестантське питання в політиці російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині (1914 – 1917 рр.) // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 144–148.
72. Ковбаса В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної влади у Галичині та Буковині (1914–1917 рр.) // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 10–11 вересня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 14–19.

73. Ковбаса В. Людина у Великій війні 1914–1918 рр. // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 209–212.
74. Ковбаса В. Становище освіти в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914–1915 рр. // VI Таврійські історичні наукові читання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14–15 жовтня 2022 р.). Київ: Liha-Pres, 2022. С. 12–16.
75. Ковбаса В. «Порятунок» культурної спадщини в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1915 рр.) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: «Управління археологічною спадщиною та музейні практики» (Залізці, 18 квітня 2023 р.). Залізці, 2023. С. 44–45.
76. Ковбаса В. Національно-культурна політика російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині у 1914–1915 рр. // Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 11–12 травня 2023 р.). Тернопіль, 2023. С. 203–206.
77. Гайсенюк В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2015. 240 с.
78. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Київ, 2018. 806 с.

79. Куцик Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 20 с.
80. Безпалько У. Інституалізація Католицької Церкви східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність: 07.00.02 – всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 351 с.
81. Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.) // Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.: Зб. наук. ст. Чернівці, 1995. С. 19–24.
82. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки Львівського історичного музею. 1997. № 6. С. 3–13.
83. Сергійчук В. Погроми в Україні 1914–1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. 544 с.
84. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. (XVIII-XX ст.): монографія. Київ, 1998. 391 с.
85. Танащик Д. Про долю західноукраїнських музейних колекцій та приватних збірок у роки Першої світової війни // Питання історії України: Збірник наукових статей. 1999. № 3. С. 380–384.
86. Боньковська О. Український народний театр товариства «Українська бесіда» в роки Першої світової війни (Стрілецький театр) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці театрознавчої комісії. Львів, 1999. С. 111–133.
87. Турків С. Діяльність сестер Чину Святого Василя Великого у Східній Галичині наприкінці XIX – у першій половині XX століть. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. Тернопіль, 2021. 297 с.
88. Держархів Львівської обл. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 4244. Арк. 2.

89. ЦДІАЛ України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–6.
90. ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 5–12.
91. ЦДІАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 113–114.
92. ЦДІАЛ України. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 1.
93. ЦДІАЛ України. Ф. 658. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4–18.
94. ЦДІАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.
95. ЦДІАЛ України. Ф. 750. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3.
96. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38.
97. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–11.
98. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–3.
99. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 46–50.
100. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 10.
101. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1–34.
102. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 3–11.
103. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 9.
104. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 15–17.
105. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 23.
106. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 1–5.
107. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 991. Арк. 1–10.
108. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 1–67.
109. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1168. Арк. 29.
110. ЦДІАК України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 59–60.
111. ЦДІАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69–71.
112. Держархів Тернопільської обл. Ф. 300. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 38–43.
113. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57–267.
114. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.
115. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23–57.
116. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 зв.
117. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–183.
118. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–31.

119. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–36.
120. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8.
121. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–353.
122. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 528. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–199.
123. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 23.
124. Держархів Чернівецької обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 38.
125. Держархів Чернівецької обл. Ф. 980. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–2 зв.
126. РГИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 12. Л. 1–2.
127. РГИА. Ф. 465. Оп. 1 Д. 26. 113 л.
128. РГИА. Ф. 733. Оп. 196. Д. 881. 22 л.
129. РГИА. Ф. 733. Оп. 201. Д. 158. Л. 171–174.
130. РГИА. Ф. 733. Оп. 211. Д. 5. 248 л.
131. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 38. Л. 43–48.
132. РГИА. Ф. 1129. Оп. 1. Д. 12. Л. 11–82.
133. РГИА. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 895. Л. 2–40.
134. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 13. Л. 19–38.
135. СРБФ АРАН. Ф. 1. Оп. 1. Д. 161 Л. 91–92 об.
136. СРБФ АРАН. Ф. 6. Оп. 1. Д. 37. Л. 28.
137. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 136. Л. 2.
138. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 152. Л. 93–132.
139. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 159. Л. 325–326.
140. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 191. Л. 44.
141. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 195. Л. 48.
142. АВПРИ. Ф. 135. Оп. 474. Д. 196. Л. 4.
143. РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1. Л. 12.
144. РГВИА. Ф. 2067. Оп. 1. Д. 3001. Л. 1–107.
145. Д-р К.У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917–25.2.1957). Нью-Йорк: Накладом автора, 1957. 105 с.

146. Єфремов С. До історії галицької руїни: (Меморіал К. Паньківського) // Наше минуле. 1918. № 1. С. 57–60.
147. Шептицький Андрей, митрополит. До духовенства // Львівські єпархіальні відомості. 1939. № 9–10. С. 205.
148. Отчеть о дѣятельности Правящего Совѣта Ставропигийского Института во Львовѣ за 1927–28. Львовъ, 1928. С. 17.
149. Вергунъ Д. Что такое Галиція? // Второе исправленное и дополненное издание. Петроградъ, 1915. 68 с.
150. Записка П. Дурново // Красная новь. 1922. № 6. С. 178–199.
151. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1912. Т. XIV. С. 109–137.
152. Пророческие слова А. Керенского, произнесенные 19 июля 1915 г. в Гос. думе (Цензурою пропущена не была). Петроград, 1917. С. 3–5.
153. А. Т. В Галиции // Старые годы. 1915. №3. С. 57–60.
154. Отражения войны // Старые годы. 1914. № 10–12. С. 120–131.
155. Правительственные заботы о старине // Старые годы. 1915. № 7–8. С. 100–101.
156. Отражения войны // Старые годы. 1915. № 3. С. 55–57.
157. Sprawozdanie zarządu kola Towarzystwa «Szkoly Ludowej» w Tarnopolu za rok 1907. Tarnopol, 1908. S. 56.
158. Nałęcz-Dobrowolski M. Zbiory Muzeum Podolskiego w Tarnopolu, «Muzeum Polskie». Kijów, 1917. S. 41–52.
159. Regionalne Muzeum Podolskie TSL w Tarnopolu. Przewodnik po zbiorach. Tarnopol, 1930. S. 3–4.
160. Janusz B. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1924 i 1925 // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa. T. X. S. 255–270.
161. Hupka J. Z czasów Wielkiej Wojny. Pamiętnik nie kombatanta. Niwiska: Nakł. Autora, 1936. 464 s.

162. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3. IX. 1914 – 22. VI. 1915). Lwów, 1915. 262 s.
163. Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. Piotrków, 1915. 74 s.
164. Rossowski S. Lwów podczas inwazji. Lwów, 1916. 269 s.
165. Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1914/15 i 1915/1916. Drohobycz, 1917. 71 s.
166. Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1934. 77 s.
167. Badecki K. Zbiory Bolesława Orzechowicza. Lwów, 1922. 83 s.
168. Pałczyński E. Prawosławie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915 roku. Lwów, 1918. 42 s.
169. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет деятельности Штаба Временного военного генерал-губернатора Галиции в период времени с 29 августа 1914 года по 1 июля 1915 года. Киев: тип. Штаба Киевского воен. Округа, 1916. 109 с.
170. Отчет по Львовскому градоначальству (с 21 августа по день эвакуации Львова 7 июня 1915 г.) Приложение к отчету военного генерал-губернатора Галиции № 5. Киев: Типогр. штаба Киев. воен. окр., 1916. 18 с.
171. Высочайшие манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения от Штаба Верховного Главнокомандующего. Год войны: с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Москва: Изд. Д. Маховского, 1915. 588 с.
172. Лагов Н. Галичина: ее история, природа, население, богатства и достопримечательности. Петроград: Издание Н. Карбасникова, 1915. 123 с.
173. Манасеин И. К вопросу об установлении идеальной границы на западе России. Доклад, прочитанный в общем собрании Галицко-русского благотворительного общества в Санкт-Петербург 19 января 1913 г. Санкт-Петербург, 1913. С. 3.

174. Будилович А. О единстве русского народа. Речь, произнесенная в торжественном собрании С.-Петербургского Славянского благотворительного общества 14 февраля 1907 г. Санкт-Петербург, 1907. 43 с.
175. Взятие Львова и Галича // Подолия. 3 сентября 1914. № 90. С. 2.
176. Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями. Записка составлена при Военно-цензурном отделе Управления генерал-квартирмейстера штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (июль 1914 г.). [Б. м.]: Походная тип. штаба главнокомандующего армиями, 1914. 30 с.
177. Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов // Всерос. союз городов. Москва, 1916. 19 с.
178. Галицко-Русское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург: Надежда, 1908. 68 с.
179. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1914. С. 166–167.
180. Протоколы заседаний Общего собрания Императорской Академии наук. 1915. С. 16–34, 123.
181. Протокол заседания Географического отделения ИОЛЕАЭ 24 апреля 1916 г. // Землеведение. 1916. № 1–2. С. 162–163.
182. Яворский Ю. Галичина – не Галиція! // Прикарпатская Русь. 23 сентября 1914. № 1423. С. 4.
183. Бендасюкъ С. Возрожденіе православія въ Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. 3 октября 1914. № 1432. С. 1.
184. Краницкій М., О. Дудикевичъ // Прикарпатская Русь. 25 октября 1914. № 1451. С. 3.
185. Музей освобожденія // Прикарпатская Русь. 19 ноября 1914. № 1475. С. 3.

186. Воблый К. Производительные силы Галиции // Прикарпатская Русь. 30 ноября 1914. № 1486. С. 2.
187. Театръ, въ городскомъ казино во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 13 декабря 1914. № 1499. С. 4.
188. Возобновленіе дѣятельности Русскаго Учительскаго Союза // Прикарпатская Русь. 15 января 1914. № 1528. С. 2–3.
189. Русскіе концерты во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 8 февраля 1915. № 1552. С. 7.
190. Народный концертъ // Прикарпатская Русь. 5 апреля, 1915. № 1606. С. 4.
191. Литературно-музыкальный вечеръ читальни им. М. Качковскаго во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 7 апреля 1915. № 1608. С. 3.
192. Русскіе спектакли во Львовѣ // Прикарпатская Русь. 9 апреля 1915. № 1610. С. 4.
193. Доносчики и австрийские зверства // Голось народа. 27 ноября 1914. № 30. С. 15.
194. Движеніе въ Св. Православіе // Голось народа. 4 декабря 1914. № 31. С. 2.
195. Мазепинство и унія // Голось народа. 11 декабря 1914. № 32. С. 2.
196. Славянскій День въ Москвѣ // Голось народа. 8 января 1915. № 2. С. 12.
197. Движеніе въ Св. Православіе // Голось народа. 29 января 1915. № 5. С. 3.
198. Украинская жизнь. 1914. № 1. С. 81.
199. Украинская Жизнь. 1914. № 8–10. С. 104–105.
200. Украинская Жизнь. 1914. № 11–12. С. 100.
201. Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов // Украинская жизнь. 1915. № 2. С. 44–52.
202. Миколаївський деканат в часі російської інвазії // Нива (Львів). 1916. № 4–6. С. 184–195.
203. Дзерович Ю. Цінний яничарський документ // Нива (Львів). 1916. № 5. С. 248–251.
204. Старосельский М. Малороссия вне границ России // Русская мысль. 1915. № 2. С. 145–156.

205. Муретов Д. Этюды о национализме // Русская мысль. 1916. № 1. С. 64–72.
206. Муретов Д. Борьба за Эрос // Русская мысль. 1916. № 4. С. 88–95.
207. Карпато-русское общество // Червонная Русь. 1913. № 1. С. 7.
208. 10-ліття Галицко-руського общества // Червонная Русь. 1913. № 2. 15 с.
209. Левицький Я. 3 днів російської інвазії. Спомини // Діло. 8 грудня 1915. № 118. С. 1.
210. Свенціцкий І. У справі музейних збірок Ставропігії і Народнього Дому // Діло. 27 березня 1929. Ч. 67. 8 с.
211. Малицька К. На хвилях світової війни: Львів за російської окупації // Діло. 28 березня 1937. Ч. 68. С. 3–4.
212. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії // Вістник Союзу визволення України. 1915. № 33–34. С. 7–9.
213. Teatr miejski // Kurjer Lwowski. 20 kwietnia (3 maja) 1915. № 121. S. 3.
214. Z teatru // Kurjer Lwowski. 26 kwietnia (9 maja) 1915. № 127. S. 3.
215. Majerski T. Z opery. Moniuszko: «Halka» // Kurjer Lwowski. 27 kwietnia (10 maja) 1915. № 128. S. 3.
216. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 29 kwietnia (12 maja) 1915. № 130. S. 4.
217. Teatr Miejski // Kurjer Lwowski. 7 (20) maja 1915. № 138. S. 4.
218. W sprawie bezczynności Teatru miejskiego // Wiek Nowy. 1(14) października 1914. № 3981. S. 3.
219. Teatr polski we Lwowie // Wiek Nowy. 6 (19) grudnia 1914. № 4046. S. 5–6.
220. Dziś w «Casinie de Paris» // Gazeta Wieczorna. 16 września 1914. № 2068. S. 2.
221. Славинский М. Украинцы в Австро-Венгрии // Вестник Европы. 1915. № 1. С. 336–350.
222. Русский Голос. 13 сентября 1925. С.1.
223. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.

224. Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915–2 июля 1916). Петроград: Гос. изд-во, 1920. 859 с.
225. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. в 2 т. Т. 2. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 707 с.
226. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. Москва: Издательский отдел Всецерковного Православного Молодежного Движения, 1994. 621 с.
227. Брусилов А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 288 с.
228. Милюков П. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с.
229. Дневники императора Николая II. Москва: Орбита, 1991. 736 с.
230. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Москва: Междунар. отношения, 1991. 240 с.
231. Вебер Ю. Російська окупація Чернівців. Чернівці: Книги ХХІ, 2016. 136 с.
232. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / упорядн. В. Семенів. 2-ге вид. Львів: Апріорі, 2020. 528 с.: іл.
233. Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. в 3 т. Т. 1. Львів: Артос, 2007. L+1014 с.
234. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядн. Ю. Аввакумов, О. Гайова. Книга 1. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. 924 с.
235. Москвофільство: документи і матеріали / за ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 236 с.
236. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / за ред. Б. Кравціва. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. 959 с.

237. Городенщина: Історично-мемуарний збірник / за ред. М. Марунчака. Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. 870 с.
238. «Над Прутом у лузі...»: Коломия в спогадах / за ред. З. Книша. Торонто: Срібна сурма, 1962. 431 с.
239. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: історико-мемуарний і літературний збірник / за ред. Б. Гошовського. Торонто-Нью-Йорк-Париж-Сідней, 1985. 1085 с.
240. Чортківська округа. Історично-мемуарний збірник / за ред. О. Соневицької. Париж-Сідней-Торонто: Український архів, 1974. 927 с. іл.
241. Золочівщина її минуле і сучасне. Канадське Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк-Торонто-Канберра: Видання комітету Золочівщини, 1982. 661 с.
242. Буковина: її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бриндзана. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
243. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3 т. Т. 3. Кн. 1: 1915–1917 гг. Москва, 2000. 830 с.
244. Протоколы центрального комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: в 6 т. Т.1. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 528 с.
245. Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы: в 2 т. Т. 2: 1911–1917 гг. Москва, 1998. 814 с.
246. Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Яхонтова: записи заседаний и переписка / за ред. Б. Гальперина. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 560 с.
247. Красный архів. 1928. Т. 1 (26). С. 10–11.
248. Красный архів. 1933. Т. 4 (59). С. 123–124, 127.
249. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

250. Костенко Н., Іванов В. Досвід конвент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. Київ: Центр вільної преси, 2003. 200 с.
251. Ковальченко И. Методы исторического исследования: 2-е изд. Москва: Наука, 2003. 486 с.
252. Давидова Т. Роль загальнонаукових методів у дослідженні антиконцептів // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». «Мовознавство». 2014. № 2. С. 36–39.
253. Сепетий Д. Нетерпимість як наслідок есхатологічного розуміння значення світогляду // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2008. № 32. С. 86–97.
254. Историчне краєзнавство / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
255. Семеряга О. Аналітичний огляд методів дослідження белігеративних ландшафтів // Геополітика і аеродинаміка регіонів. 2014. № 1. С. 194–200.
256. Стороженко І. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історії Запорозької Січі // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2011. № 9. С. 17–25.
257. Гренишен А. Релігійно-церковний чинник політичного життя Російської держави у часи правління Імператора Олександра І // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Історичні науки: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2010. Вип. 7. С. 58–66.
258. Вергелес К. Русифікація православ'я в Україні як засіб асиміляції українського етносу // Українське релігієзнавство. 2009. № 51. С. 150–158.
259. Смолич И. История Русской Церкви: 1700–1917: В 2 частях. Ч. 2. Москва: Валаамский монастырь, 1997. 798 с.

260. Ільницький І. Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями у період першої російської окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 21. С. 361–378.
261. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.
262. Вендланд А-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Перекл. з нім. Х. Назаркевич; Наук. ред. М. Мудрий. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів: Літопис, 2015. 688 с.
263. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів: Априорі, 2018. 528 с. іл.
264. «Православна» пропаганда в Галичині // Нива. 1914. № 4–6. С. 184–195.
265. Музичин І. Публіцистика як відображення громадсько-політичного світогляду Російської імперії щодо західноукраїнських земель на початку XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23–24. С. 352–359.
266. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. іл.
267. Мизак Н., Яремчук А. Два століття служіння Богові і нації: УГКЦ на Буковині. Чернівці, 2016. 320 с. іл.
268. Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми / Москвофільство: документи і матеріали. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 3–66.
269. Любченко В. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 115–131.

270. Флоринский М. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны: Совет Министров в 1914–1917 гг. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. 207 с.
271. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [Т. Балабушевич, В. Баран, В. Баран та ін.; відп. ред. В. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1 . 2011. 694 с. іл. табл.
272. Магочій П.-Р. Ілюстрована історія України (Ukraine: An Illustrated History): пер. з англ. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446 с. іл.
273. Позняк С. Особливості місіонерської діяльності російської православної церкви в Галичині в роки I світової війни // Проблеми слов'язнавства. 2003. Вип. 53. С. 68–75.
274. РГИА. Ф. 797. Оп. 84. Д. 510. Л. 18.
275. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6–57.
276. ЦДАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.
277. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці: Друк Арт, 2017. 304 с.
278. Сазонов С. Воспоминания. Париж: Кн. изд-во Е. Сияльской, 1927. Берлин. 398 с.
279. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 3–6.
280. ЦДАЛ України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6–8.
281. Мельник І. Жовківський шлях // Ї: незалежний культурологічний часопис. Ч. 36, 2005. С. 486–506.
282. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 70–70 зв., 71–71 зв., 223–224, 224 зв.
283. РГИА. Ф. 2005. Оп. 1. Д. 12. Л. 11.
284. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2.
285. Корнилович М. Плани «возсоединения галицких униатів» в 1914–1915 рр. Україна. 1925. Кн. 3. С. 134–163.

286. Берест І. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2007. № 584. С. 52–57.
287. Подготовка священников в Галицию // Приходской листок. 1915. № 103. С. 3–11.
288. На Карпатахъ и въ Галиціи // День. 31 января 1915. № 30. С. 2.
289. Гайсенюк В. Релігійна політика москвофілів під час першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 34–38.
290. Дзерович Ю. Матеріали до історії мартирології нашої Церкви // Нива. 1916. № 11–12. С. 513–526.
291. РГИА. Ф. 465. Оп. 1 Д. 26. Л. 113.
292. Олійник С. Львів в часи російської окупації 1914–1915 років у публікаціях польських сучасників // Інтермарум: історія, політика, культура. 2018. № 5. С. 200–209.
293. РГИА. Ф. 797. Оп. 12. Д. 150. Л. 3–66.
294. Бистрицька Е. Проблема співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрея Шептицького / Тези II звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 рік. Тернопіль, 1992. С.118.
295. Петрушко В. Деятельность униатского митрополита Андрея Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период между революцией 1905 года и Первой мировой войной // Богословский Сборник. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. Вып. 7. Москва, 2001. С. 204 – 229.

296. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / за ред. А. Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
297. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. С. 237.
298. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії // Записки чина святого Василя Великого. Рим, 2006. 232 с.
299. Диякон Василий ЧСВ [фон Бурман]. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. С. 397–432.
300. Стародуб А. Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914–1918 роки) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. Київ, 2010. С. 194–222.
301. Шпіцер В. Українська церква – стрижень української нації // Дзвін. 2008. № 11–12. С. 5.
302. Шейнман М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 471 с.
303. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький на шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская Жизнь» в 1914–1917 роках ХХ століття. Наукове видання. Івано-Франківськ: СІМІК, 2020 р. 22 с.
304. Киричук О. Вереснева 1914 р. проповідь Андрея Шептицького в Успенській церкві: чи була вона приводом до російського заслання? // Український Мойсей (до 150-ліття від дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького): Статті та матеріали. Львів, 2015. С. 84–92.
305. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 288 с.
306. Баран І. Політика російської влади у Галичині на початку першої світової війни: національний аспект. Львів: ННВК «АТБ», 2021. С. 1–4.

307. Воззвание верховного главнокомандующего к полякам // Армейский вестник, издаваемый при штабе главнокомандующего Юго-Западного фронта. 10 августа 1914. №1. С.2.
308. Михайленко М. «Визвольні маніфести» російського уряду в теперішній війні. Львів, 1915. С. 10.
309. Патер І. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. / Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 1. Київ, 2009. С. 379–409.
310. Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915. Warszawa: Neriton, 2003. 404 s.
311. Історія Львова. 1772 – жовтень 1918: у 3 т. Т. 2. Львів: Центр Європи, 2007. 559 с.
312. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 35. Л. 13.
313. РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 37. Л. 23.
314. Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790: z 9 tablicami i mapą. Lwów. 1938. S. 28.
315. Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині у середині ХІХ ст. Німецькі колонії Галичини: Історія-Архітектура-Культура. Матеріали Міжнар. наук. семінару. Львів, 1996. С. 125–126.
316. Любашенко В., Петрів Н. Юридичний статус протестантських громад в Галичині (1781–1921) / Історія релігій в Україні. Львів, 2015. С. 262–271.
317. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. 350 с.
318. Решетников Ю. Обзор истории евангельскобаптистского братства в Украине. Одесса: Богомыслие, 2000. 246 с.
319. Клибанов А. История религиозного сектантства в России (60-е годы ХІХ в. – 1917 г.). Москва: Наука, 1965. 348 с.
320. Gastrary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. Warszawa, 1959. 22 s.

321. Савчук Т. «Дарма брат брата вбиває»: протестанти в армії Російської імперії (1914–1917 рр.) // Емінак. 2015. № 1–2. С. 5–10.
322. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Warszawa, 1927. S. 54.
323. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 1–3.
324. Мазур О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2013. № 752. С. 50–61.
325. Евреи на войне: двухнедельный иллюстрированный журнал. Москва: 1915. № 4. 77 с.
326. Война и евреи. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1914. VI. 288 с.
327. Макаров Ю. Антисемітизм як зворотний бік українофобії з усіма логічними наслідками // Український тиждень. 2012. 6–12 квітня. С. 12–13.
328. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-тє. Київ: Дух і літера, 2009. 437 с. іл.
329. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13–153.
330. Адамович С. Єврейське питання в політиці російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині (1914–1917 рр.). // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2005. Вип. ІХ. С. 23–27.
331. Кандель Ф. Евреи России: времена и события. История евреев Российской империи. Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2014. 800 с.
332. Сергєєва І. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: Дух і літера, 2006. 544 с.
333. Ан-ский С. А. Разрушение Галиции. Архів єврейской истории. Т. 3. Москва, 2006. С. 9–30.

334. Пирейко А. В тылу и на фронте империалистической войны: воспоминания рядового. [предисл. В. Залежского]; Отд. ЦК ВКП(б) по изучению истории Окт. революции и ВКП(б). Львов: Прибой, 1926. 62 с.
335. Білоус Л. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2011. № 2. С. 65–79.
336. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
337. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств советов: распоряжения и постановления министров и др. (Акты, обнародованные с января по сентябрь 1915 г.). Т. 2–4. Петроград: Изд. неофиц., 1915. 846 с.
338. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Москва-Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. 335 с.
339. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік): монографія. Полтава: Скайтек, 2008. 324 с.
340. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.
341. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / за ред. В. Смолія та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.
342. Баран З. Слов'янська ідея на зламі XIX–XX ст. у трактуванні вченого та публіциста Яна Бодуена де Куртене // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск, 2019. С. 728–740.
343. Добржанський О. Західноукраїнські землі в зовнішньополітичних планах панславістських організацій Росії на початку XX ст. // Україна–Європа–

- Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 76-81.
344. Сухий О. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка: зб. наук, праць. 1992. Вип. 2. С. 105–109.
345. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.). Київ, 2010. С. 153–158.
346. Патер І. Українські землі в планах Центральних держав і Антанти напередодні Першої світової війни // Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 19–41.
347. Лазарович М. Зародження українського стрілецького руху в Галичині: причини й наслідки // Розбудова держави. 1996. № 3. С. 53–58.
348. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ–І): у 2 т. / за ред. В. Кубійовича В., З. Кузелі. Мюнхен–Нью-Йорк, 1949–52. 1230 с.
349. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія. За ред. Л. Зашкільняка та П. Серженги. Львів: ПАІС, 2015. 412 с.
350. Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, 2004. 384 с.
351. Ботушанський В. Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок ХХІ ст.). Чернівці, 2017. 176 с.
352. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
353. Держархів Тернопільської обл. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23–50.
354. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. 296 с.

355. Остап'юк Б. Давній Тернопіль. Old Ternopil: іст. нариси, постаті, картини хлібороб. праці, традиц. святкування, спогади. Маямі-Торонто, 1984. 208 с.
356. Бондарев І., Головатий М. Реальна школа // Репортер. 29 січня. 2015. №5. 8 с.
357. Дейчаківський І. Д-р Микола Сабат – директор української гімназії в Станиславові. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. 112 с.
358. Романюк В., Лисак О. Місто між двома Бистрицями. Книга 2. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 360 с.
359. Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа I в часі першої світової війни (1914–1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки // Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Вип. 4. Дрогобич: Посвіт, 2013. С. 29–63.
360. Садовий В. Лицар в зброї для міста Дрогобича. Дрогобич, 2010. 44 с.
361. Вістник Союзу визволення України. Відень. 1916. Ч. 122. 697 с.
362. Каменев С. Хрестоматия по истории педагогики. Том 4. Москва, 1936. 413 с.
363. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–32.
364. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–143.
365. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–8.
366. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–44.
367. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–4.
368. РГИА. Ф. 733. Оп. 211. Д. 5. Л. 248.
369. РГИА. Ф. 733. Оп. 196. Д. 881. Л. 22.
370. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1–2.
371. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–21.
372. ЦДІАЛ України. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–29.

373. Orlyk, S. & Mekheda, A. (2020). Natural duties of the population of Eastern Galicia and Northern Bukovyna under conditions of the Russian occupation (1914–1917). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 16, 153–162.
374. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2 томах. Т.1. Жовква, 1998. 524 с.
375. Крушельницький А. Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр. Львів: Українське видавництво «Книжка», 1917. 43 с.
376. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: Матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / Укл. О. Канчалаба; автор передмови канд. філ. наук М. Гнатюк. Львів, 2002. 296 с.
377. Зуляк І., Зуляк М. Антін Крушельницький: життя і діяльність (1878–1937 рр.). Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2019. 302 с.
378. ЦДАЛ України. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 38. 201 арк.
379. Свобода (Нью-Джерсі, США). 8 січня 1916. № 4. 12 с.
380. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі Україна, Нідерланди; Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.03.2023).
381. Клопова М. Нужен ли украинский язык в школе? Дискусии в Государственной думе // Славянский альманах. 2017. № 3–4. С. 282–293.
382. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. 2 октября 1916 г. № 2. 53 с.
383. РГВИА. Ф. 13273. Оп. 1. Д. 339. Л. 31.
384. Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя ІваноФранківська): монографія / керівник авторського колективу, гол. ред. В. Великочий. Івано-Франківськ; Львів; Київ: Манускрипт-Львів, 2012. 584 с.

385. Стеців-Тимчук У. У тиші серця. Життя сестри Василії (Олени) Глібовицької ЧСВВ. Львів: Манускрипт-Львів, 2015. 104 с.
386. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. Т. 2. 1901–1919 рр. Львів: Світ, 2002. 692 с.
387. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939 рр.): поступ української суспільної думки // Національна журналістика: наук. праці: У 2 т. Т. 1. Львів, 2006. 386 с.
388. Палюх О. Пресовидавничі реалії воєнного Львова 1914–1918 рр. (за матеріалами місцевої преси) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2016. № 8. С. 113–124.
389. Сурнін В. Терезин і Талергоф – табори смерті Першої світової війни // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. 2014. Вип. 1 (32). С. 79–89.
390. Литвин М. Російська військова адміністрація та соціум Львова у 1914–1915 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. Вип. 26. С. 202–210.
391. Отъ Редакції // Новый Край. 15 марта 1915. № 1. С. 4.
392. «Народний Дім» в часі австрійсько-російської війни // Вістник неуконституційованої фундації «Народного дому». 1914. № 1. С. 9–13.
393. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік. Київ: Основи, 1994. 554 с.
394. Олійник С. Матеріали часопису «Вісник Союзу визволення України» про взаємини галицької інтелігенції з російською владою в воєнний період 1914–1916 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 94–103.
395. Проти московського насильства // Вісник Союзу Визволення України. 1914. № 3–4. С. 1.
396. Протести // Вісник Союзу Визволення України. 1914. № 3–4. С. 2–4.

397. Дудко О. Між національною і популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 року – червень 1915 року) // Україна модерна. 2016. № 23. С. 45-76.
398. Гельстон И. Где играл еврейский театр во Львове? Исторический очерк // Еврейская Старина. 2012. № 4 (75). 22 с.
399. Teatr wodewilowy «Casyno de Paris» // Kurjer Lwowski. 15 (28) stycznia, 1915. S. 4.
400. Життя і творчість Леся Курбаса / за ред. Б. Козака. Львів-Київ-Харків: Літопис, 2012. 656 с. + 104 с. іл.
401. Демчук Т. «Тернопільські театральні вечори» // Лесь Курбас. Спогади сучасників. Київ, 1969. С. 73–77.
402. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик / укл. П. Медведик, В. Миськів, Н. Іванко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 264 с.
403. Бойцун Л. Театральне життя Тернополя // Ї: незалежний культурологічний часопис. Ч. 63. Тернопіль, 2010. С. 128–131.
404. Makuszyński K. Listy ze Lwowa. Kraków: Cracovia-Leopolis, 1998. 45 s.
405. Z teatru. Zamiast recenzji // Gazeta wieczorna. 8 (21) kwietnia 1915. № 2281. S. 3.
406. Russki teatr we Lwowie // Wiek Nowy. 27 września (10 października) 1914. № 3978. S. 4.
407. Первая мировая / сост. С. Семанов. Москва: Молодая гвардия, 1989. 611 с.
408. История Академии наук СССР. Т. 2. 1803–1917. / за ред. К. Островитянова. Москва-Ленинград: Наука, 1964. 504 с.
409. Художник-воин // Нива. 1916. № 26. С. 438.
410. Гаврилюк О. Музей у Тернополі: історія заснування та розвитку // Вільне життя. 17 квітня 2013. 6 с.
411. Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті

- українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.
412. Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. Львів, 2011. Вип. 10. С. 235–249.
413. Полянський Ю. Стан музею в 1914–1920 рр. // Хроніка НТШ. Львів 1920. Ч. 60–62. 164 с.
414. Банах В. Музей НТШ у Львові (1912– 1939): науково-фондова робота // Hist. and Cultural Studies. 2017. № 1. С. 21–26.
415. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 3226. Арк. 1–101.
416. Свенціцький І. / Укладач Л. Панів; Наук. ред. В. Моторний. Львів: ЛДУ, 1996. 62 с.
417. Свенціцький І. Про музеї та музейництво: (нариси і замітки). Львів, 1920. 89 с.
418. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 1–27.
419. Грушевський М. Новий період історії України: за роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Трубайчук. Київ: Либідь, 1992. 46 с.
420. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. 360 с.
421. АВПРИ. Ф. 151. Оп. 4. Д. 15. Л. 32–36.
422. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1160. Арк. 11–12 зв.
423. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII, 702 с. іл.
424. ЦДІАК України. Ф. 278. Оп.1. Спр. 221. Арк. 112–114 зв.
425. ЦДІАК України. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 134.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ковбаса В. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914–1917 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32 (71). № 3. 2021. С. 65–73. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.10>
2. Ковбаса В. Становище Греко-Католицької Церкви в умовах російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1917 рр.). *Knowledge, Education, Law, Management*. № 7 (43) vol. 1. 2021. С. 101–108. URL: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.16>
3. Zulyak, I. & Kovbasa, V. Education Issue Under the Conditions of the Russian Occupation of Eastern Galicia and Northern Bukovina (1914–1917). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. Вип. 26. С. 43–54. URL: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.26.275199>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Ковбаса В. Війна як чинник формування цінностей (На прикладі Галичини під час Першої світової війни 1914–1918 рр.). *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 18–19 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 76–78. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16196/1/35_Vasyl_KOVBAS_A.pdf
5. Ковбаса В. Протестантське питання в політиці російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині (1914 – 1917 рр.). *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та*

- практичний досвід*. Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 144–148. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19881/1/41_KOV_BASA.pdf
6. Ковбаса В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної влади у Галичині та Буковині (1914–1917 рр.). *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 10–11 вересня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 14–19. URL: <http://surl.li/keeui>
 7. Ковбаса В. Людина у Великій війні 1914–1918 рр. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 13–14 травня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 209–212. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25851/1/Kovbasa.pdf>
 8. Ковбаса В. Становище освіти в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914–1915 рр. *VI Таврійські історичні наукові читання*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14–15 жовтня 2022 р.). Київ: Liha-Pres, 2022. С. 12–16. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-269-5-3>
 9. Ковбаса В. «Порятунок» культурної спадщини в умовах першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914–1915 рр.). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: «Управління археологічною спадщиною та музейні практики»* (Залізці, 18 квітня 2023 р.). Залізці, 2023. С. 44–45. URL: <http://surl.li/keeuo>
 10. Ковбаса В. Національно-культурна політика російської окупаційної влади у Східній Галичині та Північній Буковині у 1914–1917 рр. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний*

досвід. Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 11–12 травня 2023 р.). Тернопіль, 2023. С. 203–206. URL: http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/30026/1/Zb_Tsinnisni_orientu_ru.pdf#page=204

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня та науково-практичних семінарах.

Міжнародні науково-практичні конференції:

II Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 18–19 червня 2020 р., форма участі – публікація);

III Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 13–14 травня 2021 р., форма участі – публікація);

Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 10–11 вересня 2021 р., форма участі – онлайн доповідь, публікація);

IV Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 13–14 травня 2022 р., форма участі – публікація);

Міжнародна науково-практична конференція «VI Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 14–15 жовтня 2022 р., форма участі – онлайн доповідь, публікація);

Міжнародна науково-практична конференція приурочена до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць «Управління археологічною спадщиною та музейні практики» (смт. Залізці, 18 квітня 2023 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

V Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісні орієнтири в

сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (м. Тернопіль, 11–12 травня 2023 р., форма участі – публікація).